

60.5 (КБП)

А-52

Кыргыз Республикасынын билим берүү, илим жана
жаштар саясаты министрлиги

Ош мамлекеттик университети

Токтосун АТТОКУРОВ

Коомдун
Социалдык-саясий
Дроблемалары

Ош-2006

УДК 156.9

ББК 88

А 85

Ош мамлекеттик университетинин Окумуштуулар Кеңешинин 2006-жылдын 28-августундагы № 1-жыйынынын токтому менен басмага сунуш кылынган.

Рецензия жазгандар:

- Карабеков К., философия илимдеринин доктору, профессор
- Шарипова Э., философия илимдеринин кандидаты, доцент

А 85 АТТОКУРОВ Т. Коомдун социалдык-саясий проблемалары. Студенттер жана мугалимдер үчүн окуу куралы. Ош-2006. 140-бет.

Окуу куралы студенттер жана мугалимдер үчүн социология жана саясат таануу предметтерин өздөштүрүүгө жардам катарында жазылган. Бул эмгекте социалдык-саясий коомдук илимдердин пайда болушу, окутулушу, өнүгүү этаптары, илимдин негизделишиндеги айрым багыттар, анын түзүлүшү, предмети. функциясы же социология, саясат таануу илимдеринин азыркы кездеги орду, ошондой эле Кыргызстандагы социалдык-саясий ой жана алардын изилдениши, калыптанышы жөнүндө сөз болот.

ISBN 9967-21-022-6

А 0302010000-05

УДК 156.9

ISBN 9967-21-022-6

ББК 88

© АТТОКУРОВ Т.

БАШ СӨЗ

Коом тарыхында түрлүү-түмөн парадоксалдуу көрүнүш, факты, окуялар боло берет. Мунун негизги себеби, коомдо аң-сезимдүү, демек, ишкердүү адамдардын жашап, эмгектенгендиги. Жаныбарлардан адам акылы, ой жүгүртүүсү менен айырмаланат, ошондуктан ал коомдук зат, кубулуштарды субъективдүү кабылдайт, б.а. бирөөгө жаман көрүнгөн нерсе экинчи бирөөгө жакшы же тескерисинче таасир этиши мүмкүн. Муну карт тарых көп эле жолу тастыктады.

Сөзүбүз куру болбосун үчүн олуттуу бир фактыны келтирели: СССР мезгилинде байыркы, бакубат, адамзатка аба менен суудай зарыл илимдер четке кагылып, аларга «буржуазиялык», «идеалисттик» деген жардыктар тагылды. Ушундай трагедиялуу тагдырга генетика, кибернетика, семиотика, экология кириптер болду. Мындай «диссидент» илимдердин катарында социология да туруп калды, тарыхый материализм – марксизмдин социологиясы деп жарыяланды. Баары аз келгенсип, социологиянын колдонмо түрлөрүн аябай сындоо оожалды. Алсак жогорку окуу жайлары үчүн басылып чыккан «Основы марксистско-ленинской философии» аттуу окуу китепте «Азыркы мезгилдеги буржуазиялык социологияны сындоо» деген бапта «үй-бүлө социологиясы», «айыл-кыштак социологиясы», «спорт социологиясы» сыяктуу заманбап тармактарга тоотпогондук мамиле жасалган.

Ушундай терс мамиленин акыбетинде социология мурдагы СССРде XX кылымдын 60-жылдарында гана өзүнүн мыйзамдык орун ээлеп, аталган жылдагы СССР Илимдер Академиясында алгачкы социологиялык институт ачылган. Бул жагдайда айтып кетчү сөз: сындалып келген илимдин көрүнүктүү өкүлдөрү да, сындагандардын устаты да К.Маркс, Ф.Энгельс, В.И.Ленин болгон. Алсак, К.Маркстын «Капиталы», Ф.Энгельстин «Англиядагы жумушчу табынын абалы» макаласы, В.И.Лениндин «Россияда капитализмдин өнүгүшү» ж.б. эмгектери социологиянын классикалык үлгүсү болуп эсептелет.

Аталган илимдин Кыргызстандагы көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири, философия илимдеринин доктору, профессор Токтосун Аттокуров социологиянын актуалдуу проблемаларынын үстүндө үзүрлүү эмгектенип жатат. Т.Аттокуров «Үй-бүлө жана үй-бүлөлүк мамилелер» боюнча адис. Ошого карабай «Социология» (Ош - 1998) аттуу мугалимдер жана студенттер үчүн басып чыгарылган эмгегинде ал микросоциологиялык проблемалардын чөйрөсүнөн чыгып, аталган илимге тарыхый экскурсия жасаган. Китепте Конфуцийдин бул тармактагы көз карашынан тартып, Чыгыш, анын ичинде Орто Азия, Кыргызстандын социолог-адистеринин ой-пикиринече көңүл бурулган. Окумуштуунун бул эмгеги тууралуу республикалык массалык маалымат каражаттарында жылуу пикирлер айтылганын белгилеп кетүү абзел. Ал эми колуңуздардагы «Коомдун социалдык-саясий проблемалары» аттуу (окутуучулар жана студенттер үчүн) китепте аталган багыттагы чыгармачыл изденүүлөрдүн, педагогикалык тажрыйбанын натыйжалары ары илимий деңгээлде, ары жеткиликтүү тилде баяндалган. Окуу куралында социология илиминин калыптанышы, предмети, структурасы, советтик коом таануучу окумуштуулардын бул жагдайдагы көз караштары, социологиянын функциясы, аталган илимдин Кыргызстанда калыптанышы сыяктуу маселелер чагылдырылган.

Китептин бир баалай кетчү жагы – кыргыз элинин XIX кылымда жашап, эмгектенген заманчы акындары Калыгул Бай уулунун, Арстанбек Буйлаш уулунун, IX кылымда өмүр сүргөн Ал-Фарабинин, XI кылымдагы гений Жусуп Баласагындын социалдык ой-пикирлери изилденгенинде. Алардын коомдун социалдык структурасы, ар бир кесип ээсине жекече (индивидуалдуу) мамиле жасоо зарылдыгы; келечекти прогноздоо ж.б. идеялары – көөнөрбөс көзү ачыктыктын белгиси. Бул эмгек ЖОЖдордун студенттерине, жалпы эле социологияга кызыккандарга керектүү деп эсептейбиз.

А.Топчубев, философия илимдеринин кандидаты, доцент, Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген кызматкер.

КИРИШҮҮ

XX кылымдын аягы, XXI кылымдын башталышында Кыргызстанда социалдык-саясый аң сезимде өзгөрүүлөр болуп жатканына коомдун ар кандай мүчөлөрү күбө. Тоолук элдин турмушунда экономикалык, социалдык-саясый жана башка маанидеги илимий ойлонууларга өбөлгө түзүлдү. Мындай жаңылыктарга аталган мезгилде кеңири таралган «социология» жана «политология» деген илимий түшүнүктөрдү кошсо болот. Ал окуп-үйрөнүү, илимий изилдөө жараянында, күндөлүк турмушта кеңири орун алып, массалык мааниге ээ болууда.

«Социология» - америкалык социолог, профессор Нейл Смелзердин ою боюнча, жөнөкөй сөз менен айтканда, адамдарды окуп үйрөнүүнүн бир жолу, ыгы же коомду жана коомдук мамилелерди окуп үйрөнүү¹. Социология² өзүнчө илим болуп он тогузунчу кылымдын биринчи жарымында калыптанган. Аталган кылымдын акырында университеттерде окутула турган предметтердин системасына кирет. 1892-жылы Чикаго университетинде биринчи социология кафедрасы уюштурулат. 1893-жылы социология боюнча Парижде Эл аралык институт иштей баштаган. XIX кылымдын аягында, XX кылымдын башталышында улуттук социологиялык борборлор, коомдор, бирикмелер түзүлгөн. Социология өзүнчө предмет катары дүйнөнүн көпчүлүк университеттеринин окуу пландарына киргизилип окутула башталган.

Социологиянын дүйнөгө таралышында Америка Кошмо Штаттарынын ордун өзгөчө бөлүп көрсөтүүгө туура келет. Бул адистикте окуган студенттердин саны, жарыяланган илимий макалалар, илимий жана окуу китептеринин чыгарылышы, классикалык социологиянын өнүгүшү боюнча да бул өлкөнүн көрүнүктүү орунда турары чындык.

Социологдор мамлекеттик, коомдук уюмдарда, ишканаларда эксперт катарында, ошондой эле социалдык кызмат көрсөтүүдө да кеңири пайдаланылат.

¹ Нейл Смелзер. Социология. -М., 1994. 6.14.

² Терминди алгач илимге киргизген француз философу, позитивизм теориясын негиздөөчүлөрдүн бири - Огюст Конт.

Азыркы мезгилде табият таануу жана гуманитардык илимдерде «социологиялык көз караш менен» деген түшүнүк пайда болду. Бул социологиянын коомдогу ролун жана ордун белгилейт. «Социологиялык көз караш» тарых, экономика, башкаруу, психология, дин таануу, эстетика, тил таануу, философия, этика, укук таануу жана башка илимдерде кеңири колдонулат. Социалдык чөйрөнүн таасирдик өзгөчөлүгүн эске алып, ооруну изилдөөгө жана дарылоого да болот. Ошондуктан медицина тармагында «венерологиялык оорулардын социологиясы», «эпидемиянын социологиясы», «жүрөк ооруларынын социологиясы» жана башка түшүнүктөр пайда болду. Булардын баары - социология илиминин башка илимдерге тийгизген таасиринин, анын башка илимдер чөйрөсүнө жайылышынын күбөсү.

Социология ар түрдүү факторлордун жардамы менен башка илимдердин катарында өз ордун бекемдөө менен синтездик кыймыл аркылуу адистешкен жана дифференцияланган илим катары калыптангандыгы жана өнүгө бере тургандыгы эч кандай шек туудурбайт.

▼ Ошентип, социологиянын азыркы дүйнөдө илим катары өзүн далилдеген, өз ордун тапкан жана башка илимдер сыяктуу кеңири таралган илим экендигинде күмөн жок.

Кыргызстандын тагдыры - Россия менен тыгыз байланышкандыгы - тарых чындыгы. Ошондуктан СССРдеги бардык жараяндар Кыргызстанга да мүнөздүү. 1917-жылдагы Улуу Октябрь революциясынын жеңиши, СССРдин курамындагы Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн түзүлүшүнүн зор прогрессивдүү жактары болгон менен андагы волонтаристтик саясат көп түрдүү коомдук мамилелердин, алардын ичинде илимдин өнүгүшүнө, элибиздин дүйнөлүк айрым илимдерге умтулуусуна тоскоолдук кылган. Ошол илимдердин бири - социология.

Дүйнөгө кеңири таралган бул илим бизде демократиялык кайра куруунун эпкини менен өз ордун таап, калыптануу жараянын баштан кечирип, XX-кылымдын 80-жылдарынын экинчи жарымында СССРде башталган демократиялык жараяндар эркин, эгемендүү малекеттердин түзүлүшүнө негиз болгон. СССРден бөлүнүп чыккан ар бир республика өзүнүн өнүгүү жолун тандап алып, коомдук-экономикалык жана социалдык реформаларды жүргүзүп жатат.

Бул, албетте, Кыргызстанга да тиешелүү. Республикабызда көп нерселер өзгөрүүдө жана жаңыланууда. Ошондой жаңылыктарга билим системасындагы реформаларды да кошсо болот. Билим,

илим жана жаштар саясаты министрлиги тарабынан түзүлүп, Кыргыз өкмөтү жактырган «гуманитардык жана социалдык-экономикалык кадрларды даярдоо принцибине» ылайык жогорку окуу жайлардын окуу планына социология жана политология предметтери киргизилген.

Ошентип, бул илимдер мамлекетибиздин жогорку окуу жайларында XX кылымдын 90-жылдарында окутула башталды. Дүйнөлүк масштабда алып карасак, бизде аталган предметтерге бир кылым кийин көңүл бурула баштагандыгы көрүнүп турат. Ошого карабай, Кыргызстанда жигердүү аракеттер жана келечектүү жумуштар жүргүзүлүүдө: мисал иретинде кадр проблемасын, социологияны окуп үйрөнүүнү, окуу-методикалык китептердин жазылышын ж.б. келтирүүгө болот.

Кыргыз улуттук университетинде жана Бишкектеги гуманитардык университетте социолог, политолог адистери даярдалууда. Социология жана политология боюнча илимдин кандидаттары, докторлору өсүп чыгууда. Бул – прогрессивдүү жараян.

Аталган кыймылга Ош мамлекеттик университети да аралашып, 1993 – жылы Түштүк региондо алгачкы жолу «Социология жана политология» кафедрасы уюштурулган. Кафедра түзүлгөндөн бери анын мүчөлөрү тарабынан социология жана политологиянын программалары түзүлүп,¹ алардын негизинде окуу куралдары орусча, кыргызча жазылып, жарык көрдү.²

СССРдин тушунда кайра куруу мезгилинин башталышы менен (1985) социалдык-саясий илимдердин калыптанышына байланыштуу талкуулардын жыйынтыктарынан кийин адистер жалпы проблемаларды – социалдык-саясий илимдердин тармактарынын, өнүгүш мезгилдерин изилдөөгө айрыкча басым жасашкан болчу.

Азыр болсо жалпы проблемалардан конкреттүүлүккө өтүү процесси башталды: тематикалык маселелердин изилдеп-үйрөнүлүшү көнүмүш ишке айланды. Колуңуздардагы китепче да ошондой мүнөздө жазылды.

Бул эмгек козголуп жаткан проблемага байланыштуу кыргыз тилинде жазылган алгачкы окуу куралы. Аны жазууда автор

¹ Типовая программа, планы и тематики лекции, практических занятий и самостоятельной работы студентов по курсу «Социология», «Политология» (для студентов и преподавателей). Ош-1998, 2004. Түзгөн: профессор Атокуров Т. 27 с.

² Атокуров Т. Социология: Студенттер жана мугалимдер үчүн окуу куралы. Ош-1998; Ошол эле автор. Социология, предмет, структура. Ош-2001.

социология жана политология боюнча окулуп келе жаткан лекцияларына, материалдарына жана педагогикалык тажрыйбасына таянды.

Окуу куралында төмөнкү маселелер каралды:

- Социалдык-саясий түшүнүк аппараттарынын пайда болушу, мааниси, анын илимий терминдерге айланыш этаптары;

- Орто кылымдагы социалдык-саясий ой-пикирлер, ошондой эле кайра жаралуу доорунан тартып жаңы доор мезгилинин арлыгындагы табият таануу илиминде болгон ири ачылыштар, алардын коомго тийгизген таасири, адам коому жана мамлекет жөнүндөгү окуунун, тарых философиясынын келип чыгышы, анын өнүгүшү;

- Тарых философиясынын социология болуп аталышындагы ар түрдүү көз караштар, багыттары. Социология жана политологиянын адам, коом жөнүндөгү илим катарындагы социалдык өбөлгөлөрдүн калыптанышы;

- Социологиянын XIX кылымдын аягында университеттик окуу пландарга киргизилишинен баштап, анын предмети, объектиси, структурасы жөнүндөгү талаш проблемалар;

- Коомдун социалдык институттарынын саясат, бийлик, мамлекет, саясий партиялардын проблемалары жана алардын коомго тийгизген таасири;

- Орто кылымдагы Борбордук Азия окумуштууларынын социалдык-саясий түзүлүштүн проблемалары жөнүндөгү окуулары;

- Кыргызстандагы социалдык ойлор жана анын изилдениши, социологиянын илим катарында калыптанышы, окутулушу, адистерди даярдоо ж.б. Кыскасы, бул эмгек социалдык-саясий илимине кызыккандарга, аны окуп-үйрөнүүгө аракеттенгендерге белгилүү өлчөмдө көмөгү тиет деген ниеттебиз. Китеп жөнүндөгү ой-пикирлерин, каалоолорун билдиргендерге автор ыраазычылык билдирет.

Бул окуу куралы автор тарабынан 2001-жылы жарык көргөн «Социология. Предметмет. Структура» деген аталыштагы окуу куралынын негизинде оңдолуп, политологиялык кээ бир түшүнүктөр менен толукталып, алардын коомдогу ролун көрсөтүү менен «Коомдук социалдык-саясий проблемалары» деген аталышта басмага даярдалды.

І БӨЛҮК

СОЦИОЛОГИЯ ТҮШҮНҮГҮНҮН ПАЙДА БОЛУШУ ЖАНА ӨНҮГҮШҮНҮН НЕГИЗГИ БАҒЫТТАРЫ

Социология (французча *sociologie* «коом жөнүндөгү окуу», латынча *societas* - «коом» жана грек тилинде *logos* «сөз» деген түшүнүктөрдөн турат) – коом жана коомдук бүтүндүктөр менен бирдикте каралган айрым институттар, жараяндар, топтор жөнүндөгү илим. Ал коомдун өнүгүшүндөгү кыймылдаткыч күчтөрдү, ар түрдүү социалдык кубулуштарды, адамзат коому менен жаратылыштын өз ара байланыштарын, ошондой эле адамдардын социалдык жүрүштүрүшүнүн элементтерин жекече жана жалпы бир бүтүндүктө айкалыштырып изилдейт.

Бул илимдин өзгөчөлүгү коомду бүтүн бир система катары карап, анын элементтерин бири-бирине байланыштырып иликтегендигинде. Ошондуктан социология, анын составдык бөлүгү болгон социологиялык изилдөөлөр коомдук турмуштун ар түрдүү көрүнүштөрүн камтыйт. Башка, мисалы, юридикалык, экономикалык же психологиялык илимдерден өзгөчөлөнүп, ал социалдык байланыштарды комплекстүү карайт. Бул анын ар түрдүү методдорду колдонушу жана универсалдуулугу менен шартталган.

Социологиянын өз алдынча илим болуп калыптанышы XIX кылымдын 30–40–жылдарына туура келет. Француз окумуштуусу О.Конт «Позитивдик философиянын курсу» деген эмгегинде, жаратылыш, коом, ойлоо жөнүндөгү илимдерди классификациялап келип, социология илимине карата «социалдык философия», «социалдык илим», «социалдык физиология» жана «социалдык физика» сыяктуу терминдерди пайдаланган. Ал өзүн «социалдык физика» деген терминдин авторумун деп эсептеп, көпкө чейин ошол пикирде болгон. Кийинчерээк О.Конт ал терминдин «туура эмес» экендигин көрсөтүп, аны алмаштыруу зарылдыгын белгилеген. Бул ойго келиш себебин аталган терминди бельгиялык окумуштуу Адольф Кетленин¹ «Адам жана анын жөндөмдүүлүгүнүн өнүгүшү жөнүндө же социалдык физиканын тажрыйбасы» (1835) деген эмгегинде пайдалангандыгы менен байланыштырат.

¹ Кетле Адольф (1796-1874) – окумуштуу-реформатор, социалдык статистикалык илимге негиз салуучулардын бири. Статистикалык мыйзам ченемдүүлүктүн, социалдык кубулуштардын себеби (төрөлүүнүн, өлүүнүн закон ченемдүүлүктөрүн) жөнүндө изилдеген.

Ошентип, О.Конт биринчи жолу «социология» деген сөздү 1839–жылы «Позитивдик философиянын курсу» аттуу эмгегинин 47-томундагы 47–лекциясында колдонгон. Бул пайдалануунун жөндүүлүгүн ал төмөнкүдөй түшүндүрөт.

«Мен мурун кайраттуулук менен пайдаланган «социалдык физиканы» «социологияга» алмаштырдым. Бул терминдер мааниси боюнча бирдей болгону менен социалдык кубулуштардын өзүнө гана таандык мыйзам ченемдүүлүктөрүн окуп үйрөнүүнү белгилегим келди».

О.Конт социология жазуу, баяндоо жөнүндөгү илим эмес, теориялык илим экендигин белгилеген.

Ошондой эле аталган терминди тандоонун зарылдыгы окумуштуунун сөз болуп жаткан «Курстарынын 4-5 жана 6-томдору социалдык илимдерди негиздөөгө арналып, аларды тереңдетүүгө багытталгандыгы менен да байланыштуу»¹.

§ 1. Социология илиминин калыптанышы

Социологиянын илим катары калыптанышы төмөндөгүдөй этаптарды өз ичине алат:

- социалдык философияны конкреттештирүүнүн натыйжасы;
- коомдук илимдердин адистештирилиши жана кооперацияланышы;
- эмпирикалык социалдык изилдөөлөрдүн өнүгүшү.

Социологиянын тамыры коомдук кубулуштарды түшүндүрүүгө умтулган байыркы философиялык системадан башталат.

Байыркы социалдык философия коом таануу илиминдеги алгачкы этап болуп эсептелет. Коомдук турмуштагы эркиндик жана зарылдык, тарыхый мыйзам ченемдүүлүк, коом менен жаратылыштын бири бирине болгон таасири жана башка фундаменталдык теориялык маселелер коюлуп, илимдеги фактылар менен жыйынтыкталган.

XVIII кылымда коомдун өнүгүү мыйзамдарын, кыймылдаткыч күчтөрүн жана маданиятын изилдеген өзүнчө тарых философиясы² элип чыккан.

¹ А.Б.Гофман. 7 лекций по истории социологии. М., 1997. с.69.

² «Тарых философиясы» деген терминдин европалык философиянын тарыхында 1765-жылдардан кийинчерээк Вольтер «Тарыхтын философиясы» деген эмгегинде пайдаланган. (Философия истории. Антология. М., 1995. 3-бет).

Тарых философиясы, социалдык философия философиянын бөлүгү болуу менен анын башкы жоболору эмпирикалык жол аркылуу эмес, дедуктивдүү¹, ар түрдүү окумуштуулардын ар кандай көз караштары менен аныкталган. Мындай жол философиялык идеализмге алып келген, же тарых философиясы байкоо кыялдануу (умозрительный)² жана спекулятивдүү³ деген категориялык түшүнүктөр аркылуу илимде өз ордун ээлеген.

Кыялданган (умозрение) абстракциялык ой, сезим тажрыйбасы менен кандайдыр бир түшүнүккө же илимге жетүү мүмкүн эмес. Идеализмдин тарыхында абстракциялык ойлоонун **рационалдык**⁴ жана **интуитивдик**⁵ эки тиби колдонулган:

Биринчи түшүнүк проблемаларды материалдык ойлоонун ордуна формалдык-логикалык жол менен чечүүгө байланышкан. Экинчи тибинде ой жүгүртүүнү кандайдыр бир рухий образ аркылуу берүүгө багытталган, бул болсо **мистикага**⁶ таандык болгон.

Ар кандай илим-билимдердин терең логиканын жана теориялык билимдин тажрыйбага таянып түзүлүп, бөлүкчөлөргө бөлүнүп, алардын ички байланышы бар экендигин мисалдар менен жыйынтыкталышы керектигин эске алсак, спекулятивдик билим аны түзө албайт.

Тарых философиясындагы бул мүчүлүш көз караштарды сындаган ойчулдар болгонун эске салуу чыныгы илимий пикирдин таралышын түшүнүүгө жардам берет. Алсак, эмпиризм теориясын жактоочулар – жаңы заман доорунун ойчулу, англиялык Фрэнсис Бэкон (1561-1626) философ, жаңы замандын тажрыйбачыл илиминин негиздөөчүсү өзүнүн алдына жаңы илимий усулду түзүүнү милдет кылып койгон. Ал схоластикалык философияга каршы тажрыйбаланган таанымга негизделген «табият» философиясынын доктринасын сунуш кылган болсо, анын катчысы Томас Гоббс (1588-1679) «билим тажрыйба аркылуу алынат» деген тыянакка келген.

¹ «Дедукция» - логикалык ойлоо ыгы, мында акыл жүгүртүү жолу жалпы ойлоодон айрым корутундуларды чыгарат.

² Умозрение – ой жүгүртүү, кыялдануу жолу менен пикир жүргүзүү.

³ Спекулятивдүү философиялык система катары тажрыйбага байланышпаган кубулуштарды далилдөөгө карата умтулган көз карашты айтат. Латын тилинен которгондо, байкоо, сезим дегенди билдирет, өзгөчө философиялык дисциплина катарында таанып билүүчүн тажрыйба эмес, рухий практикалык акыл аркылуу дүйнөнү өздөштүрүү деген жобо. Ойлоо аркылуу таанылган теориялык билим катары каралат. Ошондуктан бул метод илимий деңгээлге жеткен эмес.

⁴ Рационалдык – ойду, ойлоону сезимден, сезүүдөн ажыратып билүүнүн бирден бир булагы «акыл-эс» деп кароочу идеалисттик философиялык агым

⁵ Интуитивдик – интуиция – сезим, туюп билүү, сезим менен туюп билүүгө негизделет.

⁶ Мистика – чындыкка карама-каршы, сырдуу нерсе; мистицизм: кереметке, сыйкырга ишенүү

Жон Локк (1632-1704) эмпирика катарындагы билим концепциясында «мурда туюмда жок нерсе акыл-эсте да болбойт, бүткүл адамзат билимдери акырында келип сезим тажрыйбасынан пайда болот» деген принципке таянат.

Ошентип, аталган окумуштуулар спекулятивдүү философия биринчи кезекте схоластиклык¹ түшүнүк экендигин далилдешкен. Алар бул ой жүгүртүүнү адамдардын тажрыйбасынан жана илимден ажыраган дешсе, немец классикалык философиясын негиздөөчү И.Кант (1724-1804) спекулятивдик билимди акыл-ойдун таза формасы деп пайдалануу мүмкүн эмес, анткени анын өзүнүн предмети, тажрыйбасы болбогон деп жазат. Л.Фейербах да спекулятивдүү философияны теология менен окшоштуруп карайт.

Марксистик материалисттик концепцияда спекулятивдүү философиянын коомду таанып билүүдөгү реалдык мамилелерден четте тургандыгы, адамды абстракттуу субъект катарында түшүндүрүүгө жасаган аракеттери сындалган. Диалектикалык материализм илимий абстракциянын объективдүү чындык менен байланышын, философиянын коомдук-тарыхый практикадагы орду жана ролу менен бекемделерин көрсөтөт.²

XIX кылымдын башталышында социалдык практиканын талабына ылайык коомдук илимдердин (айрыкча экономика, тарых, этнография, юридика) дифференцияланышы коом таануу же тарых философиясындагы спекулятивдүүлүктүн ордуна коом жөнүндөгү жаңы окууну түзүүнү, илимий методдун жардамы менен андагы маалыматтарды жыйынтыктоо жана аныктоо проблемасын койгон. Француз окумуштуусу жана ойчулу Сен Симон адам жөнүндөгү окууну «Бал ачуучу илим» деп атап, аны болжолдоо жолу менен эмес, чыныгы илимдин деңгээлинде түзүүнү көздөгөн. Бирок ойчулдун коомду таанып билүүдөгү окуусу илимдин деңгээлине чыга алган эмес.

Байыркы историографияда (тарыхнаамада) адамзаттын өткөн доору жана келечеги жөнүндө көп ой-пикирлер болгону менен алар туруктуу бир бүтүндөй көз карашка айланган эмес.

Ал эми орто кылымдагы христиандык тарых философиясы адам тарыхынын кыймылдаткыч күчү тарыхый эмес, кандайдыр бир нерсенин, кудайдын жазмышынын таасиринин негизинде деп

¹ Схоластика - турмуштан жана практикадан таптакыр ажыраган, курулай баш катырмачылык менен шугулданган окуу.

² Большая Советская Энциклопедия. Т.24, I, 306 - бет.

түшүндүрүшкөн. Мисал катары орто кылымдын эң ири философу, «чиркөө аталарынын» көрүнүктүү өкүлү, бүткүл батыш европалык турмушка өтө күчтүү таасир тийгизген **Аврелий Блаженный Августиндин** (354 - 430) ой-пикирин келтирсе болот.

Августиндин мекени - Тагаст шаары (Түндүк Африка), азыркы Алжир. Анын философияга болгон кызыгуусу Цицерондун (б.э.ч. 106 – 43-ж.ж. доордо жашаган байыркы грек философу) трактаттарынын таасиринде пайда болуп, өзүнөн кийин бай мурас калтырган. Ал «Академиктерге каршы», «Устат жөнүндө», «Эркин эркиндиги жөнүндө», «Жандын өлбөстүгү жөнүндө», «Тообо келтирүү», «Кудайдын шаары жөнүндө» ж.б. эмгектердин автору. Августиндин философиялык системасынын өзөгүн Кудай түзөт. Анын көз карашы боюнча, Кудай - жогорку маңыз (негиз), ал – дүйнөдө эч кимге жана эч нерсеге көз каранды болбогон жалгыздык. Калган бардык нерселер Кудайдын эрки менен аныкталат, жана анын эркине байланыштуу болот. Дүйнөдөгү болуп жаткан нерселердин бардыгы жогорку Теңирдин - Кудайдын эрки менен ишке ашат, ошондуктан дүйнөдө эч нерсе өзүнөн өзү туулбайт жана эч нерсе өзүнөн өзү өлбөйт. А түгүл өсүмдүктөр менен жаныбарлардын өнүгүшү да, кыскасы, бүт жандуу нерселердин тагдыры Кудайдын эрки менен алдын ала аныкталып коюлган.

Августин тарых философиясынын проблемаларын биринчи жолу койгондордун катарына кирип, адамзат тарыхынын өнүгүшүн түшүндүрүүгө аракеттенген. Ал «Тообо келтирүү» деген эмгегинде адамдардын көпчүлүгү түркөй турмушунда мурда өткөн кылымдардын рухий турмушун түшүнүүгө жана «рухту учур чактагы рух менен салыштырып көрүүгө жөндөмсүз» деп жазат. Августиндин тарыхтын жалпы проблемаларына кызыгуусу 410 -жылы король Аларихтин жетекчилиги астында готтордун Римди талап-тоношуна байланыштуу болгон.

Философтун тарыхты түшүнүүсү провиденциалдык (Кудуреттүү күч менен) түшүнүү болуп саналат, анткени Кудайдын бийлиги жана эрки айрым жеке адамдын турмушуна гана эмес, бүткүл коомго, анын тарыхына да таралат.

Өзүнүн тарых философиясында Августин жердеги коомдордун тарыхын доорлорго бөлгөн, Кудай дүйнөнү жараткан алты күнгө окшотуп, тарыхты алты доорго бөлөт. Августинде адамзаттын турмушунун алты курагы төмөнкүчө берилген: **ымыркай чак, балалык чак, өспүрүм чак, жигиттик чак, жетилген курак, карылык.** Биринчи доор Адам Ата менен Обо Эненин балдарынан

башталат да, топон сууга чейин уланат, ал эми акыркы доор Христостун келиши жана христианчылыктын пайда болушунан кийин башталып, Христостун экинчи келиши жана акыр заман менен аяктайт¹.

Августин үчүн ааламдагы болуп жаткан бардык нерселер Кудай дүйнөсү менен жердеги дүйнөнүн ортосундагы күрөш менен аныкталат. Ойчул Кудай жана жаратылыш дуализмин² коомдун өнүгүшүнө колдонот. Кудай дүйнөсү анын ырайымына татыктуу, бейишке чыга турган такыба адамдардан турат, ал эми жер дүйнөсүнө күнөөлөргө батып жашоого өкүм кылынгандар кирет. Биринчи дүйнөдө өзүнүн жашоо турмушунда Кудайды сүйүп, ага берилген кудайгөйлөр, экинчисинде Кудайды унутуп койгондор жашайт. Бирок жердеги коомдо такыбалар менен күнөлүүлөр аралашып кеткен, башкача айтканда, Кудай дүйнөсү Жер дүйнөсү менен биригип кеткен. Августин коомдогу жер дүйнөсү менен байланышкан бардык нерселерди сынга алган.

Атактуу философ мамлекеттин зордукчул мүнөзүн ачып көрсөтөт жана аны «эң зор талоончул уюм» деп, бардык дүйнөкорлукка умтулган ар кандай өзүмчүлдүктү, ыплас кумарпоздукту, адамдарга үстөмдүк кылууга аракеттенүүнү ашкерелейт. Ошол эле убакта анын коомду жана мамлекетти сынга алуусу теологиялык көз карашына ылайык чектелиңки мүнөздө болгон, анткени, анын пикири боюнча, ар кандай бийлик, а түгүл эң жаман бийлик да Кудайдын эрки менен пайда болот, ал эми бул эрк өзүнө макул түшкөн нерселердин баарын ишке ашырат, башкача айтканда, тартипти сактап, социалдык байланыштарды бекемдеп турат.

Августин чиркөө менен мамлекетти карама-каршы коет. Эгерде мамлекет – күнөкөрлүктүн дүйнөсү, жана ал өзүн өзү сүйүүгө негизделген болсо, чиркөө Кудайды чексиз сүйүүгө негизделген. Ал Христостун коому, ошондуктан чиркөө аркылуу гана адам такыбаачылыкка жетише алат. Чиркөө – бул Кудай дүйнөсүнүн жердеги өкүлү.

Августиндин тарых философиясы бүткүл өзүнүн теологиялык мүнөзүнө карабастан коомдук прогресстин теориясына негиз салган. Коомдун тарыхынын башталыш негизи бар жана ал өркүндөө жолу

¹ Блинников Л.В. Философтордун кыскача сөздүгү. Бишкек 1997 13 - бет.

² Дуализм – дүйнөнүн негизи бири-бирине байланышпаган эки башталыштан - рух менен материядан түзүлөт деп, материализм менен элдештирүүгө куру аракет кылган философиялык агым.

менен дайыма өнүгүп отурат. Бул тарыхтын маани-маңызы жана милдети бар, ал - христианчылыктын бүткүл масштабда жеңип чыгышы. Социалдык прогресстин кийинки концепцияларында тарых эми христиандаштыруу ишиндеги прогресс менен эмес, өндүрүш менен илимдин өнүгүшүндөгү прогресс менен байланыштыра баштайт¹.

Орто кылым тарыхында Батыш Европа философиясында католик дин таануусунда Августиндин пикири үстөмдүк кылгандыгын жана Ф.Аквинскийге (1225-1274, Августиндин идеясын улантуучу) чейин ага (дин ойчулдары боюнча) теңдеш ойчул болбогондугун окумуштуулар белгилешкен.

Тарых философиясынын тарыхына көз таштасак, Августиндин диндик көз караштары концепциясы менен күрөшүүдө Кайра жаралуу доорунун ойчул окумуштуулары зор салым кошкондугун көрөбүз. Француз окумуштуусу Ж.Боден, XVII-кылымдагы англиялык материалисттер Ф.Бэкон, Г.Гоббс, айрыкча италиялык ойчул Дж.Вико «тарыхый айлануу», тынымсыз кыймыл теориясы менен белгилүү болушкан.

Тарых философиясынын өнүгүшүндөгү көрүнүктүү окумуштуулардын бири - табигый укук теориясынын ойчулу, француз саясий ишмери Жан Боден (1530 - 1596). «Тарыхты оңой үйрөнүүнүн методу» (1566) деген эмгегинде коомдун туулушун анын чөйрөсүнүн таасири менен тууган-туушкан чарба союздарынын суммасы деп атаган. Коомдо прогресс, ал эми жаратылышта дайыма айланып туруу, тынымсыз кыймыл болорун айткан. «Республика жөнүндө алты китеп» (1576) аттуу чыгармасында монархтардын бийлигинин Кудай тарабынан пайда болушун таануу менен конституциялык монархия идеясын негиздеп, мамлекеттин биримдигин коргогон. Коомдогу саясий төңкөрүштүн натыйжасы, Ж.Бодендин ою боюнча, байлыктагы, мүлктөгү теңсиздик болуп эсептелет.

Аталган доордун дагы бир көрүнүктүү өкүлү, англиялык философ, англиялык материализдин жаңы замандын тажрыйбасы илиминин негиздөөчүсү Ф.Бэкон (1561 - 1626). Ал өзүнүн алдына илимий усулду түзүү милдетин койгон биринчи философ болгон. Анын философиясында жаңы замандын философиясын мүнөздөөчү башкы принциптер биринчи жолу иштелип чыккан. Чыгармачыл ишмердигинин эң башталышынан тартып эле Ф.Бэкон ошол кезде үстөмдүк кылып турган схоластикалык философияга каршы чыгып,

¹ Блинников Л.В. Философтордун кыскача сөздүгү. Бишкек, 1997. 14 - бет.

тажрыйбалык таанымга негизделген «Табият» философиянын доктринасын сунуш кылат.

Бэкондун көз караштары Кайра жаралуунун натурфилософиясынын жетишкендиктеринин негизинде калыптанат жана изилденип жаткан кубулушка аналитикалык мамиле жасоого негизделген натуралисттик дүйнө түшүнүгүн жана эмпиризмди өзүнө камтып турган. Ал интеллектуалдык дүйнөнү кайра куруунун кеңири программасын сунуш кылып, мурдагы жана өз заманындагы философияны схоластикалык концепцияларын катуу сынга алган.

Бэкондун ою боюнча, акыл–эсти төрт түрдүү жаңылыштан тазалоо илимди реформалоонун өбөлгөсү болууга тийиш. Таанымдын жолундагы бул тоскоолдуктарды ал **идолдор**¹ деп атайт, алар: **тукум, үңкүр, аянт** жана **театр** идолдору.

Тукум идолу – бул адамдын тукум куучулук жаратылышы менен шартталган жаңылыштыктар. Адамдын ойлоосунун өз кемчиликтери бар, анткени ал нерселердин жаратылышын өз жаратылышына аралаштырып, нерселерди ийри – буйру кылып, бузуп көрсөтө турган кыйшык күзгүгө окшош келет. Адам жаратылышты дайыма өзүнө салыштырып, талдап карайт, бул жаратылышка мүнөздүү болбогондуктун максаты теологиялык түрдө ага жамаштыруудан көрүнөт. Тукум идолу дал мына ушундан байкалат. Жаратылыштын кубулуштарынан чындыгында табыла турган нерселерден көбүрөөк тартип – ырааттуулукту күтүү адаты – бул тукум идолдору. Тукум идолуна Бэкон, адам ой. – акылынан негизделбеген корутундуларга умтулушун да таандык кылат. Ал көпчүлүк учурда айланып жүргөн планеталардын арбитасы тегерек деп эсептешерин негиздебеген тушунук катарында көрсөткөн.

Үңкүр идолдору – жеке адамга эмес, кээ бир адамдардын тобуна мүнөздүү болгон, алардын субъективдуу симпатияларына жана жакшы деп тапкандарына байланыштуу болгон жаңылыштыктар. Мисалы, айрым негиздөөчүлөр байыркы авторитеттердин жаңылышпастыгына ишенет, башкалары жаңыча артыкчылык беришет. Адам акылы бул жөнөкөй эле куру жарык эмес, аны эрк менен кумарлык чыйралтып турат. Адам көбүнчө өзү жакшы деп тапкан нерсенин акыйкаттыгына ишенет. Кумарлык көп сандаган, кээде байкалбаган ыктардын жардамы менен акыл – ойду булгап жана бузат.

¹ Идол - бут (жасапма кудай)

Аянт идолдору – бул адамдын сөз аркылуу карым – катышынан жана сөздөрдүн адамдардын акыл – оюна тийгизген таасиринен кутулуунун кыйындыгынан улам пайда болуучу жаңылыштыктар. Бул идолдордун пайда болушунун себеби төмөндөгүчө: сөздөр өз ара аталыштар, белгилер аркылуу карым – катышта болот, алар нерселердин эмне экендиги жөнүндө айтып бере алышпайт. Мына ошондуктан адамдар сөздөрдү нерселер катарында кабыл алышканда, сөздөр жөнүндө бүтпөгөн талаш – тартыштар келип чыгат.

Театр идолдору – авторитеттерге сокурларча ишенүүгө, жалган көз караштар менен пикирлерди сын көз менен карабай эле өздөштүрүп алуу менен байланышкан жаңылыштыктар. Бул жерде Аристотелдин системасы менен схоластиканы эске салып отурат, буларга сокурларча ишенүү илимий билимдердин өнүгүшүнө тоскоол болууга таасирин тийгизген. Ал акыйкатты авторитеттин эмес, убакыттын кызы деп атаган. Адамдардын акыл – оюна тескери таасир берүүчү жасалма философиялык жоболор жана системалар, анын пикири боюнча, өзүнчө бир «философиялык театр» болгон¹.

Өмүрүнүн акыркы жылдарында Бэкон мамлекет жөнүндөгү утопиясын «**Жаңы Атлантида**» (өлгөндөн кийин 1627 – жылы жарыкка чыгат) деген китебинде жазат. Бул чыгармасында ал келечектеги мамлекетти сүрөттөп көрсөтөт, бул мамлекетте бардык өндүргүч күчтөр илимдин жана техниканын жардамы менен өзгөртүлөт. Анда Бэкон адамдардын турмушундагы ар түрдүү таң каларлыктай илимий – техникалык жетишкендиктерди сүрөттөп жазат. Алсак, керемет менен айыктыра турган бөлмө, суу түбүндө жүрө турган кайыктар, көрүүгө ылайыкталган ар түрдүү нерселер, үндү аралыкка берүү, өлгөн адамды тирилтүүчү куралдар жана көптөгөн нерселер бар. Жазылган кыялдардын айрымдары учурда ишке ашкан, башкалары фантазия бойдон кала берди. Бирок мунун баары Бэкондун адамдын акыл - эсинин күчүнө чексиз ишенгендигин далилдеп турат. Азыркы тил менен аны технократ деп атоого болор эле, анткени ал өз заманынын бардык проблемаларын илимий – техникалык прогресстин жолунда чечүүгө болот деп эсептеген.

Адамдын турмушунда илим менен техникага чоң маани бергенине карабастан, Бэкон илимдин ийгиликтери «экинчи себепке» гана тийиштүү, мунун ары жагында кубаттуу жана таанып билүүгө болбогон Кудай турат деп түшүнгөн. Ал табият билиминин прогресси

БИБЛИОТЕКА

¹ Л.В. Блинников. Философтордун кыскача сөздүгү. Бишкек, 1997. 62-63-бет.

жалган ишенимдерди жокко чыгарган менен диний ишенимди бекемдерин баса белгилейт. Ошондуктан ал «философиянын жеңил деми кээде атеизмге түрткөн менен, анын көбүрөөк, тереңирээк болгон деми динге кайтып алып келет» деген.

Бэкондун өз заманындагы табият билимдерин жана философиянын андан ары өнүгүшүнө тийгизген таасири зор. Анын жаратылыш кубулуштарын изилдөөдөгү аналитикалык илимий усулу, жаратылышты эксперименттик түрдө изилдеп үйрөнүүнүн зарылдыгы жөнүндөгү концепциясы XVI-XVII- кылымдардагы табият илиминин жетишкендиктеринде өзүнүн оң ролун ойногон. Бэкондун логикалык усулу **индуктивдик**¹ логиканын өнүгүшүнө түрткү берген. Бэкон өлгөндөн кийин XVIII-кылымда философиянын андан ары өнүгүшүндө рационалисттик методологиянын тереңдеши анын таасирин төмөндөтсө да, кийинки кылымдарда Бэкондун идеялары жаңы толуктоолорго ээ болуп, XX-кылымга чейин өзүнүн маанисин жоготкон эмес.

Кээ бир изилдөөчүлөр (мисалы, Ж. Дьон) аны азыркы интеллектуалдык турмуштун негиз салуучусу жана акыйкаттын **прагматикалык**² концепциясынын пайгамбары катарында карайт. Мында анын «Иш – аракеттеги көбүрөөк пайдалуу болгон нерсе билимде да көбүрөөк акыйкат болуп чыгат», - деген сөз эске алынган³.

Томас Гоббс (1588 – 1679) 17 - кылымдагы эң ири англиялык философ, ал «Левиафан» деген трактатында (илимий темадагы чыгарма) баяндаган саясий философиясы аркылуу бүгүн көбүрөөк белгилүү.

Бир убактарда Ф. Бэкондун катчысы болуп иштеген, аны менен өткөргөн учурлары ага олуттуу таасир тийгизген.

Адам маселелери дайыма Гоббстун чыгармачылыгынын борборунда турат. Ошондуктан «**Дене жөнүндө**», «**Адам жөнүндө**», «**Гражданин жөнүндө**» трилогия жазууну ойлонгон. Бирок муну ал акыркы бөлүмүнөн баштап жаза баштайт, ал 1621 – жылы жарыяланат. «Дене бой жөнүндөгү» трактат 1655-жылы, «Адам жөнүндөгү » трактат 1658-жылы басылып чыгат. 1651-жылы ал өзүнүн эң көлөмдүү жана башкы эмгеги – «Левиафанды» жарыялайт, китептин алгачкы баптары жалпы философиялык маселелерди

¹ Индукция - айрым фактылардын негизинде жалпы корутундуларды чыгаруу методу.

² Прагматизм - чындыкты объективдүү закондорун тануучу жана күндөлүк пайдасы бар нерселерди чындык деп эсептөөчү идеалисттик философиядагы багыт.

³ Л.В. Блинников Философтордун кыскача сөздүгү. Бишкек, 1997, 65 - б.

камтыган, ал эми калган бөлүктөрү коомдун мамлекеттик жана социалдык түзүлүш маселелерине арналган.

Гоббстун философиялык доктринасында анын социалдык философиясы - адам, коом жана мамлекет жөнүндөгү окуусу чоң орун ээлейт. Социалдык философияга арналган «Гражданин жөнүндө» жана «Левиафан» деген трактаттарында өз доорунун бир катар гуманисттерин жолдоп, ал инсандын коомдук турмуштагы ролун баса белгилейт. «Левиафандын» XIII - бабында Гоббс адамдардын «табигый абалын» сүрөттөп көрсөтөт. Өзүнүн табигый абалында, башкача айтканда жаратылышы боюнча адамдар жөндөмдүүлүктөрү боюнча бири биринен аз айырмаланышат.

Адам коопсуздукта жана тынчтыкта жашоо үчүн дайыма башка бирөөлөр менен кагылышып турат. Табигый абалында адамдар өзүн өзү сактоонун табигый мыйзамдарын гана жетекчиликке алат. Бул жерде ар бир адам күч колдонууга чейин, бардыгын иштөөгө укуктуу. Буга окшогон абалды Гоббс «адам адамга карышкыр болгон» учурда «кимдир бирөөнүн кимдир бирөө менен болгон согушу» деп атайт.

Гоббс бул бактысыз абалдан чыгуунун жолун мамлекетти түзүүдөн көрөт. Өзүнүн керт башынын амандыгынын урматына, өлбөй тирүү жашоо үчүн коомдун ар бир адамы өзүнүн алгачкы эркиндигинин бир бөлүгүн **суверенге**¹ өткөрүп берүүгө тийиш, суверен болсо тынчтыкты камсыз кылуу үчүн чексиз бийликти ишке ашырат.

Индивиддер, ошентип, **монархтын**² пайдасына өздөрүнүн эркиндигинен ыктыярдуу түрдө баш тартат, монарх жеке өзү социалдык биримдикти камсыз кылат. Ошентип, эң кубаттуу жана теңирликтин мыйзамдарына баш ийген мамлекет – **Левиафан** ушундайча пайда болот.

Күчтүү борборлошкон мамлекет бардык катышуучу индивиддердин ортосундагы коомдук келишим боюнча түзүлөт. Бул бийлик саясий тартипти жана адамзаттын жашап турушун камсыз кылат.

Коомдук келишим тынчтыкты «бир гана жол менен, атап айтканда, бүткүл бийликти жана күчтү бир адамдын колуна же көпчүлүк добуш менен бардык граждандардын эркин бирдиктүү эрке

¹ Суверен - жогорку бийликке

уп турган башкаруучу.

² Монарх - мамлекеттин бардык иштерин башкаруучу император ж.б.)

лик колунда болгон башкаруучусу (падыша, король,

айландыра турган адамдардын чогулушунун колуна топтоо жолу менен» берет¹.

Суверендин бийлиги табигый мыйзамдар менен чектелип турат, ал мыйзамдар тынчтыкка умтулуудан жана адилеттүүлүктү орнотуудан көрүнөт. Гоббс бардыгы болуп 12 табигый мыйзам бар дейт, бирок алардын баары келип, бир алтын эрежеде чагылышып көрүнөт: «Бирөөгө көр казба, казсаң өзүң түшөсүң». Бул моралдык максима адамдык туруктуу эгоизмди тизгиндеп турган маанилүү чектөө катарында чыгып, башка адамдардын эгоизми менен эсептешүүгө мажбурлап турат.

Мамлекеттин чексиз бийлиги Гоббс тарабынан адамдын жүрүм – турумуна да, анын көз карашына да таратылган. Мамлекеттик бийликке, ошондой эле чиркөөлүк бийлик да баш иет. Бирок, ал кээ бир учурларда мамлекеттин, суверендин чексиз жогорку бийлигине каршы аракет кылуу мүмкүнчүлүгүн моюнга алат. Ал индивиддин өзүн өзу сактоого болгон укугун бузулбас укук катарында карайт, ошондуктан монархтын буйругу индивиддин турмуштук кызыкчылыгына карама – каршы келсе, анда ал монархтын буйругу боюнча мамлекет үчүн салгылашка катышпай кое алат деп эсептейт. Гоббс берилген монархист болсо да, ар түрдүү формадагы чексиз мамлекеттик бийликтин болушу мүмкүн экендигин мойнуна алган.

Гоббс тарабынан түзүлгөн мамлекеттик бийликтин концепциясы көптөгөн маанилүү теориялык – практикалык жоболорду камтыйт. Ал мамлекет маданияттын жана коомдук турмуштун зарыл шарты деп көрсөткөн: «Мамлекеттен сыртта – кумарлыктын бийлиги, согуш, коркунуч, кедейлик, арамдык, жалгыздык, варварчылык, жапайылык, түркөйлүк, ал эми мамлекеттин ичинде: акыл – эстин үстөмдүгү, тынчтык, коопсуздук, байлык, адептүүлүк, коом, сыпайылык, билим жана кайрымдуулук бар».

Гоббстун социалдык философиясы көптөгөн багыттар боюнча замандаштарынын тескери реакциясын пайда кылган: анткени ал адамды кыймылдагы материянын бир бөлүгү катарында караган, адам табиятынын жана табигый абалдагы жашоо-турмуштун кайгылуу сүрөтүн тартып, суверендин чексиз бийлигин коргоп, суверендин бийлигинин теңирлик мүнөзүн танган ж.б.

Буга карабастан, Гоббстун идеяларынын тарыхый мааниси зор, анын мамлекет бийлиги жөнүндө концепциясы, социалдык-саясий

¹ Л.В.Блинников. Философтордун кыскача сөздүгү. Бишкек. 1997. 98 -99 - бет.

көз караштары адистер үчүн пайдалуу идеялардан болуп саналат.

Италиялык окумуштуу, ойчул Вико Дж. (1668 – 1744) тарыхый процесстин объектидүүлүгү жөнүндөгү идеяны көтөргөн. Тарыхты таанып билүү, биздин иш–аракетке байланыштуу же адамзат тарыхы адамдардын ишинин жыйынтыгы деген ойду айтат. Ошентип, Дж. Вико тарых илимин адамдардын аң–сезимдеги өздөрүнүн иши – дейт.

Дж.Вико «айланып туруу» теориясын иштеп чыккан. Ал бардык элдердин өнүгүшүндө үч доордун бар экендигин белгилейт:

- Кудайчыл (динге негизделген) доор (мында мамлекеттүүлүк жок, ага чейинки динге баш ийүү этабы);

- Баатырдык доор (ак сөөктүк мамлекеттик доор);

- Адамзаттык доор. Бул демократиялык республика же өкүлдүк монархия. Ар бир цикл коомдун жалпы кризиси жана кулашы менен бүтөт.

Доорлор коомдук төңкөрүштөрдүн күчү аркылуу ишке ашырылат. Ал күрөштөр, мисалы, патриархалдык коомдо Аталар менен үй – бүлө мүчөлөрүнүн ортосундагы, феодалдык коомдо феодалдар менен жөнөкөй адамдардын ортосундагы деп түшүндүрөт.

Тарыхый процесстеги адамдардын иш–аракетине принциптүү мамиле жасоо менен Дж.Вико тарыхый закондорду **провиденциялдык**¹ деп эсептеген.

Дж.Виконун историзми - нерселерди жана кубулуштарды тарыхый көз караш менен кароо. Искусствонун, укуктун, социалдык жана чарбалык нормалардын бири – бирине тийгизген таасири, биримдиги алардын өнүгүшү тарыхтын өнүгүү процесси деп белгилейт.

Тарых философиясы деген аталыштын автору **Вольтер** (1694 – 1778)- француз жазуучусу, социалдык ойчул-окумуштуу, француз Агартуусунун эң ири өкүлү.

Социалдык көз карашы боюнча динге тескери болгон. Католик чиркөөсүнө каршы күрөш анын кыска түрдө: «Арамзаны жанчып салгыла!» - деген сөзүндө аныкталган. Өзүнүн чыгармаларында диндин система катарында негизсиздигин көрсөткөн.

¹ Провиденциализм – тарыхый жараянга кудайдын оюнун ишке ашышы катары теологиялык түшүндүрмө берүү.

Бирок ал биздин дүйнөнү **Жаратуучу** катарында **Кудайга** ишенүүнү толугу менен танбай, **деизм**¹ позициясында калган. Анын пикири боюнча диндин булагы – түркөйлүк жана алдамчылык. Ал алдамчы менен келесоо жолугушкан учурда дин пайда болгон деп эсептейт.

Ошол эле убакта ал дин керек, диний ишеним адамдын жүрүм - турумун теске салып тура турган күч дейт.

Ал: «Эгерде Кудай жок болсо, аны ойлоп табуу керек эле», - деген. Ошондой эле, «Адеп – ахлахтын алтын эрежесин» («Башкалардын сага кандай мамиле жасарын кааласаң, өзүң да аларга ошондой мамиле жаса») негиздеген².

Вольтер тарых философиясын түзүүнү ойлоп, «Тарых философиясы», «Тарыхтагы пирронизм», «Тарых жөнүндө ой жүгүртүү» деген эмгектерин жазат. Бул эмгектерде цивилизациянын бардык тармактарындагы маданий жетишкендиктерди изилдөөнүн программасы белгилеген. Европалык эмес элдердин – арабдардын, кытайлардын, индидердин тарыхын изилдөөгө чакырган.

Вольтердин саясий көз карашы анын «Улуу Петрдун учурундагы Россиянын тарыхы» эмгегинде аныкталган. Анда мамлекеттин башында билимдүү монарх туруш керек деген ойду айткан. Ал коомдук өнүгүүнүн мыйзамдары жөнүндөгү, мамлекеттик бийликтин милдеттери жөнүндөгү философиялык корутундуларды колдогон жана жалган жөрөлгөлөрдөн эркин болгон билимдүү монархтарга чоң үмүт жүктөгөн. Мамлекетти философтор башкара турган убакыт келет деп ишенген.

Вольтер өзүнө замандаш доорду, башкача айтканда он сегизинчи кылымды адамзаттын акыл-эси коомдун турмушуна өзүнүн чечүүчү таасирин көрсөтө ала турган мезгил катарында караган. Илимге жана искусствого таянган «маңыздуу философияны» акыл-эстин эң бийик көрүнүшү катары эсептеген.

Ошентип, Вольтер прогрессивдүү агартуучулардын жаңы муундарынын идеологиясынын калыптанышына зор таасир көрсөткөн.

Тарых философиясы XVIII–кылымда жана XIX-кылымдын биринчи жарымында тарыхый өнүгүүнүн жалпы теориясы болгон. Ойчул окумуштуулар тарыхый процесстин максатын, кыймылдаткыч күчүн түзүүгө аракет жасашкан.

¹ Деизм – 17 – 18 – кылымдагы диний – философиялык окуу: бул окуу – дүйнөнү жараткан Кудай деп ишен, бирок Кудай табияттын жана коомдун тиричилигине кийлигишпейт дейт.

² Блинников Л. В. Философтордун кыскача сөздүгү, Бишкек: 1997, 99 - бет.

Мында ар кандай түшүнүктөр пайда болгон – **кудуреттүү күч, жалпы акыл – эс, абсолюттук дух**, бирок, бардык аталыштарда ал күч тарыхый эмес абалда түшүндүрүлүп, тарыхты түзбөйт.

Ошондой болсо дагы тарых философиясы бир нече чоң – жакшы идеяларды көтөргөн. Мисалы, **прогресс теориясы** (Кондорсе), тарыхый биримдик жана анын ар түрдүү формалары, тарыхый закон ченемдүүлүк, эркиндик жана зарылдык ж.б.

Француз - агартуучусу **Ж.А. Кондорсенин** (1743 – 1794) социалдык окуусу «Адамзат акыл - эсинин прогрессинин тарыхый эскизи» (1794) деген эмгегинде берилген. Анда адамзат коомунун тарыхый өнүгүүсү, анын этаптары, кыймылдаткыч күчтөрү жана прогресстин закон ченемдүүлүгүн белгилегенге аракет жасаган.

Ал тарыхый прогрессти королдордун, закон чыгаруучулардын, жеке адамдын иш-аракети менен эмес, элдин маданияты, жүрүш-турушу, кулк-мүнөзү, үрп-адаттары, салттары менен байланыштырган.

Кондорсе тарыхый прогрессти негиздөөчүлөрдүн катарында турат. Бирок тарыхтагы кыймыл адам акылынын чектелбеген мүмкүнчүлүгү, тарыхтын **демиургу**¹ деп атаган. Тарыхый доордун өнүгүү этаптары адамзаттын акыл – эси менен, ошондой эле, чарбачылык, илимий факторлор да коомдун өнүгүшүнө таасирин тийгизет деген ойду калтырган.

Кондорсе саясий көз карашы боюнча адамдардын ортосундагы мамилелерде «Табигый укук» теориясын жактаган. Ошондой эле, ал өз доорундагы алдыңкы идеялардын системасын колдогон: **адамдардын закон алдындагы теңдиги, демократиялык укук жана эркиндик, адилеттүү кылмыш закондору, билим алуудагы тең укуктуулук ж.б.**²

Тарых философиясына сөз болуп жаткан доордо француз, англиялык окумуштуу – ойчулдардан тышкары башка элдердин да өкүлдөрү көңүл бурган.

Алсак, немец ойчулу **И.Г.Гердер** (1744 – 1803) **тарых философиясын** биринчи жолу өз алдынча дисциплина деп атагандыгы менен коомдун социалдык проблемаларына көңүл бургандыгы менен белгилүү. Ал жалпы тарыхтын проблемасын окуп үйрөнүү менен төмөндөгүдөй суроого жооп берет: Адамзат коомунун

¹ Демиург - (грекчеден которгондо «эл үчүн») буюмдарды иштеп чыгаруу, (эл жана жумуш), философияда «жаратуучу» (мастер) деген мааниде колдонулат.

² Большая Советская энциклопедия, Т. 6, с. 353

өнүгүшүндө өзгөрүлбөгөн туура закондор барбы? Болсо кайсы закондор?

Ал «Адамзат тарыхынын философиясына карата идеялар» (1784 – 1791) деген эмгегинде ар түрдүү доорлордогу адамзаттын тарыхы боюнча идеялар камтылган. Анда тарыхты белгилүү бир улуттук негизде жана ал элдин жаратылыш шарттарына, маданий салттарына байланыштуу түшүнүү жөнүндөгү ой айтылат.

Адамзаттын өнүгүшүнүн эң жогорку принциби деп Гердер **гумандуулукту**, башкача айтканда **акыл – эсти** жана **адилеттүүлүктү** эсептеген. («Гумандуулукту сыйлоо жөнүндө кат» 1794 – 1797).

Адамдагы гумандуу принцип, анын жаратылышына мүнөздүү экендигин белгилеп, аны дүйнө, жаратылыш менен байланыштырат. Мындагы табигый жана рухий эки байланышты көрсөткөн. Ушул көз караш менен ал адамзаттын өнүгүшүн байыркы доордон (Кытай, Индия ж.б. чыгыш элдеринин) 14 - кылымга чейинки тарыхын сыпаттайт.

И.Г.Гердердин идеясы историзм идеясынын принциптеринин калыптанышына, Гегель менен Фейербахка чоң таасир тийгизген.

Адам, коом жөнүндөгү окуулардын ичинде өзгөчө көз караштагы түзүлгөн тарых философиясынын жыйынтыкталган жогорку чеги немецтик классикалык философиянын өкүлү, объективдүү идеялардын негизинде диалектиканын системасын түзгөн **Г. Гегелге** (1770 – 1831) таандык. Анын биринчи эң көрүнүктүү эмгеги – «**Духтун феноменологиясы**¹» 1807 – жылы Иенде жарыяланат.

«Духтун феноменологиясында», К.Маркстын сөзү менен айтканда, гегелдик философиянын чыныгы булагы жана сыры камтылып турат. Бул чыгармада диалектиканын келип чыгышы көрсөтүлөт, ошондой эле абсолюттук идеализмдин принциптери ачылат, бул принцип боюнча дүйнөлүк акыл – эс, абсолюттук идея үстөмдүк кылып турат, **абсолюттук**² идея өзүнүн ургалдуу өнүгүшүндө бизди курчап турган дүйнөнү жаратат. А сезим өз кыймылында өзүнүн предмет менен карама – каршысынын абсолюттук билимге чейин, башкача айтканда илим түшүнүктөрүнө чейин өнүгүп чыгат.

¹ Феномен: 1. Философ. Идеалистик философиялык – аң – сезимде гана болот имиш жана объективдүү чындыкты көрсөтө албайт делинген субъективдүү кубулуш: Эң сейрек адаттагыдан тышкары болгон кубулуш же сапат.

² Абсолют – идеалистик философияда – дүйнөнүн түбөлүк, өзгөрбөс түпкү негизи.

Мына ошентип, Г.Гегель сезимдик чындыктан башталып философиялык билимдерге чейин өсүп жете турган философиялык илимдин генезисин ачып көрсөтүүгө аракеттенген.

Адегенде аң-сезим өзүнө багыныңкы болбогон предметке карама – каршы турат жана өзүнүн жаратылышын ошондой эле предметтин маңызын билбейт.

Экинчи стадияда аң-сезим өзүнүн өздүк коомдук жаратылышын аңдап билүүгө жетишип, өзүн тарыхый окуялардын катышуучусу катары сезет.

Ал эми аң-сезим өзүнүн өздүк басып өткөн жолун **ретроспективдүү** (өткөнгө серп салган) түрдө өзүнүн өнүгүшүнүн **үчүнчү** баскычына көтөрүлөт да, абсолюттук билимге чейин жетет.

«**Духтун феноменологиясында**» Г.Гегель аң – сезимдин бүткүл басып өткөн жолун тарыхый түрдө карап чыгып, тарыхый көз караш принцибин колдонот жана аң – сезимдин, коомдун жаратылышы жөнүндө түшүнүк берет, аң-сезимдин калыптанышында эмгектин ролун белгилейт. Ал ар түрдүү формада көрүнө турган аң-сезимдин өнүгүшүнүн тарыхый зарылдыгын көрсөтөт. Бирок абсолюттук билим баскычында аң-сезимдин өнүгүшү токтойт¹.

Г.Гегельдин философиялык системасынын негизги бөлүмдөрү төмөнкүлөр: логика жаратылыш философиясы, рух философиясы, укук философиясы, тарых философиясы, эстетика, диний философия, философия тарыхы. Логика бүткүл гегелдик системанын түпкү жана эң маанилүү бөлүгү болуп саналат, анткени логика абсолюттук идеяны талдап карайт, ал эми абсолюттук идея болсо бүткүл чындыктын негизин түзүү менен логикада өзүнүн категорияларын жайылтат.

Дух философиясы -- бул гегелдик системанын аяктоочу (акыркы) бөлүгү, мында идея духка айланат да конкреттүү акыл – эс катарында көрүнөт. Дух философиясынын предмети – сезим, аң – сезими, ошондой эле адам ишмердүүлүгүнүн ар кыл түрлөрү жөнүндөгү окуу. Дух философиясы субъективдүү дух, объективдүү дух, абсолюттук дух болуп үчкө бөлүнөт.

- **Субъективдүү дух** жөнүндөгү окуу – индивидуалдык аң – сезимди мүнөздөйт, ал адамзаттын руханий өнүгүшү менен тыгыз байланышта көрүнөт.

¹ Л.В. Блинков философтордун кыскача сөздүгү. Бишкек, 1997, 83 - бет.

- **Объективдүү дух** жөнүндөгү окууда – Гегель адамдын коомдук турмушуна карата өзүнүн көз карашын баяндайт жана укук, мораль, адеп – ахлах, үй – бүлө, граждандык коом, мамлекет сыяктуу категорияларды талдап карап, адамга коомдук жан катарында мамиле жасайт.

Объективдүү дух жөнүндөгү окуу Г.Гегельдин «Укук философиясы» деген эмгегинде бир кыйла толук каралган, мында жалпысынан тарыхый процесс биринин ордуна бири келип жаткан айрым элдердин «духунда» жайылып өнүгө турган «эркиндик аң – сезиминдеги духтун прогресси» катарында көрсөтүлөт.

Гегель конкреттүү адамдарга жана алардын иш аракеттерине көз каранды болбой, өзүнө жол салып жаткан объективдүү мыйзам ченемдүүлүк идеясын көтөрүп чыгат. Өзүнүн абсолюттук идеянын жайылып өнүгүшү жөнүндөгү концепциясына таянып, Гегель муну «дүйнөлүк акыл – эстин куулугу» деп атап, дүйнөлүк акыл – эс өз максаттары үчүн индивидуалдык кызыкчылыктарды пайдаланаларын белгилейт¹.

Ошентип, Гегель тарыхты бирдиктүү закон ченемдүү процесс деп карап, ар бир доор кайталангыс өзгөчөлүккө ээ болуу менен жалпы адамзаттын өнүгүшүндөгү баскыч катарында каралат. Бирок, бул тарыхый процесс Гегелдин оку боюнча акыл – эстин, идеянын чексиз өнүгүшү деп карайт, ал ошондуктан, тарых философиясы абстрактуу болуп конкреттүү тарыхый кыймылды түшүндүрүүдө алсыз болгон.

Ошентсе да Гегельдин сиңирген эмгеги анын дүйнөнү түшүнүүнүн диалектикалык усулун өнүктүргөндүгүндө турат.

Чыныгы илимий тарыхтын философиясы тарыхты материалисттерче түшүнүүдөн башталат. Анда тарыхтагы кудуреттүү күчтөр, адамдардын иш - аракети, алар өздөрү тарыхты түзүүчүлөр катары көрсөтүлөт.

Адамдар бир эле мезгилде бүткүл дүйнөлүк тарыхый драманын актерлору болуп саналышат. Алар тарыхты ой келди эле эмес, кандайдыр бир объективдүү шарттардын негизинде түзүшөт. Коомдун тарыхынын объективдүү шарты өндүргүч күч, өндүрүштүк мамилелер деген түшүнүктөр менен каралып, дайыма өзгөрүү процессинде экендиги, ал объективдүү шарт менен мамилелешери, алардын объективдүүлүгү белгиленет.

¹ Блинников Л.В. Философтордун кыскача сөздүгү. Бишкек, 1997, 85-87- беттер.

Ушул мааниде карганда адамзат коомунун өнүгүшү табигый, тарыхый закон ченемдүү процесс. Бул процесс автоматтык түрдө пайда болбойт. Ал - коомдун бышып жетилген талабынын натыйжасы.

§ 2. Социологиянын калыптанышындагы негизги агымдар жана өбөлгөлөр

Социологиянын өнүгүшүндө окумуштуулар адамзат коомун татаал система деп кароо менен, анын элементтерин салыштырмалуу көрсөтүүгө аракеттенишкен. Коомдук турмуштун кайсы жагы башкы орунга коюлгандыгына карай социология бир канча агымдарга бөлүнгөн.

- **Географиялык мектеп** (К.Риттер, Г. Бокль, М. Пле, Э. Демолен, Ф. Ратцель, П. Мужоль, Л. Мечников, кийинчерээк Э. Хантингтон, Э. Семпл). Бул мектептин өкүлдөрү Монтеस्कьенин окуусун улантышып, географиялык чөйрөнүн, анын элементтеринин климат, ландшафт жана башкалардын коомдогу таасирин ашкере белгилешкен.

- **Демографиялык мектеп** (А. Кост, Л. Виньярский, М.М. Ковалевский). Мында калктын өсүшү коомдун өнүгүшүндөгү негизги фактор деп эсептелет.

- **Расалык-антропологиялык мектеп** (А.Гобино, Х.Чемберлен, Ж.Лапуж, О.Аммон ж.б.). Анын жактоочулары коомдун өнүгүшүн «жогорку» жана «төмөнкү» расалардын күрөшүүнүн натыйжасы катары түшүндүрөт. Байыртан бери эле адамдар жогорку жана төмөнкү расага бөлүнүп, биринчиси цивилизацияны түзүүчүлөр, бийлик кылуучулар, экинчиси жогорку маданиятты түзүүгө, ал түгүл, өздөштүрүүгө да жарамсыз элдер деп эсептешет.

- **Биоорганикалык мектеп** (П. Лиленфельд, А. Шеффле, Р. Вормс, И. Новиков, А. Фулье). Анда адамзат коому тирүү организмге салыштырылат, ар түрдүү органдардын аткарган функцияларын (милдеттерин) бөлүштүрүү аркылуу өнүгүү процессин түшүндүрүүгө аракеттенишет.

- **Социалдык дарвинизм** (Л. Гумплович, У. Беджгот, Г. Ратценхофер, А. Смолл, У. Самнер) коомдук өнүгүүнүн булагын – биологиялык эволюциялык закондон көрөт.

ХІХ-кылымдын башында социологияда психологиялык **инстинктивизм**¹ мектеби (У.Мак – Дугалл, З. Фрейд ж.б.) пайда болгон. Бул мектептин жактоочулары социалдык мамилелерди жана структураны адам психикасынын белгилерин, касиеттеринин, адамдардын өз ара тикеден - тике аракеттешүүлөрүнүн негизинде түшүндүрүүгө аракеттенет.

Бихевиоризм мектеби (англис тилинен которгондо «кылык-жорук, жүрүм-турум») (Г.Тард, Л.Уорд, Э.Росс, У.Томас, Р.Парк ж.б.). Мында адамдардын жүрүш – турушу сырткы чөйрөнүн таасирине стимулдарына берилген жооптордун (реакциялардын) жыйындысы катары көрсөтүлөт.

Жогоруда көрсөтүлгөндөрдөн башка да багыттар болушу мүмкүн. Бул социологиялык мектептер жана багыттар шартту мүнөздө, себеби бир эле окумуштуу көп багыттарга кириши ыктымал.

Ар бир социологиялык багыттардын, мектептердин айырмаланышына карабастан, жалпы алганда, социология тарыхый – эволюциялык дисциплина боюнча калган. Ал өзүнүн негизги багыты боюнча тарыхый процессти бүтүндөй, жалпы мүнөздөөгө аракеттенет. Андагы башкы метод тарыхый – салыштырмалуулук пайдаланылган.

Өнүгүүнүн закон ченемдүүлүгү түз сызык сыяктуу идеясында болгондуктан, окумуштуулар бардык элдердин жаратылыш, социалдык шарттары (бирдей окшош, алар бирдей баскыч) маданияты, саясий мектептери, уюмдары ж. башкалар бирдей болуп, бир баскычтан өтүшөт деген жыйынтыкка келишкен.

Тарыхта мындай мамиле жасоо белгилүү бир өлчөмдө өз натыйжасын берип, өнүгүүнүн конкреттүү жолун аныктаган.

Социалдык өнүгүүдөгү көп түрдүүлүк, анын багыттарын өтө жөнөкөй схемалар менен түшүндүргөн историзм **релятивизм**² менен алмаштырылган. Бирок мындай көз караш бир жактуулукка алып келгенин кийинки тарыхый өнүгүүдөгү, ой - пикирлер, илимий далилдөөлөр көрсөттү.

Тарых, антропологиялык, этнография илимдеринин жетишкендиктери адамзат коомунун эволюциялык өнүгүү схемасына өзгөртүүлөрдү киргизип, салыштырма методдун чектелгендигин далилдеди. Жаңы материалдар коомдогу материалдык турмуш

¹ Инстинкт - табигый сезим, тубаса сезимдин түрткүсү менен пайдалуу аракет кылуу - турмуштук мааниси бар аракет кылуу, мис: козунун туулар замат эмчек издеши.

² Релятивизм – объективдүү дүйнөнү билүүгө боло тургандыгы танган жана бардык билимди салыштырмалуу деп эсептөөчү идеалисттик окуу.

менен анын маданиятынын ортосундагы карым - катыш бир түрдүү таасирге негизделбестигин, бирдей эле базис ар түрдүү конкреттүү шарттарды, ар түрдүү формаларды жараттарын көрсөттү. Ошондуктан конкреттүү коом жөнүндө сөз болгондо, элдердин өз ара мамилелерин эсепке албаса болбойт.

Ошентип, улам мезгил өткөн сайын социалдык философияда аны түшүндүрүүнүн методдору арбып, такталып, жаңыча ой – пикирлердин пайда болуп турушу закон ченемдүү процесс.

Социологиянын калыптанышындагы жалпы теориялык өбөлгөлөрдөн башка дагы бир шарт бул социалдык – эмпирикалык изилдөөлөр эсептелет. Жаңы доордогу: материалдык ресурстар, башкаруу зарылчылыгы, калктардын саны жөнүндөгү маалыматтар сыяктуу коомдук талап социалдык изилдөөлөргө жол ачкан. Капиталисттик түзүлүштүн башталышында ири шаарлардын экономикалык өнүгүшүндөгү негизги өнөр жайлардын пайда болушу, ага байланыштуу адамдардын топтолушу, ошондой эле жакырчылык, турак – жай жана башка проблемалардын келип чыгышы XVIII-кылымда атайын түзүлгөн уюмдар - социалдык-реформаторлор жана филантроптор¹ тарабынан изилдене баштаган.

Биринчи социалдык-эмпирикалык изилдөөлөрдүн башталышы катары XVII-кылымдагы англиялык «саясий – арифметиктердин», XVII–XVIII-кылымда Франциядагы өкмөттүк изилдөөлөрдү атаса болот. Бирок булар системалык мүнөзгө ээ болгон эмес.

«Саясий арифметиктер» деген аталышта коомдук кыймылдын багыты катарында англиялык экономист У.Петти (1623-1687) тарабынан жазылган саясий арифметика деген китебинин атынан пайда болгон (китеп 1661-1676-жылдары жазылып, 1690-жылы жарык көргөн). Бул эмгекте массалык коомдук кубулуштардын сандык жагын изилдөөгө, салыштырмалык теориясын пайдалануу менен адамдардын орточо жашоосун, калктын өзгөрүшүнө да көңүл бурулган илимий эмгек.

XVII-кылымдын орто ченинде англиялык Дж. Граунттун² 1662 – жылы чыккан «Өлүм-житим жөнүндөгү маалыматтарга байланыштуу табигый жана саясий байкоолор» деген эмгегинде биринчи жолу эмпирикалык - социологиялык талдоо жасалган.

¹ Филантропия – «кайыр-садагачтык», «бей-бечарага жардам» деген түшүнүктөр.

² Граунт Джон (1620-74) англиялык экономист, эмпирикалык изилдөөлөрдү негиздеген окумуштуу катарында белгилүү.

Ж.Граунт менен бир эле мезгилде биринчи эмпирикалык-социалдык-демографиялык изилдөөнү швейцариялык окумуштуу Платтер жүргүзгөн. Ал биринчи болуп 1609–1611–жылдардагы Базелдеги чума ооруусунун натыйжасы жөнүндөгү социологиялык материалдарды берген. Бирок ал материалдар калктын өзгөрүүсүндөгү процессти камтыган эмес¹.

Ж.Граунттун эмгегинин аталышынан көрүнгөндүй, ал калктын социалдык жаратылышына көңүл бурган эмес. Анткени ага чейин мамлекеттин калкы жөнүндөгү статистикалык маалыматтар аркылуу калктын өнүгүү закону кээ бир өлкөлөрдөгү жекече эл каттоолорду эсепке албаганда изилденген эмес.

Окумуштуулардын пикири боюнча, Ж.Граунтка чейин италиялык окумуштуу Ричиоли (1661) сыяктууларды эсепке албаганда, дүйнөдөгү элдердин санын тактоого аракеттенген Европа элдеринин тилдеринде калк, эл деген сөздүн социологиялык өзгөчө категориялык (терминдик) мааниси болгон эмес. Бул терминди биринчи болуп Ф.Бэкон колдонгон, ал мамлекеттин экономикасындагы жана саясатындагы ролун көрсөтүүдө «эл» сөзүн көп пайдаланган.

Ж.Граунт калктын өнүгүшүндөгү көп закон ченемдүүлүктөргө негиз салган. Лондондогу жана айыл жердеги балдардын төрөлүшүн анализдөө менен шаарда эркек балдардын, кыз балдарга салыштырганда көбүрөөктүгүн, ал эми селолук жерлерде тескерисинче экендигин далилдеген маалыматтарды келтирип, аларды түшүндүрүүгө аракеттенген.

Ж.Граунт төрөлгөн балдар менен никелик катталуунун дал келүүчүлүгүн, өлүмдүн себептерин изилдеген. Анын илимдеги орду демографиялык процессти социалдык шарттар менен байланышта карагандыгында, бирок калкты коомдун өнүгүшүнүн чечүүчү шарты катары эсептеген эмес. Ал мезгилдеги метафизикалык жана идеалисттик көз караштар объективдүү закондорду түшүнүүгө мүмкүндүк бербеген.

Ж.Граунттун жолун жолдогондорго Англиядагы калктын жаштары жана алардын жыныстык проблемаларын изилдеген Галлеяны, калктын өлүм - житими жөнүндөгү биринчи таблица түзгөн Кинганы кошсо болот.

¹ Г. Слесарев «Методология социологического исследования проблем народонаселения СССР» М., 1962, С. 22.

XVIII-кылымдагы социалдык – эмпирикалык изилдөөчүлөргө динчил адам Зюсмилти да кошсо болот. Ал балдардын төрөлүшү жана нике тууралуу статистикалык материалдарды изилдейт. Балдардын төрөлүшүн Кудайдын кудурети менен адамзат тукумун көбөйтүп турууга багытталган көрүнүш катары баалаган.

Статистикалык материалдардын социалдык маанисин талдоодо Ж.Граунттун досу – В.Петтини, айрыкча анын «Политическая анатомия Ирландии» (1672), «Политическая арифметика» (1683) деген эмгектерин атоого болот.

В.Петти калктын социалдык турмушуна көбүрөөк көңүл бурган. Ал калктын ар түрдүү категорияларын, социалдык составын, алардын буюмдарынын наркын XVIII-кылымдын ортосундагы Ирландиядагы көтөрүлүштүн жыйынтыктарынын таасирин жана башка көп кырдуу материалдардын негизинде социологиялык кубулуштарды изилдеген.

Калктын жашоо турмушундагы турак–жайларды, алардын түтүн чыгаруучу трубалары (морулары) аркылуу турак–жай ээлеринин социалдык абалын көрсөтө алган. Мисалы, изилдеген 200 миң үй–бүлөнүн 160нын туруктуу жайы болбогондугун, 24 миңинин бир морулуу, 16 миңинин бир мурдан көбүрөөк үйлөрдө жашарын келтирет. Ал калктын кесибине да кызыгып, эмгекке жарамдуу калктын санын 780 миң адам деп көрсөтөт. Ошондой эле Лондондогу калктын көбөйүшү жөнүндө жана башка көп маалыматтарды берген¹.

В.Петти Ирландиянын үй–бүлөлүк абалын, жумушсуздардын санын жана көтөрүлүшкө катышкандардан курман болгондордун улуттук курамына чейин изилдеген. Бул маселелерди калктын өнүгүшүндөгү социалдык шарттар менен байланыштырып караган. Ал Гоббстун таасиринде болгондуктан, арифметикалык салтты пайдалануу идеясын жактаган. Буга анын «Политическая арифметика» деген эмгеги күбө.

Ж.Граунттун аты менен окумуштуулар демографиялык илимдин жаралышын жана өнүгүшүн байланыштырып жүрүшөт, ал калктын өнүгүшүнүн сандык закон ченемдүүлүгүнө көңүл бурган. Ал эми В.Петти болсо калктын өнүгүшүн социалдык көз карашта изилдеген. Ушуга окшогон изилдөөлөр Швецияда, Нидерландияда болгон. XVIII-кылымдын акырында «Политическая арифметика» деген изилдөөнүн доору аяктайт.

¹ В. Шляпентох. Социология для всех. М., 1970. С.26.

Ошентип, XVIII-кылымдагы социалдык кубулуштарга тиешелүү болгон фактыларды чогултуу жана анализдөө аракетинде болсо да, ал коомдук илимдин деңгээлине көтөрүлө албай табият таануу илиминин чегинде калган.

XIX-кылымда социалдык - эмпирикалык изилдөөлөрдүн саны көбөйгөн. Ал маалыматтар жаңы фактыларды эле бербестен, изилдөөнүн усулун, ыкмаларын жана формаларын байытуу менен талдоонун мүмкүнчүлүктөрүн өркүндөткөн. Андай изилдөөлөргө А.Герринин «Моралдык статистика», А.Парин-Дю Шатленин «Париждеги сойкулук жөнүндө», Л.Виллерменин «Француздук текстилчи жумушчулардын абалы жөнүндө», Ч.Бутанын «Лондондун калкынын эмгек жана турмуш шартын изилдөөнүн көп томдугу», П.Геренин «Немецтик өнөр жай жумушчулардын турмушу жөнүндө» ж.б. авторлордун эмгектерин көрсөтүүгө болот¹.

Статистикалык социологиянын негизин иштеп чыккан белгиялык окумуштуу А.Кетленин ордун өзгөчө белгилөөгө болот. Ошондой эле Ф.М.Пленин «Үй-бүлөлүк бюджеттерди изилдөөнүн монографиялык методу», англиялык Эдмондздун «Калкты изилдөөнүн принциптери» деген эмгегин Лондондогу жарды жана бай адамдардын турмуш - шарты жөнүндө иликтеп, байлардын үй-бүлөсүндө балдардын төрөлүшү кедейлердикине караганда төмөн экендигин далилдеген².

Француз изилдөөчүсү И.Пасси 1839-жылы тандап алуу методун колдонуп, эл каттоонун материалы боюнча буржуазиялык үй-бүлөдөгү балдардын саны 2,5, ал эми жумушчулардын бүлөсүндөгү 4,6 экендиги жөнүндөгү маалыматтарды берген.

XIX-кылымдын биринчи жарымындагы көпчүлүк социологдор өз эмгектеринде системалуу фактыларга жетише алган эмес. Ошентип, эмпирикалык изилдөөнүн базасын түзүү зарылчылыгы келип чыккан. Ушул проблема XIX-кылымдын аягында гана тездетилген. Анда немецтик, англиялык тарыхый жана статистикалык мектептердин ролу зор. Бирок 20-кылымдын 20-жылдарында гана информацияларды кайра иштөө жана анализдөө илимий метод деңгээлине жетишти десе болот. Айрыкча статистиканын ролунун өсүшү, анын илимдин тармактарынын бардыгына жайылышы буга таасир көрсөттү.

¹ Большая советская энциклопедия. Т.24, I С.254.

² Г.А.Слесарев «Методология социологических исследования проблем народонаселения СССР». М., 1965, С.31

Социалдык изилдөөлөрдүн борборлору түзүлдү. Мисалы, Лондондогу статистикалык коом, Германиядагы социалдык - саясат коому ж.б. Эмпирикалык изилдөөлөр акырындык менен жыйынтыктоочу же жалпылоочу теорияга, ал эми социологиялык теория тажрыйбалык текшерүүгө муктаж болду.

Кыскасы, социологиялык теориянын калыптанышындагы өбөлгөлөрдүн түзүлүшү, анын теориялык негизинин даярдалышы коомдук өнүгүүнүн натыйжалуу иш - аракети деп эсептөөгө болот.

§ 3. Адам жана коом жөнүндөгү илимдин калыптанышы

Илим жөнүндөгү түшүнүк биздин эрага чейинки VI-кылымда Байыркы Грецияда пайда болгон деп жүрүшөт. Анын кээ бир элементтери андан да мурда Шумер маданиятынан баштап, Байыркы Египетте, Кытайда, Индияда болгон деген божомолдор да бар. Кандай болгондо да, Байыркы Грецияда илим системасынын жаралышына шарттын болгондугу, анын теориялык системасын түзгөндөр **Фалес** (625-547 б.э.ч.), **Демокрит** (460 б.э.ч., өлгөн жылы белгисиз) экендиги белгилүү.

Фалес - байыркы грек ойчулу **Платондун** айтуусу боюнча - жети акылдуунун бири. Ал грециялык астрономиянын жана геометриянын негиз салуучусу. Дүйнөдөгү кубулуштар менен нерселердин бардыгынын түпкү теги суу деп эсептеген.

Демокрит - антик философу, атеизмди негиздеген окумуштуу. Анын окуусу боюнча, бардыгын атом менен боштук гана түзөт. Атомдор бөлүнбөс материалдык элементтер, алар ар түрдүү чоңдукта жана багытта кыймыл - аракетте болуп, бардык телолор, сансыз дүйнөлөр жаралат. Дүйнөдөгү предметтер, ар түркүн жаныбарлар, канаттуулар, атомдор мүнөздөрү боюнча айырмаланышат. Адамдын башка жаныбарлардан өзгөчөлүгү жандагы атомдордун жайгашуусу, анын денеге өтүүсү менен байланыштуу.

Демокриттин ою боюнча, Кудай өзү да өзгөчө бүтүндөй атомдордун отторунан турат. Атомдор адамга көрүнбөйт, алардын агымынын өтүшү сезим органдарына таасир этип, тигил же бул белгилерди берип турат деп эсептейт. Адамдардын нравалык сапатындагы окуу менен тарбиянын ролун жогору койгон.

Илимдин пайда болушунда мифологиялык көз караштардын системасына сын көз менен кароо, чындык жөнүндөгү объективдүү билимдерди иштеп чыгуу талап кылынган. Анын негизий өндүрүштүн

жана коомдук мамилелердин салыштырмалуу жогорку деңгээлдеги өнүгүшү түзөт. Натыйжада коомдук эмгек бөлүштүрүлүп, акыл эмгеги, күч эмгеги деген коомдук кубулуштар пайда болот жана илим менен иштөөнүн системалуулугу келип чыгат. Ошентип, илим эки миң жылдан ашык убактан берки тарыхында өзүнүн закон ченемдерине жана тенденцияларына ээ болду. Ф.Энгельстин айтуусу боюнча, илимдин интенсивдүү өркүндөшү дайыма билимдердин массалык өнүгүшү, принципалдуу негизде болушу өткөн муундар калтырган мурастарга таянышы менен байланыштуу.

Илим - адам баласынын иш-аракетиндеги өзгөчө чөйрө. Анын негизги функциясы объективдүү чындык жөнүндөгү билимдерди системалаштыруу жана иштеп чыгуу болуп саналат. Илим деген түшүнүк жаңы билимдерди ачуудагы жана ошол учурдагы алынган билимдердин жыйындысын туюндурган иш - аракетти да туюндуруп, таанылган илимий картинасы катары көрүнөт. Ошондой эле, илим дегенде илимий билимдердин ар түрдүү тармактарынын аталышын да түшүнөбүз.

Илимдин негизги максаты – өзү ачкан закон ченемдүүлүктөр аркылуу, изилдөөнүн предмети болгон чындыктын кубулуштарын, процесстерин жазуу, түшүндүрүү жана алдын ала божомолдоо.

Илим дүйнөнү таанып билүүнүн практикалык жолундагы бөлүнгүс кубулуш же процесс катарында, билимдердин өнүгүшүндөгү иш - аракеттин өзгөчө түрү катары эсептелет. Эгерде илим материалдык өндүрүштө эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатууда пайдаланылса, алынган кубулуштарды, предметтер теориялык сыпаттап жазуу, технологиялык процесстер, схемалар, эксперименталдык маалыматтар, ж.б. өз багытына жараша түздөн – түз максатына жеткен болот.

Башка иш аракеттердин түрлөрүнөн айырмаланып, илимий иш - аракеттин жыйынтыгы дайыма белгилүү болуп турат, жаңы билимдер жаралат. Ал революциячыл күчкө ээ.

Илимдин өнүгүү процессинде көптөгөн пайдалуу маалыматтардын суммасын пайда кылуу менен гана чектелбейт, өзүнүн структурасына да таасирин тийгизет. Илимий өнүгүүнүн ар бир этабында таанып-билүүнүн ар түрдүү формаларына, фундаменталдык категорияларына, ойлоонун стилине мүнөздүү өзгөрүүлөр болот. Мисалы, антик доорундагы ойлоонун мүнөздүү белгиси болуп **байкоо** эсептелген.

Байкоо - таанып билүүнүн негизи болгон. Ал эми жаңы доордо **экспериментке** таянышат. Анализдөө башкы метод катарында

ойлоонун багытын жөнөкөйгө буруп, өзүнчө элементи реалдуулукта изилденген. Азыркы илимге изилденүүчү объектини бүтүндүктө жана ар түрдүүлүктө кароо мүнөздүү.

Ар бир конкреттүү структура өзүнүн жыйынтыктоочу ойлор жаңы илимий реалдуулук. Жаңы материалдар менен дайыма сандык жактан толукталып турары талашсыз. Бул - илимий прогресстеги **экстенсивдүү**¹ мүнөзү. Ал эми революциячыл этаптын натыйжасы жаңы структураларды, методдорду, категорияларды пайда кылат. Ошентип, илимдеги экстенсивдүү жана революциячыл өнүгүү мезгилдери - дайыма илимде кайталанып туруучу процесстер.

Илим өнүгүшүнө татаал диалектикалык айкалыштар - илимдин дифференцияланып жана интеграцияланып турушу мүнөздүү. Илимдин дифференцияланышында жаңы тармактары предметтик аталыштары пайда болот, реалдуу чындыктын көп түрдүү жаңы жактарын таанып билүүгө мүмкүндүк ачылат. Интеграция процессинде илимдер өз ара жакындашат. Илимдеги интеграциялык ролду **философия, математика, логика, кибернетика** сыяктуу илимдердеги методдордун башка илим тармактарында да метод катарында колдонулгандыгынан көрөбүз.

Илимдер бүтүндөй бир системаны түзүү менен шарттуу түрдө **табигый, коомдук жана техникалык** илимдер болуп бөлүнөт. Булар өздөрүнүн предметтери жана методдору менен айырмаланышат, алардын ортосунда орчундуу чек жок. Тескерисинче, алардын аралык, кошулушкан чектеринде турган илимий дисциплиналар турмушта учурайт. Ар бир система өз кезегинде **координациялык**² жана **субординациялык**³ методдордун жана предметтердин байланышына ээ болгондуктан илимдерди классификациялоо татаал бойдон калууда, шарттуу түрдө бөлүштүрүлөт.

Илимий изилдөө жана аны уюштуруу эмпирикалык жана теориялык деңгээлдерде болору белгилүү. Эмпирикалык билимдин негизин факты топтоо түзөт. Ал маалыматтарга, фактыларга байкоо жана эксперимент жүргүзүү аркылуу жетишебиз. Алардын негизинде кубулуштарга сандык жана сапаттык мүнөздөмө берилет. Ал эми теориялык деңгээлге өткөндө эмпирикалык жана эксперименталдык маалыматтарга таянып, объективдүү чындыктын закондорун,

¹ Экстенсивдүү - сапаты жагынан эмес, сан жагынан кеңейтүүгө багытталган.

² Координация - байланышуу, бири-бирине шайкеш келүү.

³ Субординация - баскычтык тартиптин, эрежелердин сакталышы.

категорияларын ачууга болот. Илимдеги теориялык деңгээлдин түзүлүшү эмпирикалык деңгээлдин сапаттык өзгөрүүлөрүнө алып келет.

Ошентип, илимдин социалдык институт катарында калыптанышы XVII-XVIII- кылымдардын башталышына туура келет. Ушул мезгилде Европада биринчи илимий коомдор, академиялар ачылган, илимий журналдар пайда болгон. XIX жана XX-кылымдардын ортосунда илимди уюштуруунун жаңы уюмдары - ири **илимий институттар, лабораториялар** түзүлүп, илим - изилдөө жаңы техникалык базалар менен камсыз боло баштайт жана индустриалдык эмгектин түрүнө айланат.

Илим, өнөр жай жана айыл чарбанын өнүгүшүндө эле пайдаланылуу менен чектелбейт, анын саясатта, администрацияда, башкарууда жана согуштук чөйрөлөрдө да кызмат кыларын белгилөөгө болот. Ал социалдык институт катарында мамлекеттин, өлкөнүн социалдык-экономикалык факторуна ээ. Азыркы мезгилде илим саясий - социалдык башкаруунун башкы чөйрөсүнө айланган.

Биз кеп кыла турган башкы маселе - бардык илимдердин өнүгүш тарыхы эмес, адам жана коом жөнүндөгү илимдердин калыптанышы.

Коомдук - саясий, социологиялык адабияттарда, тарыхый булактарда адам жана коом жөнүндөгү илимдер жалпы жөнүнөн коомдук-социалдык же гуманитардык илимдер деген терминдер аркылуу берилип жүрөт.

Ойлоо, коом жана анын закондору, алардын пайда болушу, өнүгүшү, структурасы, элементтери, коомдук турмуштагы айырмачылыктар, бытие жана аң - сезим, алардын өз ара катышы, адамдын иш - аракети, өсүшү жана абалы жөнүндө, ошондой эле, алардын жалпылыгы, улуттар, элдер, таптар, социалдык группалар, алардын өз ара байланышы, материалдык жана руханий байлыктарын үйрөтүүчү илимдер гуманитардык илимдер деп аталат.

Адамзат коому - жаратылыштын бир бөлүгү, анын уландысы болгондуктан коомду жана жаратылышты изилдөөчү илимдердин ортосундагы таанып билүүнүн булактары да бар. Аларга антропология, география, медицина ж.б. илимдер кирет. Өзгөчө белгилеп кетүүчү нерсе, бул философия илими, ал жаратылыштын, коомдун, жана ойлоонун жалпы закон ченемдүүлүктөрүн изилдөөчү илим болуп эсептелет.

Коомдук турмуштун ар түрдүү кубулуштарынын, элементтеринин, процесстеринин бүт баарын бир илимде окуп - үйрөнүү кыйын, мүмкүн да эмес. Ошондуктан, адамзат коомунун пайда болушунун, өнүгүшүнүн жалпы закондорун өзүнчө алып, социалдык философия же социология талдайт. Мындагы таанып - билүүнүн методу - **илимий диалектика**.

Дүйнөнү, жаратылышты, адамды, коомду таанып билүүдөгү биримдикти таануунун предметтеринин жана (жаратылыштын адам проблемасынын коомдун) таанып билүүдө да алардын методологиясынын биримдигинен көрүнөт. Таануунун предметтеринин өзгөчөлүктөрү танылбайт, тескерисинче алар карма - каршы да коюлбайт. Табиятты таанып билүү менен адамзат коомун таанып билүүнүн ортосундагы айрыманы бириктирбөө алардын өз алдынча закондорун белгилөө таанып билүүнүн методологиясына объект экендигин белгилөө зарыл. Адамдар өздөрү тарыхты жаратышат да бир эле мезгилде бүткүл дүйнөлүк тарыхый драманын актерлору жана авторлору да болушат.

Коомдун өнүгүшү менен аны таанып билүү да өзгөрөт, б.а. анализдөөчү процесс тарыхка айланат, тарыхты окуп-үйрөнүү болсо өз учурунун таасири менен каралып, өткөн доор азыркынын түшүнүгү менен кабылданат. Коомду таанып билүү, негизинен, салыштырмалуу мүнөздө болот. Белгилүү бир коомдун жана мамлекеттин формаларынын байланышын жана анын натыйжасын түшүндүрүүдө ал доордогу убак кыйыр түрдө сүрөттөлүп көрсөтүлөт. Ошондуктан тарыхты, өткөн коомдук чындыкты, анын өзгөрүүлөрүн фото сүрөттөй беребиз деш көп эле учурда туура боло бербейт. Тарыхый процесс азыркынын **көзү** менен салыштырмалуу түшүндүрүлөт.

Коом жөнүндөгү билимдердин башаты бөлүнбөстөн, бирдиктүү каралган байыркы философиядан башталат. Ал өз мезгилиндеги дүйнөнүн жана адамдын пайда болушу жөнүндөгү турмуштук суроолорго практикалык жооп иретинде аны түшүндүрүү негизинде болгон. Бул социалдык алгачкы билимдердин негизи түздөн-түз байкоонун натыйжасында жаралган. Адамзат тарыхынын өнүгүшү, адамдардын, элдердин ортосундагы контакттар, өндүрүштүн талабы, социалдык группалардын кызыкчылыгы, турмушка жаңы аралашкан адамдарды окутуп-үйрөтүүнү уюштуруу акырындык менен социалдык теориялардын түзүлүшүнө алып келген. Ошентсе да көрсөтүлгөн доордо шарттардын бышып жетилбегендигин, коомдук турмуштагы

башка структураларына жараша тарыхый материалдардын да чектелгендигин белгилөөгө тийишпиз.

Байыркы Грецияда жалпы социалдык теориялар (Демокрит, Платон, Аристотель) менен катар эле коомдук илимдердин түрлөрүнө да көңүл бурулган. Мисалы, тарыхка, географияга (Геродот, Фукидид, Полибий, Страбон). Бирок булар да жөнөкөй гана сүрөттөө менен хронологиялык маалыматтарга таянышкан. Ошондой эле закондордун томдуктары жазылган укук таануу илимине негиз салынган ж.б.

Байыркы дүйнөнүн тарыхындагы жана орто кылымдардагы социалдык окуулар, мурунку темаларда сөз кылгандай, диндик таанып билүү менен алмаштырылган.

Коомдук кубулуштарды таанып билүүдөгү өзгөрүү капитализмдин пайда болушу менен байланыштуу. Бул доордо көбүнчө табият таануу илиминдеги маанилүү ачылыштар коомдун өнүгүшүнө жаңыча мамиле кылууга жол ачкан.

XVI-XVIII-кылымдарда коомдук теориялар тигил же бул ойчулдун философиялык системадагы эмгегинде каралып келгени менен мүнөздөлөт. Жаратылыш менен коомдун өнүгүшүндө бирдиктүү - универсалдык закондун бардыгы жана коомдун өнүгүшү жаратылыштын өнүгүшүндөгү уландысы катары түшүндүрүлүп, ага карата көбүнчө механиканын закондорун колдонушкан. Таанып билүүдөгү универсалдуу көз карашта дүйнөнү жөнөкөй атомдордун чогуңдусу деп таанып, коомду да абстрактуу индивиддердин механикалык биримдигинен тургандай сезим менен аныктоого аракеттенишкен. Бул коомдун өнүгүшүн түшүнүүдөгү бир жактуулукка, **метафизикага**¹ алып келген.

Мамлекет, чарбачылык, укук, саясат жөнүндөгү көз караштардын пайда болушунда «коомдук келишим», «табигый укук» деген теориялар келип чыккан. Ошондой эле, коомду окуп - үйрөнүүнүн саясий экономиканын закондору менен байланыштырган (Петти, А.Смит, Д.Рикордо) теория түзүлгөн. Тарых философиясындагы Вико, Вольтер, Гердер, Кондорсе жана Гегельдин окуулары чоң мааниге ээ. Бул окумуштуулардын илимий системасындагы жетишкендик тарыхый прогресс, тарыхый биримдик, социалдык жана географиялык чөйрөлөрдүн таасири, тарыхтын ички байланыштары деген социалдык проблемаларды

¹ Метафизика – жаратылыштын жана коомдун кубулуштарын, бири - бирине байланышсыз, кыймылсыз жана дайыма тынч түрдө турат деп кароочу, кубулуштардын ички каршылыктарын тануучу метод.

аныкташып, адамзат тарыхын түшүнүүгө кеңири кадам таштагандык болуп эсептелет.

Француз материалисттери (Гельвеций, Гольбах ж.б.) адамдын пайда болушу, анын кызыкчылыктары, сырткы чөйрөнүн таасири жөнүндөгү идеялары менен белгилүү болсо, француз тарыхчылары (Гизо, Минье, Тьерри) Франциядагы тап күрөшүн изилдешип, мүлк мамилелерине жана менчикке коңул бурушуп, коомдук илимдин өнүгүшүнө чоң салым кошушкан.

Ошентип, жаратылыштын, адамзат коомунун, адамдын өзүнүн өнүгүү закондорун таанып билүү процесси, теориялардын системасы илимий түшүнүктөрдүн белгилүү бир системага келиши илимдерди классификациялоо жөнүндөгү окуунун зарылчылыгын күн тартибине койду. Албетте, анын өнүгүү этаптары да тарых философиясынын өнүгүшүндөгү этаптарга туура келет.

Илимди классификациялоо идеясынын биринчи этабы Байыркы Чыгышта алгачкы илим, билимдер менен кошо пайда болгондугун окумуштуулар белгилешет. Антик доорундагы ойчулдардын, мисалы, Аристотелдин эмгектеринде илимдерди классификациялоо изилдөө объектиси боюнча **үч топко** бөлүштүрүлүп башталгандыгы белгилүү.

Ал жаратылышты таанып билүү - **физика**, коомду таанып билүү - **этика**, ойлоо жөнүндөгү окуу - **логика** илимдерине таандык деген.

Орто кылымда Жакынкы жана Ортоңку Чыгыш элдеринин ойчулдары Аристотелдин оюн жетекке алышкан болсо, Батыш өлкөлөрүндө анын окуусун **теологиялык**¹ жана **схоластикалык** көз карашка айландырып, материалисттик ой - пикирлери жокко чыгарылган.

Илимдерди классификациялоонун экинчи этабында бир илим катары эсептелип келген философия өз алдынча илимдерге - **математикага, механикага, астрономияга** ж.б. тармактарга бөлүнөт. Мында классификациялоо координациялык принципке негизделген. Кайра жаралуу доорунда гуманизм идеясынын өнүгүшү менен илимдерди классификациялоодо көтөрүлгөн субъективдүү принциптер да өз учурунда прогрессивдүү роль ойногон. Анда адамдарга тиешелүү интеллектуалдуулук өзгөчөлүктөр эске алынып, **эске тутуу - тарыхка, кыял, фантазия - поэзияга, акыл-эс - философияга** тиешелүү делинген.

Ошентип, субъективдүү принцип менен Уарте, Бэкон бардык билимдерди тарыхка, поэзияга, философияга бөлүштүргөн.

¹ Теология – динди, анын ырым - жырымдарын негиздөөгө аракет кылган окуу.

Мындай классификациялоо теологиялык жана схоластикалык билимдерди «светтик», «Семь свободных искусств»¹ деп бөлгөнүнө караганда бир нече кадам алдыда болгон.

Ал эми Гоббс, Бэкондун окуусун субъективдүү принципти, объективдүү принциби менен кошууга аракет жасаган.

Гоббс механикалык илимдин усулу катары математиканы **жалпы метод**, же, **дедуктивдик илим** деп атап, ал эми физиканы индуктивдик илимдердин башкысы деп караган.

Гоббстун ою боюнча, илимдер абстрактуудан конкреттүүгө, предметтин сандык аныктоосунан сапатына өтүү принцибинде жайгаштырылган.

Атомдук идея материянын татаалданышы жөнүндөгү ой пикирге алып келген. Ал өзгөчө молекула жөнүндөгү Гассендин Бойлдук корпускулдун алгачкы «үймөкчүлөрү» жөнүндөгү изилдөөлөрүнөн кийин ачык көрүндү. Бул болсо илимдердин классификациясын объективдүү принципте иштеп чыгууга түрткү берген.

Илимдерди классификациялоонун объективдүү принцибин предметтердин билим белгилери боюнча түшүндүрүүнү Декарт өнүктүргөн, ал жалпы механикалык дүйнөнү таанып билүүдөгү көз караштын негизинде **историзм** элементин сактаган. Объективдүү принцип кийин М.В.Ломоносов тарабынан андан ары өнүктүрүлгөн.

Ламетри (1709-1751) француз ойчул-окумуштуусу - метафизикалык метод менен жаратылышты **минералдык, өсүмдүктөр, жаныбарлар** деп 3 бөлүккө, же дүйнөгө болгон. Ушундай таризде илимдердин классификациясын да сунуштаган.

Ошондой эле Гассенди (1592-1655) француз философ-материалисти - илимдерди **логикага, физикага, этикага**;

Локк (1632-1704) англиялык материалисттердин ири өкүлү - **физикага, практикага, логикага** бөлүштүрүлүп, классикалык классификацияны кайталашкан.

Илимдерди классификациялоонун үчүнчү этабы (XIX кылымдын биринчи жарымы) эки багытта бөлгөндүгү байкалат. Биринчисинде экинчи этаптагы принциптер жетекке алынып, **жалпы негиз** катары **координациялоо принциби** эсептелген жана XIX кылымдагы илимдин өнүгүшүндөгү башка багыттарга карама-каршы коюлган.

¹ «Семь свободных искусств» (лат. «Septem arteslibe raies») окуу китептери (илим) орто кылымдагы орто мектептер жана университеттердин «артистик» (даярдоо) факультеттери. Аларга эки цикл: **йум** (лат. Trivium - үч жол менен) - грамматика, риторика, диалектика жана **квадриум** (лат. Quadrivium - төрт жол менен) арифметика, геомет., астрономия, музыка кирген.

Мында илимди классификациялоону эки жол менен чечүү сунушталган:

- Илимдерди координациялык принцип менен жалпылык даражасынын жекеге карай төмөндөөсү боюнча бөлүштүрүү. Бул пикир XIX кылымдын башталышында жана орто ченинде Францияда өнүккөн;

- Илимдерди координациялык принцип менен абстрактуулук даражасынын конкреттүүлүккө төмөндөшү (өтүшө) абстрактуулуктун азайышы боюнча бөлүштүрүү. Бул сунуш XIX кылымдын экинчи жарымында Англияда кеңири жайылтылган.

Сен-Симон (1760-1825) француз ойчулу, социолог, утопиялык-социалист - биринчи жолу илимдин классификациялоонун объективдүү принцибин абдан жөнөкөй кубулуштардан жалпыга, өтө татаал кубулуштардан **жөнөкөйгө** өтүү аркылуу чечүү сунушу менен чыккан. Бул тарых илиминдеги кубулуштарды карама - каршылыксыз окуп - үйрөнүүгө алып келген. Сен-Симондо гениалдуу божомолдоолор жана диалектиканын элементтери болгон. Ал жаратылыштагы туруктуулук менен өзгөрүлмөлүүлүктүн ортосундагы биримдикти көрсөткөн.

Сен-Симондун идеясын Конт кабыл алып, аны өз алдынча өнүктүргөн. Ал илимди классификациялап, илимдин төмөнкүдөй алты негизги энциклопедиялык же **иерархиялык**¹ катарын сунуштаган: **математика - астрономия - физика - химия - физиология - социология.**

О.Конт механиканы математикага, психологияны физиологияга кошкон. Ал жаратылышка тарыхый көз карашта болбостон, адамдын жаратылышын таанып билүүгө багытталган. О.Конт классификациясында координация принциби - илимдердин жайгаштырылышы жалпылык деңгээлден төмөндөө (азаюу) принциби жана бири - бирине көз каранды эмес кубулуштарды изилдеп үйрөнүүсү менен айырмаланат. Ошондой эле Сен-Симондон айырмаланып, социологияны өз алдынча илим катары эсептейт.

Конттун классификациясынын мааниси, **биринчиден**, негизги илимдер берилип, реалдуулукка ээ (математиканы кошпогондо) жана материянын кыймылынын бардык формаларына жооп берет. Кыймылдын коомдук формасын социологиянын объектисинен көрөт.

¹ Иерархия – бүтүндүн же элементтеринин жогортон төмөн тартыпте жайланышы.

Экинчиден, классификацияда көрсөтүлгөн илимдердин биринен экинчисине өнүгүшүндөгү ырааттуулук бар. Ошондуктан, Конттун системасындагы тарыхый жана логикалык ой кийинки илимдин классификациясынын негизи субординациялык принциптин иштелип чыгышына түрткү болгон.

Ошентип, биз сөз кылып жаткан социология узак тарыхый өнүгүүнүн натыйжасында XIX-кылымдын 30-40-жылдарында илимдин иреттүүлүгүнө киргизилип, өзүнчө илим катары калыптанган. 1892 -жылы Чикаго университетинде социология окутула баштайт. Ал эми 1893 -жылы Парижде эл аралык социология институту уюштурулган. XIX-кылымдын аягында XX-кылымдын башталышында атайын изилдөө мекемелер, улуттук борборлор, илимий ассоциациялар түзүлүп, изилдөөлөр жүргүзүлүп жана ЖОЖдордо окутулуп келе жатат.

Социологиялык-саясий илимдерди изилдөөчүлөр тарабынан алынган маалыматтарга караганда азыркы социологиянын автору О.Конт «Социология» деген түшүнүктү «Позитивдүү саясий билим» же «Позитивдик философиянын» синонимы катарында карагандыгы жөнүндө да атайын адабияттарда көрсөтүлүп жүрөт. Ал аны традициялык саясий философияга карама-каршы коюп – анын илимий эмес экендигин, метафизикалык багытын көрсөтүү менен Батыш Европада ойлонууну кайра түзүү үчүн «Социология» деген терминди пайдалангандыгы жөнүндө да маалыматтар бар.

О.Конт илимге жасаган классификациясынын алгачкы вариантында коом жөнүндөгү илимди «Саясий илим» деп атаган. Ал 1822-жылы илимдин иреттүүлүгүн төмөндөгүдөй сунуш кылган:

«астрономия – физика – химия – физиология – политическая наука».

Ал эми 1852-жылы редакциялаганда «Саясий илимдин» ордуна «Социология» аталган.

Изилдөөчүлөрдүн ой-пикири боюнча социология илиминин бир тармагы болгон «Саясий социология» предмети О.Конттун позитивдүү философия менен саясий илим түзүлгөн деген ойдун чындыгы бар.¹

¹ ВМУ, серия 18. «Социология и политология», № 4, 2004, с. 50

II БӨЛҮК

СОЦИОЛОГИЯНЫН ОБЪЕКТИСИ, ПРЕДМЕТИ, СТРУКТУРАСЫ ЖАНА ФУНКЦИЯСЫ

Ар кандай илимдин башкы проблемасы анын предметин, социалдык функциясын (коомдук турмуштагы ролун), изилдеп - үйрөнүү усулдарын (методдордун), илимдердин катарындагы ордун жана башка илимдер менен болгон байланышын аныктоодон башталат.

Илимдин предмети, анын тигил же бул предметтер чөйрөсүндөгү статусун аныктоо, ал илимдин реалдуу чындыктагы кандай закон ченемдүүлүктөрдү чагылдырары, ошондой эле ал илимдин түшүнүк аппараттарын (категорияларын) иштеп чыгуу, практикалык иш – аракеттердеги ошол закон ченемдүүлүктөрдүн колдонулушу татаал маселелерден. Алардын айланасындагы ойчулдардын, окумуштуулардын, адистердин талаш – тартыштарынын, көз караштарынын жыйындысы ал илимдин системасын же теориясын түзөт, аны илим катары жаратат.

Башка илимдер сыяктуу эле социологиянын калыптанышында, илимге айланышында ар түрдүү көз караштар болгон, көп жылдык талкулоодон кийин социология илими статусуна жетишти. Азыркы социология илиминин коомдогу ролуна эч ким шек санабайт. Социологиянын илимий аппараттары жөнүндөгү көп жылдык дискуссияларга, алардын жыйынтыгына токтолуп өтөлү.

Социологиянын объектиси жана предмети, структурасы жөнүндөгү окумуштуулар арасындагы талкуулар жыйынтыкка келбегендигине карабай, пайдалуу болгондугу маалым¹. Узак убакытка чейин социологиялык проблемалар, айрыкча анын, объектиси деген түшүнүк атайын талкууга алынбай келген. Себеби, көпчүлүк социологдордун ою боюнча, коом социалдык – гуманитардык илимдердин бардыгынын объектиси болгондугуна байланыштуу бул топтогу ар бир илимдин өзгөчөлүгүнө жараша объектини изилдөөнүн зарылчылыгы жоктой сезилген. Андай болгондон кийин социологиянын объектисин издөөнүн да кереги жоктой пикирлер болгон. Кээ бир окумуштуулар коомдогу өзгөчө бир

¹ Тоценко Ж.Т. Возможно ли новая парадигма социологического знания? // Социологические исследования № 7. 1991.

сапаты аныкталбагандыктан социологиялык изилдөөлөрдүн объектисинин жоктугун далилдегиси келген¹.

Социолог В.А.Ядов болсо: объект жана предмет деген түшүнүктөр бар экендигин, алар бири-бирине туура келбегендигин айтат. Объект–изилдөө предметинин багытталышын, ал эми предмет–объектеги байланыштарды, мамилелерди изилдеп – үйрөнүү же таанып билүү болорун белгилейт².

Илимий адабияттарда «объекти» жана «предмет» деген түшүнүктөрдү көбүнчө бирдей же өз ара жакын кароо практикасы маалым. Бул эки түшүнүк жакын болгондугуна карабастан ар түрдүү мааниге ээ. Эгер алардын айрымасы болбосо, илимдердин ортосунда чек жоголмок.

Предмет жана объекти объективдүү чындыктын жыйындысы же бөлүкчөлөрү катарында өзгөчө касиеттерге ээ. Ошондуктан ар бир илим бири – биринен предмети боюнча айырмаланышат. Мисалы, физика жана химия, биология жана психология, экономика жана социология ж.б. илимдердин ар биринин өзүнчө предметтери бар. Бул илимдердин бардыгы жаратылыштагы же коомдогу реалдуулуктарды изилдөө менен ар түрдүү кубулуштарды жана процесстерди мүнөздөйт.

Бирок ар бир илим: - **биринчиден**, өзгөчө, өзүнө тиешелүү реалдуулуктун бөлүкчөсүн; - **экинчиден**, ошол илим боюнча өзгөчөлүккө ээ болгон закондордун жана закон ченемдүүлүктөрдүн аткарган функциясын; - **үчүнчүдөн**, ошол закондордун жана закон ченемдүүлүктөрдүн пайда болушун жана аракеттениш механизмдерин изилдейт.

Мында дагы бир белгилөөчү нерсе, ошол эле объективдүү реалдуулуктун мүнөздүү жактары көпчүлүк илимдердин объектиси боло алат. Мисалы, физикалык реалдуулук табият таануу жана техникалык илимдерине чексиз көп түрдүүлүктө объекти боло берет.

Ошондой эле, социалдык реалдуулук коомдук жана гуманитардык илимдердин бир нечесинин объектиси боло алат.

Ошондуктан илимдерди алардын объектилери боюнча аныктоо жетишсиз. Бир эле илимдин изилдөө объектилери көп түрдүүлүккө ээ болуп, ал өзгөчөлүктөр тигил же бул илимдин предмети катары келет. Алсак, эмгек, турмуш-тиричилик, билим, үй-бүлө, шаар, айыл

¹ Воробьев Н.А. Методические проблемы анализа объекта социологического исследования – Барнаул, 1974.

² Ядов В.А. «Размышление о предмете социологии» // Социологические исследования, № 2, 1990, с.4-5.

жана башкалар экономикалык, социологиялык, психологиялык, демографиялык жана башка изилдөөлөрдүн таанып билүүсүндөгү реалдуулук, объекти, боло берет. Бул илимдердин ар биринин закондору, закон ченемдүүлүктөрү объективдүү реалдуулуктагы өзгөчө кубулуштары, процесстери алардын предметин түзүп өзгөчөлүктөргө ээ.

Ошондой эле биологиядагы закондор жана закон ченемдүүлүктөр тирүү организмдеги ар түрдүү формалар, алардын түзүлүштөрү, аткарган милдети, эволюциясы, индивидуалдуу өсүүсү жана айлана-чөйрө менен өз ара мамилеси ар түрдүү табигый илимдерге предмет боло алат.

Ошентип, илимдин изилдөө объектиси көп болушу мүмкүн, ал эми предмети айрым - айрым өзгөчөлүккө ээ болот. Демек, илимдин предмети менен объектисин бирдей түшүнүк катары кароого болбойт.

Илимдин объектиси – тигил же бул аспектидеги объективдүү дүйнөдөн алынган реалдуу эмпирикалык маалыматтар. Ал эми илимдин предмети – эмпирикалык реалдуулукту абстрактуулук деңгээлде кайра иштөө, анын закон ченемдүүлүктөрүн, байланыштарын, ошол реалдуулуктагы мамилелерди көрсөтүү, алардын практикалык маанилерин аныктоо.

Социология илиминин таанып билүү объектиси коом болуп эсептелет. Бирок коомду социология илиминин гана объектиси дешке болбойт. Коом - социалдык жана гуманитардык илимдердин бардыгынын объектиси. Коомдук адабияттарда «социалдык реалдуулук» деген терминди да коом менен бирдей караган көз караштар бар.

Ал эми социологиялык закондор жана закон ченемдүүлүктөр тарыхый бир коомдук формацияда же анын бир бөлүгүндө, же коллективинде адамдардын иш – аракетинин шартын жана натыйжасын чагылдырат. Ошентип, илимдин өнүгүшүнө байланыштуу илимий түшүнүктөр улам такталып отурат.

§ 1. Социологиянын предмети

«Социология» деген түшүнүктү илимдердин катарына киргизген жана ал терминдин автору О.Конт болуп эсептелет. Анын түшүнүгү боюнча социология - бул коомду таанып билүүчү илим, коомдун системасына тиешелүү болгон бардык кубулуштарды түшүндүрөт, же ал материянын социалдык кыймылы катары каралган.

Социологияны жекече илимдердин суммасы сыңары түшүндүрүп, анын ролун коомдук турмуштагы фактыларды жана процесстерди байкоонун натыйжасында сыпаттоодон, аларды системага салуудан көргөн. О.Конттун бул пикири коомду таанып билүүдө XIX кылымдын акырына чейин басымдуулук кылган.

XIX кылымдын аягы XX кылымдын башындагы көрүнүктүү ойчул, окумуштуу орус социологиясынын өкүлү В.И. Ленин «Эл достору» деген кимдер жана алар социал - демократтарга каршы кантип күрөшөт?» (1894) деген эмгегинде диалектиканын маанисин белгилөө менен аны социологиянын илимий методу деп жазган. Ал «Материализм жана эмпириокритицизм» (1909) аттуу эмгегинде да эмпириокритиктерди сындап, алардын тарыхый материализмди бурмалап жатышкандыгын белгилеп, социологияда да эмпириокритицизмдин бар экендигин көрсөткөн. Бул факторлордон улам Лениндин социологияны коомду таанып билүүдөгү өзүнчө илим же марксисттик философиянын бир бөлүгү (тарыхый материализм) деп карабаган¹.

В.И.Ленин илимий социологияны немецтик окумуштуу К.Маркса таандык деп эсептеген жана аны биринчи жолу социологияны илимге айландырып, **коомду материалистче** түшүндүргөнүн белгилеген.

К.Маркстын коомду материалистче түшүндүрүүсү коомдук мамилелердин ичинен **өндүрүштүк мамилени** көргөндүгүндө, анын негизинде коомдук - экономикалык формациялардын өнүгүп турушу табигый - тарыхый процесс экендигин далилдегендигинде дейт. К.Маркстын «Капиталынын» пайда болушунан баштап тарыхты материалистче түшүнүү закону гипотеза эмес, аныкталган илимий жобо болуп, ал коомдук илимдердин синоними катары таанылган. Кыскасы, В.И.Ленин дагы социологияны жалпы коом жөнүндөгү илимдердин жыйындысы түрүндө караган.

Социологияны «жалпы коом жөнүндөгү же коомду таанып билүүчү илим» деген түшүнүк 1964 -жылы жарык көргөн «Энциклопедиялык сөздүктүн» 2-томунда берилген². Ошентип, социология кеңири түшүнүктө колдонулган.

Көрүнүктүү социолог Г.В. Осипов «Социология жана социализм» деген эмгегинде, «Чоң советтик энциклопедия», «Философиялык энциклопедия», «Философиялык энциклопедиялык

¹ Ленин В.И. ПСС Т.1. С.165; Т.18. С. 349 - 350.

² Энциклопедический словарь. Т.2. С.426

сөздүк» сыяктуу китептерде «тарыхый материализм» менен «тарыхты материалистче түшүнүү» терминдеринин бирдей каралгандыгын келтирет да, бул түшүнүктөрдүн ортосундагы жалпылыкты жана айырманы төмөндөгүдөй көрсөтөт¹: тарыхый материализмдин жана тарыхты материалистче түшүнүүнүн изилдөө объектиси коом. Ал эми изилдөөнүн предметтери ар башка.

Тарыхты материалистче түшүнүү - бул философиянын негизги маселелери болгон коомдук бытие жана коомдук аң - сезим, базис жана надстройка, материалдык жана идеалдык, объективдүүлүк жана субъективдүүлүк ж.б. түшүнүктөрдүн бири - бирине дал келүүсүндөгү маселени чечүүнүн принциптери б.а. философиялык башкы проблемаларды коомго пайдалануу жолу менен байланыштыруу.

Ал эми тарыхый материализм болсо – коомдун өнүгүшүнүн жалпы жана өзгөчө закондор жана закон ченемдүүлүктөр жөнүндөгү илим. Эгер чечмелеп айтсак, адамдардын социалдык иш-аракетин бардык экономикалык формацияларга жана айрым коомдук- экономикалык формацияларга тиешелүү социалдык закондорду иликтейт. Жогорудагы ой-пикирден тарыхый материализм философиялык-социологиялык теория деген жыйынтык келип чыгат. Көпчүлүк окумуштуулар маселени ушундай түшүнүшөт, бирок башка көз караштар да бар.

«XIX кылымдын акыры XX кылымдын башында коомдук кубулуштарды изилдөөдө коомдун өнүгүшүнүн социалдык жагынын бир тармагын иликтөөчү экономика, демография, укук таануу ж.б. илимдер менен катар карабастан, социологияны коомдук илимдердин жыйындысы деп кабылдоо тарай баштайт. Социологияга мындай тар маанидеги аныктаманы Э.Дюркгейм² берген.

Дүйнөлүк социологиялык илимдин көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири П.Сорокин «Адам. Цивилизация. Коом» деген эмгегинде: «Социология бул кандай илим?» Анын предмети эмне?, Ал дисциплинанын башкы бөлүктөрү кайсылар?» - деген суроолорду төмөндөгүдөй чечмелейт.

¹ Осипов Г.В. Социология и социализм. М., 1990. С. 52.

² Дюркгейм Эмиль (1858-1917) Франциялык социолог-позитивист. Франциядагы социологиялык мектептин негиз салуучусу. Конттун салтын уланткан. Адам жөнүндөгү окуулардын катарында социологиянын ордун белгилеген. Социологиянын объектиси бул социалдык реалдуулук, биопсихологиялык түшүнүктө эмес, өзгөчө социалдык реалдуулуктагы индивиддер деп караган (Философский энциклопедический словарь. М., 1983, с. 181).

Социология – бул коом жана коомдук кубулуштардын закон ченемдүүлүктөрү жөнүндөгү илим. Мындай аныктама «социология» деген сөздүн өзүнөн келип чыгат. Бул аныктама анчейин купулга толо бербейт. Ошондуктан, алгач коом, коомдук кубулуштардын белгилери кандай деген маселелерди чечип алуу дурус болот. Антпесе таштардын тобу, кумурскалардын же аарылардын уюгу да адамдардын жыйындысы сыяктуу коом болуп эсептелеби деген суроолор пайда болот.

Эгерде таштардын же дарактардын тобун, жылкылардын үйүрүн коом деп эсептесек, анда социология физика, химия, биология ж.б. табигый илимдерди кучагына алган илим болуп калмак. Эгерде таштардын тобун, токой ж.б. ларды коом деп эсептебесек, анда өзүнчө илимдин жашоосуна негиз болгон коомдун кандай өзгөчөлүктөрү бар? деген суроо пайда болот.

Бирок коом дегенде бир нече бирдиктердин (адам, индивидуум) жөн гана жыйындысын түшүнбөйбүз, ал бирдиктердин бири-бири менен өз ара тигил же бул байланыштарын түшүнөбүз. Демек, коом бир нече бирдиктердин тобу гана эмес, алардын арасындагы өз ара аракеттенүүнү өз ичине алат.

Бирок бул өзгөчөлүктөр социология изилдеген коомдун маңызын толук ачып бере албайт. Себеби дүйнөдөгү бардык предметтер бири-бири менен өз ара аракетте болору белгилүү. Алсак, галактикадагы планеталар, жер жана таштар, организмдин клеткалары, органикалык эмес заттардын атомдору менен молекулалары бири – бири менен өз ара аракеттенүү процессинде болушат. Эгерде биз коом деген түшүнүктү өз ара аракеттенишкен бирдиктердин жыйындысы катары түшүндүрүү менен чектесек, анда социология жалпы илимдер үчүн берилген жаңы аталыш болуп калмак. Ошондуктан коомдун маңызын терең түшүнүү үчүн бирдиктердин өз ара аракеттенүү процессинин мүнөзүнө көңүл буруу керек. Эки таштын ортосундагы өз ара аракеттенүү эки амебаны же эки клетканын өз ара аракеттенүү мүнөзүнө окшош эмес.

Адамдын өз ара аракеттенүү процесси да жогоруда көрсөтүлгөн өз ара аракеттенишкен бирдиктерден айырмаланат. Ошондуктан аракеттенүү процесстерин төмөнкүдөй негизги үч формада кароого болот:

- органикалык эмес өз ара аракеттенишкен борборлор, буга физика, химия илимдери тарабынан изилденген физика – химиялык (органикалык эмес дүйнөдөгү) өз ара аракеттенуу кирет;

- жандуу органикалык өз ара аракеттенишкен борборлор, буга биологиялык (органикалык дүйнөдөгү) өз ара аракеттенүү кирет;

- психикалык жактан жөндөмдүү, аң-сезимдүү өз ара аракеттенүү б.а. коомдук илимдер тарабынан изилденген идеялык, сезимдик, эрктик актылык алмашуулар (маданият көрүнүштөрү, социалдык дүйнө).

Психиканын жогорку формасы болгон аң-сезимге жөндөмдүү адамдар гана психикалык жактан өз ара аракеттенүүдө болуп, коомду түзөт жана коом социологиялык изилдөөнүн предмети катары каралат.

Ал эми психикалык касиетке ээ болбогон бул же тигил борборлордогу өз ара молекулалардын, дарактардын, жөнөкөй организмдердин аң-сезимсиз өз ара аракеттенүүсү социологиялык маанидеги коом боло албайт.

Атомдор, молекулалар, жөнөкөй организмдер (амеба, протозои) өз ара аракеттенүүдө болгон менен, психикалык байланышта болбойт, идея, сезим, эрк импульстары менен алмаша албайт. Демек, алар социологиялык маанидеги коомду түзө албайт.

Социология органикалык жана органикалык эмес процесстерден башка **аң – сезим менен гана байланышкан гана коомду изилдейт.**

Биз жогоруда айтылгандар менен коом деген түшүнүктү жана социология изилдеген коомдук кубулуштарды аныктадык.

Эми өз ара аракеттенүү процессин кайсы конкреттүү тармактардан кездештирүүгө боло тургандыгын карап көрөлү. Аны чечмелөөдөн мурун өз ара аракеттенүү психологиялык түрдө берилген же берилбеген мүнөздө болорун түшүнүп алалы.

Ал үчүн социология менен психологияга кайрылышыбыз керек. Бул илимдер өнүккөн нерв системасына жана мээнин боз кабыгына ээ болгон организмдер гана психикалык жашоону идеялык, эрктик, жана эмоционалдык-сезимдик абалында чагылдыра алат деп жооп беришет. Өнүкпөгөн нерв системасында аң-сезим болушу мүмкүн эмес. Демек, мындан өнүккөн нерв системасы менен айырмаланган, мээ кабыкчасынын боз затына ээ болгон организмдер гана психикалык аракетте болот деп жыйынтык чыгарууга болот.

Чындыгында да адамдарга саресеп салсак, алардын өз ара аракеттенүүсү идея (дин, илим, күнүмдүк (турмуш -тиричилик), көркөм образ), эрктик импульстарды (коом жана кооперация, коммерциялык максатка жетүү үчүн биригишкен адамдар) сезимдер

аркылуу алмашуу (сүйүү, кыйынчылыкта арка-жөлөк болуу, жек көрүү, кыялдануу диндик ырым – жырымдар) ж.б. түрдө болот.

Жашоо адамдарды өз ара тынымсыз байланышта болууга түртөт. Образдуу айтканда, адам коому толкуп жаткан деңизге окшош, адамдар бири - бири менен туташкан, толкундар сыяктуу алар дайыма бир – бири менен түртүшүп, бар болуп, жок болуп, дайыма толкуп турат.

П.Сорокин социологиянын предметин аныктоо менен анын негизги бөлүмдөрүн да мүнөздөйт. Ал төртөө:

Социологиянын биринчи бөлүмү **жалпы коом** жөнүндөгү окуу. Анын мазмунун коом же коомдук кубулуштарды аныктоо, алардын негизги өзгөчөлүктөрүн анализдөө, негизги социалдык закондорду тактоо, социологиянын тарыхы, азыркы социологиялык багыттар жана социологиянын методдору сыяктуу маселелер түзөт.

Социологиянын экинчи бөлүгүн **социалдык механика** түзөт. Бул бөлүмдүн милдети коомдук кубулуштардын закон ченемдүүлүгүн изилдөө болуп эсептелет. Бардык фактылар жана тажрыйбалар белгилүү бир законго баш иет. Ошондой эле, социалдык механика төмөнкүлөрдү өзүнүн милдети деп эсептейт:

а) коомдук татаал көрүнүштөрдү жөнөкөй элементтерге ажыратуу (химияда бардык татаал телолор бир нече сандагы элементтерге ажырайт);

б) бул же тигил элементтердин эффективдүүлүгүн изилдөө менен коомдук турмуштагы адамдардын жүрүш – турушун көрсөтүү;

в) ушундай жол менен акырында коомдук турмуштун механизмдин көрсөтүү.

Социологиянын үчүнчү бөлүгүн **социалдык генетика** («генезис» – келип чыгуу, өнүгүү) түзөт. Ал коомдун келип чыгышын жана өнүгүшүн, коомдук институттарды (тил, үй-бүлө, дин, чарбачылык, укук, искусство ж.б.ларды), коом жана коомдук институттардын өнүгүшүн, тарыхый тенденцияларды изилдейт. Социалдык механика статистикалык закондорду иликтөө менен аларды түзсө, ал эми социалдык генетика тарыхый закондорду калыбына келтирүү менен коомдун өнүгүшүндөгү багыттарды белгилөөнү камсыз кылат.

Социологиянын төртүнчү бөлүгү **социалдык саясат**. Социалдык саясат практикалык, прикладдык мүнөзгө ээ. Анын максаты - адамдын коомдук турмушун жакшыртуу үчүн мүмкүн болгон каражаттарды көрсөтүп берүү болуп саналат. Кыскача айтканда, социалдык саясатты социалдык медицина же бактылууулук

жөнүндөгү окуу десе да болот. Аны фундаменталдык физика-химиялык илимдердин өнүгүшүнүн натыйжасында бул илимдердин адамдын социалдык турмушун жакшыртууга багытталган прикладдык дисциплиналарынын (металлдарды иштетүү технологиясы, агрономия, медицина ж.б.) келип чыгышы менен салыштырып түшүнгөн оң.

Ошондой эле, П.Сорокин социологиянын коомдук кубулуштарды үйрөнүүчү башка социалдык илимий дисциплиналарга жана коомдук кубулуштарга болгон мамилеси, социологиянын тарыхын илим катары кароо, азыркы социологиядагы негизги проблемалар сыяктуу маселелерди да мүнөздөйт.

Эгерде социологиянын изилдөө предмети психикалык өз ара аракеттеги эң жогорку өнүккөн жаныбарлар жана адам дүйнөсү болуп эсептелсе, анын башка коомдук илимдерге болгон мамилеси кандай?

Себеби коомдук кубулуштар укук теориясы, саясий экономика, тарых, психология өңдүү башка коомдук илимдердин да предмети болуп саналат.

Бул суроого төмөндөгүдөй жооп берилип жүрөт:

Кээ бир окумуштуулар социологияны коомдук илимдердин жыйындысы катары түшүнүшөт. Мында социология коомдук илимдердин жөн гана аталышы болот;

Ал эми башка социологдор мисалы, немец окумуштуусу Зиммель социологияны башка коомдук илимдерден адамдын байланыш формаларын изилдегендиги менен айырмаланат деп эсептелген, анда, дин, укук, чарбачылык ж.б. социалдык кубулуштарды окуп үйрөнүлөрүн айтат. Бул пикирди негиздүү деп эсептөөгө болбойт. - Анткени байланыш формалардын айырмачылыгы жана мазмуну дегендин өзү түшүнүксүз.

Чындыгында социология атайын коомдук - психологиялык илимдерге карама- каршы коюлбайт. Тескерисинче, алар коомдук көрүнүштөрдүн бул же тигил жактарын изилдесе, социология болсо алардын бири да изилдебеген жалпы коомдук турмуштун кубулуштарын үйрөтөт жана изилдейт. Мисалы, саясий экономика коомдук турмуштун чарбалык жагын изилдесе, укуктук дисциплиналар укукту гана, искусство теориясы искусство көрүнүштөрүн гана изилдейт. Бул дисциплиналар өздерүнүн объектиси болгон кубулуштарды коомдук кубулуштардын бөлүгү катары карабайт. Жеке коомдук кубулуштар коомдук-психологиялык бытиенин түрлөрү болуп, алардын бардыгындагы жалпы өзгөчөлүк

коомдук кубулуштардын закон ченемдүүлүктөрүн чагылдыргандыгында. Муну изилдөө социологияга гана таандык.

Демек, **социология – коомдук-психологиялык кубулуштардын түпкү өзгөчөлүктөрү жана закон ченемдүүлүктөрү жөнүндөгү илим.** Мындай караганда биология жеке биологиялык дисциплиналардын - зоология, ботаника ж.б. лардын катарында кандай фундаменти болсо, социология да коомдук илимдердин ошондой фундаменти болуп эсептелет.

Питирим Сорокин коом жөнүндөгү көп түрдүү түшүнүктөрдөн адам коомун айырмалап келип, социологияга төмөнкүдөй аныктама берет: **социология жеке коомдук илимдер изилдебеген коомдук кубулуштардын түпкү өзгөчөлүктөрүн изилдөөчү илим.** Демек, **социология – коомдук кубулуштардын түпкү жалпы өзгөчөлүктөрүн окуп үйрөтөт¹.**

§ 2. Социологиянын предмети жөнүндөгү советтик окумуштуулардын ар түрдүү көз караштары

1965 -жылы жарык көргөн «СССРдеги социология» деген эки томдуу китепте советтик жана чет өлкөлөрдөгү окумуштуулардын социологияга берилген төмөндөгүдөй ар түрдүү аныктамалары келтирилген:

- Марксизм – бүтүндөй алганда бул социология;
- Марксисттик социология - бул илимий коммунизм теориясы;
- Тарыхый материализм менен социологиянын ортосундагы айырма-теориялык социология менен прикладдык социологиянын ортосундагы айырмачылыктай эле адамзаттын таанып билүүсү жөнүндөгү илим.

Ошондой эле башка көз караштардын бар экендиги айтылып, бирдиктүү пикирдин жоктугу белгиленген².

Ошол эле китепте социологиянын предмети катары коомдук формациялардын тарыхый алмашуусу, анын закон ченемдүүлүктөрү, адамдын социалдык мамилелеринин формаларынын ар түрдүүлүгүнүн закон ченемдүүлүгү эсептелет.

Андан ары марксисттик социология – коомдун өнүгүшүнүн закордун жана кыймылдаткыч күчтөрүн үйрөтүүчү илим деп аныктама берилет. Коомдук бытие менен коомдук аң-сезимдин,

¹ Питирим Сорокин. Человек. Цивилизация. Общество. М., 1992. С.27 - 32.

² Социология в СССР в двух томах., том 1, М., 1965, С. 13.

социалдык кубулуштардын материалдык жана рухий, экономикалык жана идеологиялык жана башкалардын өз ара байланышы жөнүндөгү маселени материалисттик көз карашта чечүүдөгү ролу жөнүндө баяндалат. Бул аныктамалардан социологияны тарыхый материализм менен бирдей каралгандыгы көрүнүп турат¹.

Кээ бир окумуштуулар көрсөткөндөй, берилген аныктама – **философиялык–социологиялык теорияны** мүнөздөйт, ошондой эле социологиянын аныктамасын тактабайт.

Улуу Октябрь социалисттик революциясы жеңгенден кийинки жылдары социология илимине көңүл бурулуп, атайын факультеттер ачылгандыгын, социалдык изилдөөлөрдүн жүргүзүлгөндүгүн, социология илиминин башка илимдер менен байланышы, өзгөчө марксисттик философия менен байланышы, өз алдынчалыгы жөнүндөгү айрым теориялык талаш – тартыштарды эсепке албаганда, СССРде биринчи жолу социологияны өзүнчө илимий дисциплина деп караган көз караштын пайда болушу 1955 – жылга таандык². Аны академик В.С. Немчинов айткан жана ал социологияны философия илиминин бир тармагы деп эсептеп, анын предмети - коомдун өнүгүшү, – деп ырастаган³.

Кийинчерээк бул көз карашын конкреттештирет, социологиядан коомдун өнүгүшүнүн закондору жана кыймылдаткыч күчтөрү жөнүндөгү илимди көрөт. Кыскасы, жогорудагы көз караштардан социологияны тарыхый материализм менен бирдей карагандык анык болуп турат⁴.

Социологияны өз ордун белгилөөгө жасалган кийинки аракет КПСС БКнын 1969-жылдагы коомдук илимдерди өнүктүрүү жана алардын милдеттерин аныктоо жөнүндөгү токтому менен байланыштуу. Анда «тарыхый материализм жалпы социологиялык теория» деп баса көрсөтүлгөн⁵.

XX кылымдын 70-жылдарында «Коммунист» журналына жарыяланган обзордук макалада марксисттик социология тарыхый материализм менен бирдей эле жалпы социологиялык теория катарында каралып, социалдык жалпылыктын закондорун, алардын аткарган милдеттерин, ошондой эле атайын социалдык

¹ Социология в СССР в двух томах. Том 1. М., 1965, С. 7-8.

² «Социологические исследования» 1991. № 7.

³ «Социологические исследования», № 7, 1991, с. 19.

⁴ Социология в СССР, М., 1965, Т-1, с. 13.

⁵ КПСС в резолюциях и решениях съездов... М., 1972, Т -9, С. 345, 348.

теориялардын ар түрдүү деңгээлдерин жана социологиялык изилдөөлөрдү жүргүзүүчү илим деп аныкталган¹.

Бул пикир социологиялык илимдин структурасы жөнүндөгү биринчи талкуудагы (МГУ, 1968) Д.М.Угриновичтин көз карашын колдоо иретинде болгон. Ал тарыхый материализмди жалпы социологиялык теория деп мүнөздөө менен атайын социологиялык теорияларды болуп көрсөтүүнү сунуш кылган².

Философиялык энциклопедияда социология коомдун өнүгүшүнүн кыймылдаткыч күчтөрүн, социалдык системадагы аткарган милдетинин закон ченемдүүлүгүнүн, глобалдуулугун (коомду бүтүндөй) жана өзгөчөлүгүн (социалдык группаларды, уюмдарды, процесстерди) изилдөөчү илим деп аныктаган³.

Окумуштуулардын эсептөөсү боюнча ХХ-кылымдын 70 - жылдарынын башталышында социологияга 81 аныктама берилген⁴. Бул процессти изилдөөчүлөр азыр да улантышууда. 70–жылдардын акыры, 80–жылдардын башталышында социологияга конкреттүү түшүнүк берүү үчүн талкуу кайра башталган⁵.

Социолог – окумуштуу Ж.Т. Тощенко социологияга берилген аныктамалардын толук эместигин, анын мазмунун толук чагылдыра албагандыгын, ошондой эле бир жактуулугун төмөнкүдөй белгилейт:

- «Социалдык» деген түшүнүк кең (коомду бүтүндөй) жана тар (экономикалык, саясий, рухий деген түшүнүктөрдөй) мааниде каралат;

- Социологиялык изилдөөлөр көрсөткөндөй, практикада социалдык процесстер гана изилденбестен, экономикалык, илимий, маданий, эл аралык турмуш ж.б. менен бирдикте каралгандыгы белгилүү;

- Социалдык структурага, катмарларга, группаларга, коомдук бирикмелерге кайрылуудан мурун социология илими - адамдын өзүнө, анын аң – сезимине жана жүрүш–турушуна кайрылат, себеби булар коомдук функциянын аткарылышы менен байланышта болот.

¹ Глезерман Г.Е., Келле В.Ж., Плипенко Н.В. Исторический материализм – теория и метод научного познания и революционного действия // Коммунист, 1974, № 4.

² О структуре марксистской социологической теории, М., Издательство, МГУ, 1970, С. 121.

³ Философская энциклопедия. М., 1970, Т. 5, С. 85.

⁴ В. Шляпентох. Социология для всех. М., 1970, С. 9.

⁵ Иванов В.Н. Социология сегодня. Опыт и проблема социологических исследований. М., 1989.

С. 11. Предмет и структура социологической науки. Социологические исследования № 1,2, 1981, № 3, 1982, № 2, 1987, № 2, 1990, № 7, 1991.

Ушундай ой–пикирлерди айтып келип, Ж.Т.Тощенко социология социалдык чөйрөнү гана изилдөөчү илим эмес экендигин далилдөөгө аракет кылат. Социология илиминин тарыхындагы анализ көрсөткөндөй, ал төмөндөгүдөй көп түрдүү социалдык реалдуулукка ээ:

биринчиден, экономикалык турмушту изилдөөдө эмгек проблемасы, анын шарты, уюштуруу жана стимулдаштыруу, эмгек коллективдеринин жана региондорунун проблемалары, жумуш менен камсыз кылуу, экологиялык жана демографиялык кырдаалдар жана башка проблемалар бар;

экинчиден, социология социалдык процесстерди (социалдык структуранын проблемасы, уюштуруучулук жана бөлүштүрүү мамилелери, социалдык статус, турмуш образы, улуттук жана улуттар аралык мамилелер жана башкалар) изилдөө активдүү кызыгууларды пайда кылат жана аларды үйрөнөт;

үчүнчүдөн, социология демократиялык өнүгүү менен байланышып, саясий процесстерди, кубулуштарды, бийлик проблемасын чечүүнү, эмгекчилердин башкарууга катышуусун, коомдук уюмдардын иш–аракетин жана башкаларды көбүрөөк изилдөө;

төртүнчүдөн, коомдун рухий турмушун билим, маданият, илим, искусство, дин жана башкаларды терең изилдөөнү өзүнүн предмети катары карайт.

Жогорудагы көрсөтүлгөндөргө таянып, социологиянын предметин коомдук турмуштун бир чөйрөсү менен чектөө туура болбойт, ал коомдук турмуштун бардыгына кызыгат жана таанып билет, же болбосо адамдын бытиесинин социология үйрөнбөгөн проблемасы жок десе болот. Ошондой эле, Ж.Т.Тощенко социологиянын предметин **«реалдуу аң–сезим жана жүрүм–турум»** түзөрүн көрсөтөт¹. Биз бул автордун предметке берген ар түрдүү аныктамаларына, мүнөздөмөсүнө (классификациясына) жана көз караштарына кошулабыз.

§ 3. Социологиянын структурасы жөнүндөгү көз караштар

Социология илиминин структурасы жөнүндө сөз кылуудан мурун структура, структурализм, структура – функциялык – анализ деген түшүнүктөргө токтолууну туура деп эсептейбиз.

¹ Ж.Т.Тощенко. Возможно ли новая парадигма социологического знания? // Социологические исследования, №7, 1991, С. 20 - 21.

Структура (лат. *structura* – түзүлүш) – системанын бүтүндүгүн жана негизги касиеттерин сактап турган элементтердин туруктуу байланыштарынын жыйындысы. Практикада бардык нерсе өз структурасына ээ жана ар кандай өзгөрүүлөргө учураса да белгилүү деңгээлде аны сактап турат. 19 – кылымда заттардын химиялык түзүлүшү жөнүндөгү теориянын пайда болушу менен структура түшүнүгү накта маанисинде колдонула баштаган. 19–кылымдын аягынан психикалык кубулуштардын структурасын изилдөө күчөгөн, ага гештальтпсихология бир кыйла салым кошкон.

Гештальтпсихология (нем. *Gestalt* – бүтүндүк, форма, образ, структура)- психологиялык татаал кубулуштарды талдоодо структуралык принципти колдонуу зарыл деп эсептеген чет өлкөлүк идеалисттик психологиянын бир багыты. Гештальтпсихология 20-кылымдын башында Германияда пайда болгон. Ага фон Эренфельс негиз салган. Гештальтпсихология психиканын алгачкы жана негизги элементтин сезим эмес, кандайдыр бир структуралар же болбосо «гештальттар» түзөт дейт.

Бул теория индивиддин айлана-чөйрөдөн жана практикалык иш– аракетинен ажыратылгандыгына негизделген. Гештальтчылар психикалык бүтүндүктүн пайда болушун ички субъективдүү «закондор» менен түшүндүрүшүп, идеалисттик көз карашты жакташкан. Кийинчерээк гештальтпсихология идеясы (айрыкча «гештальт» түшүнүгү) физикада, физиологияда, ал турсун экономикалык кубулуштарга жайылтылган.

Гештальтпсихологиянын теориялык негизсиздиги И.Павлов ошондой эле психолог – материалисттер (Л.Выготский ж.б.) тарабынан катуу сынга алынган¹.

XX–кылымда тилди, маданиятты, адабиятты жана искусствону изилдөөдө **структуралык анализ** көрүнүктүү орунду ээледі. Ошондой эле антропология, этнология сыяктуу илимдерде да изилдөөнүн структуралык методунун өркүндөшүнө таасир тийгизди.

Объектини изилдөөдө тарыхый анализ да колдонулат. Бирок экөөнү карама – каршы коюуга болбойт. Структураны изилдөө кээ бир учурда анын өзгөрүү закондорун, башкача айтканда, тарыхый билүүнү талап кылат. Ал эми объектинин өнүгүү тарыхын изилдөө анын структурасын аныктаганда гана накта мааниге ээ болот.

¹ Кыргыз Совет Энциклопедиясы. -Фрунзе. 1977, Т.2. 188 – бет.

Диалектикалык материализм боюнча, структура категориясы таанымда чоң роль ойнойт, бирок ал диалектиканын категориялар системасы менен байланышта гана мааниге ээ болот.

Структуралык, тарыхый анализдөөдөн башка дагы илим изилдөөдө **структуралык-функциялык-анализ** принциби колдонулат. Бул - коомдук кубулуштарды структуранын ар бир элементинин белгилүү бир милдети (функциясы) болгон бүтүн система катары изилдөө жолу. Марксисттик социология боюнча, коомдук структуралык бөлүктөрү төмөндөгүлөр:

- коомдук – экономикалык формация;
- эмгектин бөлүнүшү ;
- коомдук турмуштун негизги жактары, маданий – социалдык институттар;
- коомдун социалдык түзүлүш.

Структуралык-функциялык анализ түшүнүгү эки мааниде колдонулат:

Биринчиден, системанын бир бөлүгүнүн башка бөлүктөрүнө же жалпы системага карата аткарган милдети;

Экинчиден, бир бөлүгүнүн өзгөрүшүнүн башка бир бөлүгүнүн өзгөрүшүнө байланыштуу болушу. Мисалы, шаар менен айыл калкындагы өзгөрүүлөр индустриянын өнүгүшүнүн функциясына байланыштуу. Ошондой эле эмгекке канаттануу анын мазмунундагы функциясын түзөт. ж.б. Ушул мааниде караганда функциялдуулуктун көз карандылыгын **детерминизмдин**¹ бир түрү деп караса болот.

Функционалдык изилдөөлөрдөгү байланыш менен көз карандылыктын биринчиси да, экинчиси да социологияда, теориялык анализ жана эмпирикалык изилдөөнүн **синтезине**² негизделген.

Структура-функциялык-анализ марксисттик социологияда **историзм**³ принциби менен байланышкан. Социалдык-экономикалык детерминизм кубулуштарды ички карама-каршылыкта, ошондой эле башка принциптерди да диалектикалык-материалисттик методологиянын негизинде социалдык кубулуштардын жыйындысы катары окуп үйрөтөт.

Функционалдык жана тарыхый изилдөөнүн принциптеринде башка да көз караштар бар экендиги белгилүү. Ушундай багытта

¹ Детерминизм – табияттын жана коомдун бардык көрүнүштөрүнүн айрыкча адамдын эркинин жүрүм-турумунун закон ченемдүүлүгү жана себептүү байланыштуулугу жөнүндөгү окуу.

² Синтез – предметти бүтүн жана бирдик түрдө алып, анын бардык бөлүктөрүнүн өз ара байланышын изилдөө методу.

³ Историзм – нерселерди жана кубулуштарды тарыхый көз караш менен кароо.

абстракциялык социалдык системалар боюнча теория да XX-кылымдагы социологияда өзгөчө мааниге ээ.

Анын негиздөөчүлөрүнүн бири - Т.Парсонс (1902 - 1979). Ал - Гарвард университетинде иштөө менен америкалык социологияда лидерлик абалга жеткен социолог. Анын окуусу боюнча социалдык системаларды изилдөөнүн төрт функциясы бар. Алар: - ыңгайлашуу (адаптациялашуу); - максатка жетүү; - интегративдешүү; - жашыруун чыңалуулар («скрытых напряжений») деген түшүнүктөрдөгү системаларды жөнгө салуу.

Т.Парсонстун ою боюнча, социалдык системалардагы структуралык түзүлүштөрдүн негизин социалдык-экономикалык структуралар түзбөстөн, баалуулуктар жана нормалар түзөт.

Адамдар коомдогу баалуулуктарды жана нормаларды (эрежелерди) үйрөнүү, өздөштүрүү жолу менен жүрүш - турушту социалдык контролдоого жетишет, бул - функционалдык системалардын нормалдуу аракеттенишиндеги негизги механизмди жөнгө салат. Мындан коомдогу карама - каршылык, таптардын дифференцияланышы жана тап күрөшү деген түшүнүктөрдүн эске алынбагандыгы байкалат.

Кыскасы, структуралык - функциялык анализде коомдогу туруктуулукту, тең салмактуулукту, бекемдикти калыптандырууда нормативдик, баалуулук принциптери аркылуу жөнгө салуу жогору коюлат.

Жогоруда көрсөтүлгөн методдордон башка илим изилдөө системасында **структурализм** деген категориялык түшүнүк бар.

Структурализм азыркы учурдагы бир нече илимдердеги изилдөөнүн жалпы аталышы. Бул структуралык бирдиктердин ортосундагы мамилелерди сыпаттап көрсөтүүчү методдорду иштеп чыгуу болуп саналат.

Структурализм деген түшүнүк XX-кылымдын 20-жылдарын гуманитардык билимдерде илимий багыт катарында пайда болуп, кийинчерээк ал философиялык жана идеологиялык мааниге ээ болгон. Структурализм конкреттүү илимий багытта бир нече гуманитардык илимдерде салыштырмалуу - теориялык деңгээлге өтүү менен байланышкан.

Мындай изилдөө методуна өтүүнүн негизи - моделдоо аркылуу объектини изилдөө, таанып билүү. Үлгүлөр (моделдер) реалдуу предметтердин жана кубулуштардын (тирүү организмдер, инженердик конструкциялардын, коомдук системалардын, ар түрдүү

процесстердин ж.б.) негизинде түзүлөг¹. Ошондой эле структурализм «формалдаштыруу» (XIX-XX–кылымдагы искусстводогу, анын өнүгүү закондорун таанып билүүдөгү структуралык окуп үйрөнүүнүн жолу), жана «математикалаштыруунун» (гуманитардык илимдердеги изилдөөлөрдө жана теорияларды түзүүдө математика илиминин методдорун пайдалануу) элементтерин пайдалануу менен байланыштуу. Конкреттүү илимий структуралык метод алгачкы учурда лингвистикалык структурализмде пайда болгондугу белгилүү, андан кийин адабиятта, этнографияда, тарых жана башка илимдерде кеңири жайылтылган.

Ошентип, структурализмдин кеңири мааниси факты жүзүндө көпчүлүк илимдерди камтыгандыгын, алар бири – биринен конкреттүү структуралык методун изилдөөдөгү белгилүү бир **модификациялоонун**² реалдуу ролу менен айырмаланат. Структурализм тар маанисинде илимий комплекстүү жана философиялык идеяларды түшүндүрөт. Структуралык методду колдонууда жана 20–кылымдын 60–жылдарында Францияда кеңири жайылтылган. Анын негизги өкүлдөрү - франциялык окумуштуулар этнолог К.Леви – Строс, маданиятты изилдоочу М.Фуко, психоаналитик Ж.Лакан, адабиятчы Р.Барт, ошондой эле италиялык искусство таануучу У.Эко³.

Структуралык методдун негизи болуп структураны табуу, аны ачып көрсөтүү эсептелет. Структуралык бирдиктер түшүнүгү структуралык элементтердин мамилелеринин жыйындысы катарында кээ бир өзгөрүүлөр менен **инварианттык**⁴ мааниде түшүндүрүлөт.

Структуранын мындай мүнөздөлүшү кандайдыр бир объектинин «скелетинин» туруктуулугун гана көрсөтпөстөн, көпчүлүк эрежелердин жыйындысын да мүнөздөйт. Ал эреже боюнча, бир эле объектиден экинчи, үчүнчү объектилерди табууга болот. Ал объектилер, анын элементтерин кээ бир өзгөрүүлөргө карабай, бир бүтүндүн эки жартысынын шайкештиги жана биримдиги катары алынат.

Мына ошентип, бирдиктүү структуралык закон ченемдүүлүктөр көпчүлүк объектилерди жокко чыгаруу жолу менен эмес, алардын

¹ Словарь иностранных слов. М., 1982, С. 328.

² Модификациялоо, модификация кылуу - нерсенин түрүн, формасын өзгөртүү.

³ Большая Советская Энциклопедия. Т. 24. М., 1976, С.601.

⁴ Инвариант – структуралык методдогу бирдик, ал өзүнүн конкреттүү көрүнүштөрүнүн бардык негизги белгилерин камтып, аларды бириктирет.

өзгөчөлүгүн табуу менен бири-бирине конкреттүү варианттар аркылуу бирдиктүү, абстракттуу инварианттар жолу менен изилденет. Бул эреже илимдердин өзгөчөлүктөрүнө жараша түрдүүчө колдонулат.¹

Жогоруда көрсөтүлгөндөй структура деген жалпы категориялык түшүнүктөрдөн кийин алардын маанисин, изилдөөдөгү, окуп-үйрөнүүдөгү ордун белгилөө менен ар кандай конкреттүү илимдин коомдук кубулуштарды таанып билүүдөгү ролуна анын өзгөчөлүктөрүн көрсөтүүгө болот. Ошондой илимдердин структурасына социология илимин да кошууга болот.

Энциклопедиялык сөздүктөрдө социологиянын төмөндөгүдөй структуралык элементтери көрсөтүлгөн:

- жалпы теория же тарыхый материализм, марксисттик философиянын составдык бөлүгү;

- атайын социологиялык теориялар;

- жекече эмпирикалык изилдөөлөр².

Эми социологиянын структурасы жөнүндөгү кээ бир философ-социологдордун ой - пикирлерине токтолобуз.

Академик П.Н.Федосеев социологиянын структурасына байланыштуу талкууда буларга басым жасайт. Советтик окумуштуулар буржуазиялык ойчулдардын пикирине карама - каршы туруп, коом жөнүндөгү философиялык проблемаларды изилдөөдө тарыхый материализмдин ролун көрсөтүү менен аны жалпы социологиялык теория дешет. Муну менен тарыхый материализмди же илимий коммунизм теорияларын социологияга кошуу аракетин жок, алар жалпы социологиялык илимине биригет. Диалектикалык көз карашта, мындагы окшоштук биримдик жана айырмачылык, жалпы жана жеке деген мыйзам ченемдүүлүктөрдүн өз ара катышы сыяктуу. Философия менен социология экөө эки башка илим деп белгилеген³.

Советтик социологиянын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири профессор М.Н.Руткевичтин ою боюнча, социология - коомдун өнүгүшүнүн жалпы закон ченемдүүлүктөрү жөнүндөгү окуу. Марксизмдин жалпы социологиялык теориясы болуп тарыхый

¹ Большая Советская Энциклопедия. Т. 24. Кн. 1 С. 601

² Большая советская энциклопедия, Т. 24. Кн. 1 С. 253.

³ Федосеев П.Н. к вопросу о предмете марксистско - ленинской социологии. // Социологические исследования № 3. 1982. С. 27.

материализм теориясы эсептелет. Аны **философиялык – социологиялык теория** десе да болот¹.

Социология жалпы социологиялык теориядан башка дагы **жекече, атайын социологиялык теорияларды жана конкреттүү эмпирикалык социологиялык изилдөөлөрдү** өз ичине камтыйт. Бул составдык бөлүктөр социологиялык билимде ар түрдүү деңгээлде болгонуна карабай, бири - бири менен байланышта.

Профессор А.Г.Харчев социологияны адамзат коомунун өнүгүшүнүн функцияларын, анын жалпы закондорун, ошондой эле, адамдардын социалдык жалпылыгын, алардын турмуш иш-аракетиндеги мамилелеринин түрлөрүн изилдөөчү илим катарында аныктап, анын биринчи болугун тарыхый материализм менен бирдикте карап, экөөнүн биримдиги жана өзгөчөлүгү бар экендигин белгилеп келип, төмөндөгүдөй маселе коёт:

- тарыхый материализм менен социологияны айырмалап, өз алдынча илим катарында кароо;

- же болбосо ушуга чейинки тарыхый материализм менен бирдей деп түшүнүү, ошол боюнча калтыруу;

- же алардын бири-бирине болгон байланышын тактоо менен проблемаларын аныктап, философиянын да, социологиянын да изилдөө статусун аныктоо.

Андан ары тарыхый материализм марксисттик философиянын бөлүнгүс составдык бөлүгү экендигин, анын социалдык философиясын, **философиялык–социологиялык теория** түзөрүн көрсөткөн. Ошол эле мезгилде социология тарыхый материализмдиз, ал эми тарыхый материализм конкреттүү социологиялык изилдөөсүз илим боло албастыгын белгилеген.

Конкреттүү социологиялык изилдөө - ар бир илимде социалдык–эмпирикалык информация топтоодо зарыл каражат. Эмпирикалык анализ ар кандай илимдин түздөн – түз анализдөөсүндөгү социалдык кубулуштарды конкреттүү изилдейт, бул - социологиянын функциясы. Жыйынтыктап айтканда, социологиянын структурасынын жалпы социологиялык, конкреттүү социологиялык деңгээлдерин жиктеген.

Ошондой эле, конкреттүү социологиялык изилдөөлөрдү атайын социологиялык дисциплина менен бирдей кароонун туура эместигин, ар кандай конкреттүү социологиялык изилдөө прикладдык мүнөзгө ээ болорун, ал эми конкреттүү социология болсо бүтүндөй жана жекече

¹ Социологические исследования, № 7, 1991, С. 37.

багыттарда караганда прикладдык социология эмес экендигин белгилеген¹.

Социолог В.А.Ядов социология концепциясын үч деңгээлде кароону сунуштайт:

- тарыхый материализм (жалпы социологиялык теория);
- ал жекече социологиялык теорияларды түзүү;
- социалдык фактыларды жыйынтыктоого таянат².

Ошентип, социологиянын структурасы жөнүндөгү советтик мезгилдеги социологиялык адабияттардагы, талкуулардагы көз караштар негизинен бирдей: социологиянын структурасы үч бөлүктөн турат:

- **биринчи бөлүгүн**, жалпы теориясын (философиялык-социологиялык теорияны) тактоо - социология илиминин статусунун калыптанышындагы илимий жаңылык.

- **экинчи бөлүгү** - атайын социологиялык теориялар - социалдык бытиенин жана коомдук аң-сезимдин формаларынын социалдык ишке ашышындагы өзгөчө сферасын жана алардын калыптанышындагы, өнүгүүсүндөгү жалпы, өзгөчө спецификалык закон ченемдүүлүктөрдү изилдөөчү социологиялык илимдердин тармактарынын системасы.

Атайын социологиялык теориялардын жалпы социологиялык теориялардан айырмасы - ал социалдык процесстерди жана кубулуштарды конкреттүү социалдык институттардын жана системалардын деңгээлинде карайт. Ар бир атайын социологиялык теория:

бул же тигил сфераны (саясат, эмгек, мораль, үй-бүлөө ж.б.), социалдык жалпылыктарды (коллектив, социалдык регион ж.б.);

социалдык процесстерди (билим берүү, тарбия берүү ж.б.) жеке система катары жалпы жана спецификалык байланыштардын чегинде алардын чыгыш, калыптаныш жана өнүгүш шарттары менен эриш - аркак талдайт.

Ага социалдык сфераны, комплексттик социалдык объектини, өзгөчө социалдык институтту, комплекстүү түрдө уюшулган социалдык процессти, гармониялык калыптанган социалдык системаны социалдык мамилелердин жалпы системасында (мис., эмгек, социалдык системада татаал социалдык процесс катары

¹ А. Г. Харчев. Предмет и структура социологической науки. // Социологические исследования. № 2, 1981. С. 58 - 63.

² В. А. Ядов. Размышления о предмете социологии. Социологические исследования. № 2, 1990. С. 10 - 11

эмгек социологиясынын чегинде, ар бир коомдун моралдык системасы мораль социологиясында ж.б.) кароо мүнөздүү.

Ар бир атайын социологиялык теория өзүнүн категориялык системасын иштеп чыгат: жеке адам социологиясында социалдаштыруу, социалдык адаптация, жеке адамдын социалдык мүнөзү ж.б.; билим социологиясында билим берүүгө зарыл болгон социалдык, өндүрүштүк маселелер ү.с.

Адабияттарда атайын социологиялык теорияларды классификациялоодо ар кандай пикирлер бар. Атайын социологиялык теориялардын коомдук ордун тануу аракеттери да кездешет. Бирок кандай болгондо да азыркы учурда атайын социологиялык теориялардын мааниси өстү.

Тарыхый материализмди социология менен бирдей карап, көптөгөн социологиялык теориялар жок болбостон, тескерисинче, калыптануу процессинде. Андай теориялардын пайда болушу - ХХ-кылымдагы социологиянын өнүгүүсүнүн негизги факторлору.

Атайын социологиялык теорияларды негизги үч группага бөлүүгө болот.

Биринчи группага жалпы адамдын иш-аракеттерин изилдеген атайын социологиялык теориялар кирет. Эмгектин өндүрүш менен байланышынан эмгек социологиясы жана баш убакыт социологиясы келип чыкты. Эмгек социологиясынан индустриалдык социология, баш убакыт социологиясынан физкультура жана спорт социологиясы ж.б.лар бөлүнүп чыкты.

Экинчи группага коомдук турмуштун айрым чөйрөлөрүн изилдеген коомдук илимдер менен социологиянын тогошуусунан келип чыккан атайын социологиялык теорияларды кошууга болот. Булар - саясат, укук, маданият, искусство, илим, дин ж. б. Алардын ар бири өзүнүн изилдөө багыты боюнча саясий илимдерден, укук, искусство, динден айырмаланат. Айырмачылыкты социологияга тийиштүү тармактардагы адамдын иш-аракетин жалпы социологиялык теория, жоболордун негизинде аныкталган комплекстүү түрдө изилденгендигинен көрүүгө болот.

Социология баарынан мурда учурдан келечекке багытталгандыктан пикирлерди, баалоону, пландарды, адамдардын каалоосун иликтегендиктен атайын илимдерге салыштырганда анын изилдөө чөйрөсү кең. Мисалы, укук социологиясы, реалдуу укук нормалардын иш-аракетин, граждандардын ага болгон мамилесин, өзгөртүүлөрдү, адамдардын аң-сезимдеги жана жүрүш-турушундагы укук бузууларды жана жазалоо чараларын камтыйт ж.б.

Үчүнчү группаны жеке адамдын ар түрдүү баскычтардагы, т.а. ар кандай типтеги социалдык группалар аркылуу коом менен өз ара аракеттенүүсүн изилдеген атайын социологиялык теориялар түзөт. Буларга жеке адам социологиясын, үй-бүлө социологиясын, майда группалардын социологиясын, эмгек коллективинин социологиясын, ошондой эле социалдык стратификацияны же социалдык таптын структурасын, жайгаштыруунун структурасын (шаар социологиясы жана кыштак социологиясы) изилдеген социологиянын тармактары кирет.

Албетте, жогорку группаларда аталган коомдук мамилелердин структурасын изилдеген атайын социологиялык теориялардын толук тизмеги эмес. Ошондой эле сунуш кылынган классификацияда социологиянын бардык областын камтыбайт. Бирок ал жалпы теориялык социологиянын конкреттүү социологиялык изилдөөлөр менен байланышын атайын социологиялык теориялардын системасы аркылуу иш жүзүнө ашырылгандыгын көрсөтөт жана алардын ар бири жалпы теориядагы түшүнүк - аппараттарын конкреттештирүү менен белгилүү максатка жетүүгө жана эмпирикалык изилдөөлөргө өтүүгө «көпүрө» болуп берет.¹ Социология илиминин үчүнчү бөлүгү - **эмпирикалык социологиялык изилдөө** - фактылардын негизинде алынган билимге багытталган илимий изилдөө. Анын мазмунун, негизи социологиялык билимдердин эмпирикалык базисин түзгөн эмпирикалык көз карандылыктагы фактылардын системасында жатат. Эмпирикалык социологиялык изилдөөнүн жыйынтыгы алгач караганда, ар бир дилетант жетише ала тургандай жеңил көрүнөт. Чындыгында натыйжанын жемиштүү болушу изилдөөчүдөн иликтелүүчү конкреттүү областка тиешелүү теориялык жана социалдык - таанып - билүүнүн методологиясы сыяктуу терең билимди талап кылат.

Илимий факт - эмпирикалык социологиялык изилдөөнүн башталышы эмес жыйынтыгы. Адабияттарда социалдык факт мейкиндик - убакыттык интервалдагы так аныкталган реалдуу чындыктагы жеке **фрагменттерди** баяндоо жолу менен алынган, негизделген билим катары аныкталат. Социалдык фактыларга төмөнкүлөр кирет:

а) индивидуалдын жүрүш - турушу же бүтүндөй социалдык жалпылыктар;

б) адам ишмердүүлүгүнүн натыйжасы (продуктысы);

в) адамдардын вербалдык таасири (ой – пикирлери, көз караштары).

Эмпирикалык социологиялык изилдөөнүн милдетинен анын логикасы келип чыгат. Ар бир эмпирикалык социологиялык изилдөө үч этаптан турат:

1). Даярдоо (изилдөөнүн программасын иштеп чыгуу жана зарыл инструментарийлерди иштетүү);

2). Иштөө этабы (алгачкы информацияларды топтоо);

3). Жыйналган маалыматтарды интерпретациялоо, чогултуу, системалаштыруу этабы.

Эмпирикалык социологиялык изилдөөнүн программасы эки - илимий таанып билүүчүлүк жана илимий уюштуруучулук функциясын аткарат:

- **биринчиси**, изилдөөнү теориялык-методологиялык жактан камсыздайт;

- **экинчиси** изилденүүчү коллективдин мүчөлөрүнүн кызматташтыгын, ишмердүүлүктүн эффективдүүлүгүн жогорулатат. Программанын бардык жоболору изилдөөнүн логикасына дал келүү менен так формулировкаланыш керек.

Прикладдык колдонмо социологияда изилдөөнүн программасын иштеп чыгуу этабында төмөнкүлөр иш жүзүнө ашырылат:

1) проблемалык ситуацияны анализдөө жана проблеманы формулировкалоо;

2) объектини жана предметти аныктоо, изилдөө;

3) изилдөөнүн максатын жана милдетин аныктоо;

4) негизги түшүнүктөрдү тактоо жана интерпретациялоо;

5) иштөө гипотезасын көрсөтүү;

6) изилдөөнүн стратегиялык планын иштеп чыгуу;

7) тандоонун жыйындысынын калыптанышы;

8) изилдөөнүн инструментарийлерин иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн иштөө этабында эмпирикалык маалыматтарды жыйноо жана аларды алгачкы иштеп чыгуу иш жүзүнө ашырылат.

Маалыматтарды анализдөө этабында **шкалаларга** бөлүү, **индекс** түзүү группаларды типтештирүү ж.б. жумуштар аткарылат. Андан кийин фактыларды чечмелөө менен терең анализдөө жүргүзүлөт¹.

¹ Социологический словарь, Минск, 1991, С. 522.

§ 4. Социологиянын функциясы

Функция (лат. *functio* - иштөө, аткаруу, орундоо деген мааниде) социологияда белгилүү бир социалдык институттун же процесстин бүтүнгө карата аталуучу ролу. Функция деген түшүнүктү натыйжа деп караса да болот. Ал бир параметрдеги объектилердин же бөлүкчөлөрдүн, бүтүн бир нерсенин рамкасындагы өз ара байланышын түшүндүрөт.

Функция түшүнүгү илимге немец философу, математиги, физиги, юристи, тарыхчысы, тилчиси **Г.Лейбниц** (1646 - 1716) тарабынан киргизилген. Андан ары философияда функция деген фундаменталдык категориянын ар түрдүү тармактардагы илимдерди функциялык методдор менен функциялык ролу жогорулаган.

Функционалдык мамиле кеңири мааниде немецтик философ-идеалист **Э.Кассирер** (1874-1945) тарабынан реализацияланган. Ал түшүнүк теориясы же функция теориясы деп атаган. Таанып-билүү теориясындагы бул аракет функционалдык методдун негизинде функция жөнүндөгү философиялык элестетүүгө белгилүү өлчөмдө өз таасирин тийгизген. Изилдөө проблемаларында анын негизделиши функционалдык далилдөөдө, түшүндүрүүдө, биологиялык, социалдык илимдерде, айрыкча максатка ылайыктуу системаларды окуп үйрөнүүдө кеңири пайдаланылат¹.

Социологиянын негизги функциясы – теориялык, баяндоочулук, информациялык, прогноздук, идеологиялык деген түрлөргө бөлүнөт.

Теориялык функциясы – бул социологиялык билимдерди концентрациялоо, түшүндүрүү, толуктоо, байытуу, социалдык чындыкты изилдөөнүн негизинде социологиянын категорияларын, закондорун иштеп чыгуу.

Баяндоочулук функциясы – дегенде аналитикалык түрдөгү изилдөөдөн алынган материалдарды, ар түрдүү илимий отчетторду, макалаларды топтоо, системалоону, китептерди жазууну түшүнөбүз. Аларда изилденген социалдык объектинин идеалдуу картинасы жаралат. Бул иштерди аткарууда окумуштуунун эң жогорку нравалык тазалыгы жана тууралыгы талап кылынат, анткени ал материалдардын негизинде практикалык жыйынтык чыгарылып, чечим кабыл алынат. Материалдар адамзаттын кийинки муундары үчүн да реалдуулуктун чен – өлчөмүнүн булагы болуп саналат.

¹ Большая Советская энциклопедия, Т. 28 С. 138.

Информациялык функциясы – жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыгынын негизинде алынган социологиялык информацияларды чогултуу, системалоо, топтоо. Ал–социалдык информациянын оперативдүү түрү. Эң ири социологиялык борборлордо ал ЭВМдерде сакталат. Ал маалыматтарды изилдөө жүргүзүлгөн объектинин жетекчилери, социологдор пайдаланышат. Мамлекеттик жана башка мекемелер аларды далилденген, талданган түрүндө алышат. Социалдык турмуштун татаалдануусуна байланыштуу коомдук башкарууда социологиялык информацияга болгон талап улам күчөп отурат.

Болжолдоо функциясы – социалдык кубулуштарга, илимий маалыматтарга таянып, алдын ала болжолдоп (прогноздоп) айтуудан көрүнөт. Социологиялык изилдөөлөр изилденген объектиге кыска же узак мөөнөттүү прогноз берүү менен жыйынтыкталат.

Кыска мөөнөттүү прогноз социалдык кубулуштардын өнүгүү тенденциясын ачууга таянат, узак мөөнөттүү прогноз ал тенденцияга, анын факторлорун ачууга жана закон ченемдүүлүктөрүн аныктоого, объектини прогноздоого чечкиндүү түрдө таасир этет. Мындай факторлорду ачуу – илимий иштин татаал түрү. Ошондуктан, социологиялык практикада көбүнчө кыска мөөнөттөгү прогноздоо колдонулат. Коомду кайра куруунун шарттарында, социалдык проблемалардын илимий негизделишине маани бере баштаганда, социологиялык прогноз бул же тигил изилденген объекттин өнүгүүсү жөнүндөгү изилдөөлөрдө негизги орунду ээлейт.

Социологиянын идеологиялык функциясы – коомдун идеологиялык жашоосуна объективдүү катышуусунан келип чыгат жана өзүнүн изилдөөлөрү менен жаңы коомду курууга көмөктөшөт.

Социологиялык ишмердүүлүктө анын бардык функциялары бирдиктүү аракеттенет. Ошентип, социологиянын предмети, объектиси, структурасы, функциясы деген түшүнүктөрдү чечмелөө менен анын өнүгүш жолдорун баяндоодогу көз караштарды көп жылдык талаш-тартыштардын, ой-пикирлердин өнүгүшүнүн натыйжасы деп аталгандардын негизинде анын предметине төмөндөгүдөй аныктама берсе да болот:

Социологиянын предмети дегенибиз – коомдун өнүгүшүнүн жалпы закон ченемдүүлүгүн жана коомдук мамилелердин атайын же өзгөчө закондорун, алардын коомдук турмуштагы функциясын диалектикалык байланышта караган социологиялык изилдөөлөр аркылуу таанып билүүчү илим.

Бул аныктамада коомго болгон философиянын негизги маселесин материалдык негиз менен чечүү каралып, аны жалпы философиялык – социологиялык теория экендигин аныктагандыгы да турмуш чындыгы.

Философиянын негизги маселесин адамзат коомуна карата чечүүдө коомдун материалдык негизинин аң-сезимге чагылдырылышы же, башкача айтканда, адамдардын социалдык иш-аракетинин мүнөзүн жана мазмунун аныктаган фактор болгондугун далилдегендигинде. Бул болсо тарыхты материалистче түшүнүү – деген илимий ачылыш болгон. Ал боюнча, өндүрүү, андан кийин анын продуктыларын айырбаштоо ар кандай коомдук түзүлүштүн негизин түзөт. Коомдун тарыхындагы продуктыларды бөлүштүрүү, ошону менен катар коомдун таптарга же катмарларга бөлүнүшүн аныктоочу факты болуп – өндүрүш кандайча өндүрүлөт, кандайча продуктылар айырбашталат деген түшүнүктөр аныктоочу фактор болорун Маркс ачкан. Ушул закон социология илиминин жалпы теориялык негизин түзүү менен биз жогоруда көрсөткөн социологиянын башка тармактары бириккенде гана илимдин системасы, теориясы түзүлөт. Социологиянын өсүү тарыхы да ошондой.

Ошентип, социология боюнча көп жылдык дискуссиянын жыйынтыгы бүтүтү десе болот, деген ойду академик Заславская Т.Ш. билдирген¹. Социологиянын ар кандай окшош илимдерден бөлүнүп, өзүнчө статуска жетишти. Бирок дагы да болсо анын биз сөз кылган маселелери такталып, толукталып отура бермекчи. Анткени илим дайыма өзгөрүү, өнүгүү процессинде, тескерисинче, илим болбойт. Социология болсо илим.

¹ Социологические исследования. № 2. 1987. С. 3 – 15.

III БӨЛҮК

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ СОЦИАЛДЫК-САЯСЫЙ ОЙЛОР ЖАНА СОЦИОЛОГИЯ

Кыргыздардын социалдык-саясий көз караштары жөнүндө сөз болгондо, изилдөөчүлөр биринчи кезекте «Манас» эпосуна кайрылышат.

«Манасты» биринчи жазып алуу жана анын тексттерин окуп - үйрөнүү XIX кылымдын экинчи жарымынан башталган. Муну таланттуу казак окумуштуусу Чокан Валиханов баштаган. Ал эпосту гректердин «Илиадасы» менен салыштырып, «бүтүндөй кыргыз чындыгынын энциклопедиясы»¹ деп атаган. XIX кылымдын 80 - жылдарында орус окумуштуусу В.В.Радлов «Эпос - элдин бардык турмушунун жана бардык умтулууларынын көркөм чагылышы»², - деген аныктаманын «Манаска» да тиешелүү экендигин белгилеген.

Академик В.Жирмунский «Манас» эпосун элдин тиричиликке, дүйнөгө, айланага көз карашын, коомдук идеяларын, эркин ойлоосун, «адамзаттын бактылуу балалыгы» (К.Маркс) эсептелген демократияны сактап келген патриархалдык коомдук мамилелердин жыйнагы дейт³.

Азыркы учурда «Манас» боюнча ар түрдүү адистиктеги изилдөөчүлөр тарабынан жазылган эмгектердин саны үч миңден ашат.⁴ Бул процесс ар тараптан улантылууда.

«Манас» эпосу эл турмушунун бардык тармактарын камтыган фактыларга өзгөчө мол. Ал кыргыздардын каада - салттарынан тартып эл тагдырындагы чоң маанилүү орчундуу окуяларга чейин, ар кыл мезгилдеги эл тиричилиги, жашоо, жаратылыш, коом, жакшылык - жамандык, пайда - зыян жөнүндөгү түшүнүктөрү, түрдүү ишенимдери, жүрүш - туруш нормалары, эл аралык, соода - сатык мамилелери жана башкалар жөнүндө бай, баалуу маалыматтарды берет. Ошондуктан кыргыз элинин тарыхый тагдырынын көркөм күзгүсү болгон «Манас» эпосу - аны жараткан элдин тилин, көркөм өнөрүн, жалпы эле рухий жана социалдык турмушун ар кыл өңүттөн изилдеп - үйрөнүүдө баа жеткис булак.

¹ Энциклопедический феномен эпоса «Манас». - Бишкек, 1995. С. 6.

² Манас. Энциклопедия. II китеп. - Бишкек, 1995. 161-бет

³ Энциклопедический феномен эпоса «Манас». - Бишкек, 1995. С. 149.

⁴ Ошонун өзүндө. 44 бет.

Чыгарманын бул өзгөчөлүгү Ч.Валиханов, В.В.Радлов жана башка изилдөөчүлөргө эпосту кыргыз турмушунун көркөм энциклопедиясы катары баалоого, жогоруда белгилегендей, негиз болгон.

Даанышман жазуучу Ч.Айтматов Сагынбай Орозбак уулунун айтуусу боюнча басылган «Манас» эпосунун биринчи китебине жазган баш сөзүндө олуттуу ойлорун билдирет. «Манас» жомогу өзүнүн кайталангыс көркөмдүк кубаты боюнча нечен кылымдардын кайгылуу, оор окуяларын тулку боюна сиңирип, ымандык, философиялык мазмундуу жыйынтыктоолор боюнча, элдин тагдырына ар тараптан: жашоо-тиричилик, жоокерчилик, үй-бүлө шарттары, ар түрдүү салт-санаа, социалдык-коомдук турмуш тарабынан кеңири жана толук камтылышы жагынан дүйнөдөгү эң сейрек кездешкен поэтика эстеликтеринин үлгүлөрүнө жатарын, эпос камтыган окуя - турмуштун өтө кеңири жана ар түрдүүлүгүн, анда кадимки тиричилик ырым-жырымдардан баштап, адамдардын эл, жер менен болгон татаал байланышына чейин, аш-той, каада-салт, адам турмушуна, тилегине, умтулуу максатына тиешелүү окуялардан сүрөттөлбөй калган эч нерсе жоктугун белгилейт¹.

Чындыгында да Ч.Айтматовдун «Манасты» таанып – билүүсү ар түрдүү. Жазуучу «Манастын» кайталангыс жана кынтыксыз көркөм туунду экендигин тастыктап, эпостогу бардык проблемалар, тематикалар жөнүндө ой жүгүртүп, анын бийик гуманизмди даңазалаган эркиндик, көз каранды эместик идеясын, терең философиясын, ымандык сабагын, укмуштуу фантазиясын, оптимисттик трагедиялуулугун, поэтикалык көркөмдүгүн, пафосун, структуралык табиятын, стилдик чен –өлчөмдөрүн, сөздөрдүн тактыгын, образдарын ички дүйнөсүнүн кылдат ачылышын, жаратылыштын ар кубулуштарынынын сүрөттөлүшүн талдайт.

«Маселе, - Ч.Айтматов, - бул жерде таамай, так айтылган салыштыруу, эпитетте гана эмес. Кеп кылымдар бою өз ичине камтыган көп катмарлуу, эпостук мазмунга, адам турмушунун ар түрдүү жактарын, социалдык - турмуш, сүйүү - лирикалык, моралдык - этикалык маселелерин, байыркы кыргыздардын географиялык, медициналык, астрономиялык, философиялык түшүнүктөрүн бүтүндөй камтыган эпостун мазмунга бир учу жомоктон, мифтен, фантастикадан, башталып, бир учу реализмге (фольклордук

¹ «Манас» Сагынбай Орозбак уулунун варианты боюнча I китеп. Фрунзе 1978 8 - 10 -беттер.

маанидеги) келип жеткен көркөм форманын бипбирдей жанаша өсүп, бир бүтүн гармония түзгөндүгүндө.

«Манас» эпосу көркөм ойлоо аң-сезиминө негизделгендиги талашсыз. Кыргыз элинин эпикалык көркөм ойлоо аң-сезиминин социологиялык-саясый, эстетикалык, психологиялык, филологиялык-фольклордук жагынан терең жана комплекстүү изилдөө окумуштуулардын кезектеги милдети деп түшүнөм»¹.

Ошондой эле Ч.Айтматовдун төмөнкүдөй кызыктуу ой жүгүртүүсүнө көңүл бурууга болот: «Жер жүзүндө китеп аттуунун төл башы байыркы «Библияда» биздин коомдук көз карашыбызга шайкеш келбеген жерлери толуп жатат. Ошого карабай, бүткүл дүйнөлүк инсаниятка тиешеси бар «Библияны» адабий эстелик катарында тандайбыз. Биз аны кайсы доордо, кандай баскычта, коомдун кандай социалдык абалында, инсанияттын өнүгүү жолунда бул китеп кандайча түзүлүп, ошол заманда кандай идеяларды коздогондугун эске алып, оң-терс жактарын сын көз менен карап, аны менен катар бүткүл инсаният маданиятынын байыркы эстелиги катарында биз аны баалайбыз. Ошону сыңарындай байыркы кыргыздардын оозеки «библиясы» «Манас» - татаал жана улуу нерсе. Азыркы күндөгү билимге жетилген окурмандар «Манаска» чыгармачыл мүнөздө мамиле этиши зарыл экендиги белгилүү. Ар бир нерсе өзүнүн тарыхый турмушунда каралса, анда вульгардык социологияга жол берилбейт»².

§1. «Манас» эпосундагы аалам түшүнүктөрү

Аалам - бизди курчап турган түбөлүктүү жана чексиз кең дүйнө. «Аалам» менен «космос» деген сөз маанилеш, синоним. Бул терминдер төмөнкүдөй маанилерде колдонулат: 1) Бүткүл материалдык дүйнө, 2) галактикаларды, планеталарды жана асмандагы башка объектилерди камтыган мейкиндик, материалдык дүйнөнүн (биринчи маанидеги) бир бөлүгү. Аалам өнүгүүнүн татаал жолун басып өткөн, ал дайыма өзгөрүүдө болот. Бирок ар кандай гана өзгөрүүлөргө дуушарланса да, эмнелерден түзүлсө да, баары бир жоголуп кетпейт. Аалам чексиз гана эмес, ошондой эле түбөлүктүү да.

¹ Манас. Энциклопедия. – I китеп Бишкек, 1995, 46 – бет.

² Манас. Сагынбай Орозбак уулунун варианты боюнча. I – китеп. Фрунзе. 1978, 13 – бет.

«Манас» эпосунда аалам термини көп колдонулуп, төмөнкүдөй маанилерге ээ: 1) жер жүзү; дүйнөдөгү бардык элдер, жумурай журт; 2) бүткүл дүйнө, бизди курчап турган жаратылыш.

Манас баатыр «Чоң казатта» жүрүп, чоролорунан айрылып, жалгыз калганда мындайча арман кылат:

Он сегиз миң ааламды
Сындап турган кезимде,
Калдайган шаардын баарысын
Камап турган кезимде,
Мында өлбөй не болдум?

Бул жерде Манастын «он сегиз миң ааламды» же бүт жер жүзүндөгү элди сурап тургандыгы айтылып, байыркы кезде учу - кыйры жок жер бети аалам катары түшүнүлгөнү кабарланып турат.

«Манастагы» ааламдын «бардык эл», «жумурай журт» деген мааниде колдонулушуна дагы төмөнкү мисалдарды келтирсе болот: «Ааламга болдук тамаша» же «Ааламга жеткен дакым бар». Демек, коом мейкиндигинде «аалам» космологиялык элес менен туташ каралат.

Аалам түшүнүгү эпосто көркөм каражаттар аркылуу апыртылып, мифтик-поэтикалык элесте да кезигет. Маселен, Чыйырды байбиче көргөн түшүн баян этип: «Ажыдаар болуптур, Ачууланып оп тартса, Ай - ааламды соруптур» - дейт¹.

Ал эми адамзатты курчаган дүйнөнүн жалпы турум - турпатын туюндурган Ааламдын тутумунда турган бөлүктөр Кун, Ай, Жер, Асман (Көк) жөнүндөгү түшүнүктөрдүн төркүн - теги кыргыз элинин илгертен келе жаткан салттык ой-түшүнүгүнө байланышкан. Ал «дүйнө элесине», менталитетке, маданият категорияларына киргендиктен, ошол маданияттын, элдин өкүлдөрү ага атайылап маани бербейт, таасындап - дайындап кеп кылбайт, өзүнөн - өзү түшүнүктүү, калайык- калкка маалым көрүнүш катары кабылдашат.

Кыргыздар мусулман динин кабыл алышы менен бирге анын догмаларына ылайыкташкан аалам жөнүндөгү түшүнктөр да «Манаска» кире баштаган. Мисалы, Алманбетти мусулман динине кирүүгө үндөгөн Көкчө аалам жөнүндө төмөндөгүдөй баяндайт:

Астындагы жер деди,
Жер көтөргөн жел деди,
Жел экен деп тим болбой
Жеткирип ойло сен деди.

¹ Манас Сагынбай Орозбак уулунун варианты боюнча. I – китеп. Фрунзе, 1978, 23 – бет.

Жеке кудай өзү деп,
Кудайдан биле бер деди.
Үстүндөгү көк деди,
Көк бирөө деп ойлобо,
Катар - катар көп деди.
Арша - куршу жайлар бар,
Төртүнчү катар асманда
Күнүң менен айлар бар,
Асмандагы жылдызды
Адам болжор неме эмес
Жети кабат асмандан
Жетип туруп көр жарыгын
Жеке жалгыз Алладан
Аңдап билгин бардыгын¹.

«Манас» эпосунда адам баласы көрүп - билген дүйнөнүн көп түрдүүлүгү ар кылдыгы айтылат («Алтымыш миң ааламдан», «Жети кабат кара жер»).

Ааламды түзүп турган кубулуш – көрүнүштөр (Күн, Ай, Жылдыз, Көк, Жер, табияттын башка кубулуштары) өз ара байланышта туруп, белгилүү тартипте жайгашкандыгы туюнтулат. Ар кандай космологияда дүйнөнүн төрт тарабы ажыратылат. Бул универсалийлер (жалпы түшүнүктөр) «Манаста» да кезигет:

Күн чыгышка бир карап,
Күн батышка бир карап,
Жолборсум турду ыңгырап.
Күн тарапка бир карап,
Түн тарапка бир карап,
Жолборсум турду күркүрөп.
Төрт тараптан айбанат
Төгүлүп кирди дүркүрөп².

Дүйнөнүн түзүлүшүндө, табият кубулушунда «оң» менен «сол» ажыратылат. Эпосто «Шымал жагын сол деген, Жануп жагын оң деген», - деп баяндалат. Парсыча «шымал» - «түндүк», «жануп» - «түштүк» маанилерин билдирет.

Ушул сыяктуу эле, Күн менен Ай, Жер менен Кок, тоо менен суу, түн менен күн өз ара карама - каршы коюлуп, бирине бири салыштырылган мүнөздө сүрөттөлөт. Жер жөнүндө «Жеткен - жан

¹ Манас. I – китеп. Сагынбай Орозбак уулунун варианты боюнча. Фрунзе, 1978, 23 – бет.

² Манас. Сагынбай Орозбак уулунун варианты боюнча. II китеп. - Фрунзе, 1979, 279 - 280 - беттер.

келер жорголоп, Жердин өзү - дөңгөлөк»: «Толгонуп дүйнө жүзүнө, тогуз айда жетиптир» сыяктуу илимге жакын ойлор айтылган. Албетте, эпос түзүлө баштаган маалда кыргыздар жердин шар түрүндө экенин билишкен деш кыйын жана муну кескин жокко чыгаруу да натуура.

Мына ошентип, ааламды таанып – билүүгө, ал жөнүндө билимдерди топтоодо жана күндөлүк турмуш процессинин жүрүшүндө кыргыздар тиричиликке байланыштуу толуп жаткан түшүнүктөрдү иштеп чыккандыгы белгилүү¹.

«Манас» эпосунда - адам ишмердүүлүгү дүйнөнү, өзү курчап турган чөйрөнү аң – сезимдүү, максатка ылайыктуу өзгөртүү жана кайра түзүү багыттарындагы көп түрдүү формадагы аракеттер катары көрүнөт. Адам ишмердүүлүгү коомдун, элдин турмушунун бардык чөйрөлөрүнөн орун алуу менен, асыресе, материалдык жана рухий жактан даана байкалат. Өзүнүн көп кылымдык өнүгүү тарыхында башка элдердей эле кыргыз эли да эмгек ишмердиктери, социалдык чыгармачылык аракеттери менен улам алга умтулуп келген. Бул жагдай «Манас» эпосунда жалпысынан алганда, тарыхый, социалдык - экономикалык, турмуш - тиричилик жашоо ыңгайлары менен ажырагыс байланышкан ишмердиктин эки түрү: практикалык же предметтик ишкердик (К.Маркс) жана рухий ишмердик тараптарында ачык сезилет.

Эпостун мазмуну айгинелеп тургандай, кыргыз элинин көп кылымдар бою көчмөн турмушта жашап келген ишмердүүлүгүндө тигил же бул даражада дыйканчылык, кол өнөрчүлүк, уздук - чеберчилик, аңчылык сыяктуу аракеттер орун алган².

§2. Эпостогу кыргыз коомунун өнүгүшүнүн баскычтары жөнүндө

«Манас» кыргыз элинин басып өткөн тарыхы, чоң мааниге ээ болгон доорлор белгилүү окуялар менен байланышта караган алда канча жөндүү жана олуттуу маалыматтарды берет. Эпостун тексттерин дйт коюп аңдасак, чыгарманын сюжеттик алгачкы өзөгү уруу түзүлүшүнүн алгачкы этаптарында эле түзүлгөн дешке толук негиз бар. Муну сюжеттеги негизги тема үй – бүлөнүн, уруунун кызыкчылыгы үчүн күрөштөн көрүүгө болот. Эгер чечмелей келсек,

¹ Манас. Энциклопедия. I китеп, Бишкек, 1995. 27 - 28 -беттер.

² Манас. Энциклопедия. I китеп, Бишкек, 1995. 34 -бет.

баласыздыгы үчүн кайгы жеген Жакыптын зары, балалуу болушу, жаш баатырдын өз уруусунун таламы үчүн жайыт талашып, баскынчы жат уруу өкүлдөрүнүн мизин кайтарып, ата уулдарынын башын кошкон чоң бирикме түзүп, анын башында турушу, Кан шайланышы айтылгандарга далил¹.

«Манас» дастанында уруу түзүлүшүнүн баскычтарына таандык маалыматтар өзгөчө көп. Алар:

- элдин урууларга бөлүнүшү жана ошого жараша ымалалаш жашашы;
- уруулар согуштук союз аркылуу бир эл мүнөзүнө келтирилиши;
- тап жана алардын карама - каршылыгы, күрөшү жөнүндө али кеп - сөз болбошу;
- жогорку бийликтин куралданган элдин жалпы чогулушуна таандык экендиги;
- урууларды жайчылыкта уруу аксакалдары, согуш учурунда согуштук жетекчи, кол башчынын башкарышы;
- уруу мүчөлөрү тең ата - укукташ болуп, тууган катары бири - бирине жардамдашууга милдеткерлиги;
- мамлекет жана башкаруунун атайын аппаратынын жоктугу;
- туруктуу армия болбой, жоого куралданган эр бүлө бүт каршы турушу;
- атайын бекитилген мыйзамдын жоктугу;
- эл башкаруу, адамдар, уруулар арасындагы мамилелер адат - салт эрежелерине ылайык жүргүзүлүшү;
- жерди уруу мүчөлөрүнүн чогуу пайдаланышы;
- элдин туруктуу алык - салыкты билбеши;
- негизги курал темир болуп, акча ордуна мал колдонуу өңдүү көптөгөн белгилер чыгарманын мазмунундагы уруу түзүлүшүндөгү **аскердик демократия** мезгилинин издери арбын экендигин айгинелейт.

«Манас» изилдөөлөрүнүн ой-пикири боюнча: **аскер башчысы – баатырдын** алгачкы абалдан ал коомдун социалдык төбөсүнүн басымдуулук кылуучу күчү болуп калган учурга карай өткөөл этапты өзүнө камтыган. Бул өткөөл этап **аскердик-демократия** деп аталган коомдук абалга бир кыйла жакын².

¹ Манас Энциклопедия II том Бишкек, 1995, 80 -бет.

² С.М. Абрамзон. Кыргыз жана Кыргызстан боюнча тандалган эмгектер. Бишкек-1999, 117-бет.

Эпосто Манастын атасы Жакыптын, Манастын өзүнөн тартып Манастын некөрү Бокмурунга чейинки башчылар коомдук түзүлүштүн бардык маанилүү окуяларына, өзгөчө согуш жортулдарынын алдында, аксакалдарды, акылман карыяларды, уруу башчыларын, атактуу баатырларды же кошуунчуларды, кээде бүткүл элди да кеңешке чакырышкан. Кеңеш чакыруу өзүнүн маанисин али жоготкон эмес. Кол башчы катары Манастын өзүн аксакалдар шайлаган. Бээжинге казатка чыгардын алдында Манас башкы кол башчыны шайлоо сунушу менен шериктеш уруулардын кол башчыларына кайрылган. Алардын баары Манас көрсөткөн Бакайдын кандидатурасына макул болушкан.

Бирок али күчтүү демократиялык башталыш бара-бара кийинки жаңы мамилелердин күчөшүнөн жоголуп кеткен. Бир катар карамакаршылыктар бышып жетилип, атап айтканда, Манаска каршы жети кандын чагымчылыгына айланганы буга далил.

«Манаста» башка тарыхый доорлордун издери да аз эмес. Бөтөнчө эпостун «Семетей», «Сейтек» бөлүмдөрүндө феодалдык коом мезгилдерине мүнөздүү көрүнүштөр өтө арбын¹.

«Манас» эпосу кыргыздарда түзүлгөн феодалдык мамилелерге өзүнчө бир **аскердик-демократиялык түзүлүш** негиз болгон деп божомолдоого мүмкүндүк берет. Коомдун уруулук структурасы ал убакта өнүккөн аскердик уюм менен тыгыз айкалышкан. Мындай шарттарда коомдук-саясий турмуштагы маанилүү роль аскер башчылыгына – **баатырларга** таандык болгон. Балким, феодалдык төбөл катары бийчиликтин түзүлүшү ар түрдүү даражадагы жана рангдагы **аскер башчылары** – **баатырлар** сыяктуу **аскердик-уруулук** төбөлдүн негизинде чыгышы мүмкүн².

Кыргыз коомунда өнүгүүнүн бир кыйла алгачкы этаптарында аскер башчысы уруунун же уруктун жеке башчысынын бийлигине ээ болгон эмес. Анын ролу согуштук кагылышуулардын жана жортуулдардын мезгилинде гана күчөгөн. Бейкут мезгилде болсо бийликти бүт бойдон уруу аксакалдары жүргүзүшүп, жер которуп көчүүнүн тартибин белгилешкен, күнөөлүүлөрдү соттошкон жана жазалашкан д.у.с.

Баатыр өзүнүн же сапаты, эрдиги, жоокердик каармандыгы менен айырмаланган, бирок анын **бийлиги** белгилүү даражада урук аксакалдары, карыялардын – ардактуу жана белгилүү адамдардын

¹ Манас. Энциклопедия II – том. Бишкек, 1995, 80 – 81 – бет.

² М.Абрамзон. Кыргыз жана Кыргызстан боюнча тандалган эмгектер. Бишкек-1999. 111-бет.

кеңеши тарабынан белгиленген. Улам барган сайын коомдук турмушта аскер башчылары алдыңкы абалды ээлей баштаган.

Белгилүү топтогу өзүнүн тууган-туушкандарынын арасынан өзүнүн сапаты менен бөлүнүп чыккан ар бир мындай баатырдын жанында, анын жигиттери жүрүп, алар менен ал өзүнө даңк алып келген: жотуулга чыгып, тууган-туушкандары үчүн согушкан, аларды коргогон, туугандарынын саны анын даңкына жана өзүнүн карамагындагыларды башкара билишине түздөн-түз байланыштуу болгон, бул туугандарынын үстүнөн сот жүргүзүп, жер которуп көчүүнү башкарган жана бардык маанилүү иштерде дегеле башкы жетекчи болгон. Мындай **баатыр-манап** эл арасындагы өзүнүн баркын чыңдоо үчүн өзгөчө сот иштеринде, өзүнүн алдындагы кеңешти түзгөн атайын кадырлуу адамдар менен кеңешкен¹.

Мына ошентип, баатыр бара-бара уруу аксакалдарынын укугун тартып алган. Бул процесстин акыркы этабы кыргыз кошунунун үстөмдүк кылуучу төбөсү катары **бийчиликти** жана манапчылыкты, аны менен бирге феодалдык мамилелерди түзүү болгон.

XIX-кылымдагы Кыргыз коомунун социалдык структурасында калктын негизги бөлүгүн чакан малдын ээлери – **Букара** түзгөн. Калктын бул же тигил тобунун башында **бийлер** жана **манаптар** сыяктуу феодалдык-уруулук төбөлдөр турган. Алардын колуна **коомдук турмушка жетекчилик кылуу**, анын ичинде ошол убактагы **башкаруунун** эң башкы функциясы – сотто топтолгон, ошондуктан андан ары **бий** деген деген ат судья деген наам менен окшоштурулуп келген. Бирок чындыгында **бийдин** абалы соттун функциялары менен эмес, кыргыз коомунун турмушундагы үстөмдүк менен аныкталган. XVIII-кылым үчүн муну жазма булактар белгилешкен.

XIX-кылымдын биринчи жарымында Түндүк Кыргызстанда “Манап” деген социалдык жаңы термин кеңири таркалып, ал феодалдык төбөл катары **бий** деген түшүнүк күч бара-бара сүрүп чыгарган. (Түндүк Кыргызстанда феодалдарды мурункудай эле **бий** деп аташкан)².

¹ А.Соколов. О Кара-Кыргызях. Семиречинские областные ведомости. 1910, № 53-58

² С.М.Абрамзон. Кыргыз жана Кыргызстан боюнча тандалган эмгектер. Бишкек – 1999, 111-бет.

§3. «Манас» эпосундагы жаратылыш, адам, элдердин жаралышы жөнүндөгү мифология

Миф (байыркы гректердин уламыш, болумуш деген сөзүнөн) - табиятта кездешпеген жана ойдон чыгарылган сырдуу, табышмактуу жандыктар, укмуштуу көрүнүштөр, кубулуштар, окуялар жөнүндөгү уламыштар, жомоктор, айлана- чөйрө, дүйнө жөнүндө адамдардын эң жөнөкөй фантастикалык көз караштары чагылдырылган элдик оозеки чыгармачылыктын өзгөчө туру болуп эсептелет. Мифтик окуялар бардык дүйнө элдеринин оозеки чыгармачылыгында кеңири кездешет.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында, анын ичинен «Манас» эпосунда да мифтик окуялар, түшүнүктөр арбын. Эпостогу мифологиялык сюжеттер өтө ар түрдүү жана көп кырдуу.

Кыргыз мифологиясы негизинен үч топко бөлүнөт:

- дүйнөнүн, ааламдын жаралышы, анын абалынын ар түрдүүлүгү жана андагы ар кыл өзгөрүүлөр тууралуу мифтер;
- жаныбарлар дүйнөсүнүн келип чыгышы жөнүндөгү мифтер;
- жаратылыш объектилери менен жаныбарлардын колдоочусуна (ээсине) байланыштуу мифтер. «Манас» эпосунда жогоруда көрсөтүлгөн бардык топторго тиешелүү мифтик түшүнүктөр, окуялар бар¹.

«Манас» эпосунда табияттагы ар кыл өзгөрүүлөр, кубулуштар, адамдар жана жаныбарлар дүйнөсү тууралуу көптөгөн мифтик түшүнүктөр бар. Ошондой мифтерде негизи каармандардын бири Алманбет баатыр дуба окуу менен күндү жайлап, жамгыр, кар жаадырат. Ал ар түрдүү сыйкыр жолдор менен өсүмдүктөрдү, карагай - черди жана башкаларды жаныбарларга жана адамдарга айландырат.

Ошондой эле эпостук мифтерде бир жаныбар экинчи бир жаныбардын кейпине же табият кубулушу экинчи бир табият кубулушуна өтө турган касиеттерге ээ. Мис., ажыдаар, арстан, булут, караңгы түн, от жана аярлар жөнүндө эпизоддор кезигет.

Эпостогу чыныгы турмушта болбогон мифтик элдердин бири - аялдары адам кейпинде, ал эми эркектери ит кейпинде же денелери адамдыкындай, баштары ит түспөл итаалылар. Булардан тышкары «көчүгү балык, башы адам» ж.б. түрүндөгү элдер жөнүндө да айтылат:

¹ Манас. Энциклопедия. II китеп, Бишкек 1995, 107 -бет

Желпиниш деген жери бар,
Жетимиш урук эли бар,
Араптын журту чөлдө бар,
Аяттын журту көлдө бар.
Эргээжели, итаалы,
Катыны адам, эркеги ит,
Кабарын уктум мен анын¹.

Же:

Жетимурун журту бар,
Желмогуздай ушулар:
Бир кулагы жамынчы,
Жоо дегенде камынчу,
Бир кулагы төшөнчү,
Айбаты бар ошончо.
Маңдайда бар көздөрү
Басып жүргөн айбандай,
Макоодон жаман өздөрү.
Байкап адам түшүнгүс
Балдыраган сөздөрү.
Адам десең айбандай,
Ар бирөөнүн мүйүзү
Найзадан мурун сайгандай,
Алда талаа кудурет
Жан жараткан ар кандай!
Күшөндү деген күлүгү,
Доо менен перинин
Арасынан уругу,
Койкаптын чети түрүгү.
Айтып кабар салбасын,
Калкы адам уулунун
Каргышына калбасын²

Андан ары:

Лоп дарыя, Шер дайра
Ар түрдүү журт бар ол жайда.
Көчүгү балык, башы адам.
Миң жылга бири жашаган.

¹ Манас. Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. II китеп, -Фрунзе. 1989, 14- бет.
(Көкөтөйдүн керээзи).

² Манас. Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. II китеп. - Фрунзе - 1981. - 12-бет.
(Көкөтөйдүн керээзи).

Кутурук деген жандар бар
Отуз кулач жаянды
Өп тартып бир - бир ашаган.
Аягы адамдай бөлүнгөн,
Башы балык көрүнгөн
Баяндас деген бири бар,
Кыйла сонун ушу бар,
Биринин сексен башы бар,
Ар биринин жана да
Асты миң, беш миң жашы бар.
Андайга кабар салбасын
Атпай кара кыргыздын
Убалына калбасын.¹

Адамзаттан өзгөчөлөнгөн мифтик жандыктарга **жин**, **перилер** кирет. Булар Айчүрөктүн **периден** туулушу, анын **ак куу** кебин кийип учушу жана башка сыяктуу эпизоддор аркылуу берилет.

Эпосто кездешүүчү мифтик сюжеттердин негизги белгилеринин бири **аян** берүү болуп саналат. Мында келечекте боло турган окуя адамдардын түшүндө же өңүндө кандайдыр бир белгисиз сыр, күч аркылуу белги берет же эскертилет. Алсак, Манас баатырдын төрөлүшү анын энеси Чыйырдынын, Бакдөөлөттүн, атасы Жакыптын түштөрүнө кирет. Ошондой эле Алманбет баатырдын келишин Манас алдын ала эле түш көрүп билет ж.б.

Эпосто диний мифтик окуялар да бар. Мисалы, Манас бала кезинде козу кайтарып жүрсө, бир козусун карышкыр көтөрө качат. Карышкырды кууп отуруп, Манас бир жерге келсе, аерде **кырк чилтен** отурат. Манас алардан козу көтөргөн бөрү көрдүңөрбү десе, алар «бөрү болгон биз деди, бөлөкчө жансыз сиз деди»² - деп Манасты колдоп жүргөндүгүн айтышат. Манас согушка киргенде, жанында чолок куйрук **кабылан**, **арстан**, **алп кара куш** жана башкалар сыяктуу колдоочулары кошо жүрөт.

Мындан башка да коомдук турмуштун ар кыл маселелерине адамдардын ишмердүүлүгүнө байланыштуу мифтик окуялардын кездешерин айтууга болот. «Манас» эпосунда жаныбарлар дүйнөсү менен байланышкан мифтер да аз эмес. Ошентип, эпостогу мифологиялык эпизоддордо органикалык жана органикалык эмес көрүнүштөрдүн ортосундагы байланыштар, материалдык дүйнөнүн

¹ Манас. Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. III китеп, -Фрунзе, 1981, 15 – бет.

² Манас. Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. I китеп, -Фрунзе, 1978, 96 – бет

өсүүсүндөгү, өзгөрүүсүндөгү эволюциялык процесстер чагылдырылат. Аларды изилдөө иштери жаңыдан гана башталды десе болот.

§4. Кыргызстандагы социологиялык изилдөөлөр жана социология илиминин калыптанышы

Кыргызстанда конкреттүү - социологиялык изилдөө лабораториясы 1966 -жылы Кыргыз мамлекеттик университетинин философия кафедрасынын алдында Кыргызстан Илимдер академиясынын мүчө - корреспонденти, таланттуу окумуштуу жана публицист маркум Асанбек Табалдиевдин жетекчилиги менен түзүлгөн. Бул лаборатория Кыргызстандагы социологиялык илимдин булагы болуп, ондогон жогорку квалификациялуу окумуштуулардын өсүп чыгышына өбөлгө түзгөн. Алсак, учурунда анда эмгектенгендердин бири тобу – бүгүнкү күндө Республикадагы социология илимине салым кошкон көрүнүктүү окумуштуулар жана мамлекеттик ишмерлер. Алардын арасынан убагында ошол лабораторияны жетектеген, бүгүн философия илимдеринин доктору, профессор, Республиканын эл депутаттыгына чейин жеткен Р.Ачылованы, А.Табалдиевдин туңгуч аспиранты, КРдин Улуттук илимдер академиясынын мүчө - корреспонденти, философия илимдеринин доктору А.К.Карыпкуловду, Кыргызстандагы социология илими боюнча биринчи доктор С.С.Нурованы, профессорлор М.Т.Артыкбаев, А.И.Исмаилов, А.И.Тишиндерди, доценттер К.Бектурганов, А.Иваков, К.Иманканов, Ш.Шакитов жана башкаларды атоого болот.

Бул лабораторияда ошол кезде эле улуттук, улуттар аралык мамилелерди жана өндүрүштү өнүктүрүүнүн мамилелерин конкреттүү изилдөөнүн усулдарын (методдорун), объектилерин тандоону туура уюштуруу сыяктуу методологиялык проблемалар изилденген¹.

Лабораториянын илимий жетекчиси А.Табалдиевдин доктордук диссертациясы дагы улуттук мамилелердин социологиялык жана философиялык маселелерин иликтөөгө арналган. Мындан тышкары, лабораториянын бир нече жылдык социологиялык изилдөөлөрүн жалпылаган «Социализм жана улут» деген коллективдүү

¹ О некоторых понятиях теории нации. Фрунзе, 1968; А.Табалдиев. Актуальные вопросы социологического исследования национальных отношений в СССР // Философские науки. № 2, 1971

монография (отуз алты басма табак¹) А.Табалдиевдин редакциясы астында бир катар жыйнактар жарык көргөн².

XX кылымдын 60-жылдарында аталган конкреттүү - социологиялык лабораториядан башка да айрым изилдөөчүлөр улуттук мамилелердин өнүгүшү, көп улуттуулук проблемалары менен тыгыз байланышкан ар түрдүү улуттан турган үй - бүлө маселелерин изилдөөгө көңул бура тургандыгын белгилөө керек. Бул багыттагы М.Жунусовдун, Р.Ачылованын, А.Н.Нарынбаевдин, А.И.Исмаиловдун³ изилдөөлөрүн 60 -жылдардагы корголгон эки кандидаттык диссертацияны кошууга болот⁴. Жогоруда аталган социологиялык эмгектерде документтерди анализдөө, анкеталардын натыйжаларын, диспуттардын жыйынтыгын талдоо, жекече байкоо, интервью методдору пайдаланылган.

Социологиялык изилдөөлөрдүн материалдары менен А.Табалдиев жана анын көптөгөн шакирттери Бүткүл союздук жана Эл аралык илимий конференцияларда (Москва, Ленинград, Новосибирск, Волгоград, Свердловск ж.б. шаарларда) чыгып сүйлөшкөн жана эмгектерин жарыкка чыгарышкан.

Конкреттүү-социологиялык изилдөө лабораториясы жөнүндө сөз болгондо, дагы бир тарыхый фактыга кайрылган дурус. Кыргыз мамлекеттик университетинде Бүткүл союздук жогорку окуу жайларынын маселелери деген илим - изилдөө институтунун профессору А.И.Исмаилов жетектеген социологиялык лабораториясы да иштеп келген. Ал эми 1983 -жылы Кыргыз илимдер академиясында коомдук пикирди иликтөөчү республикалык борбор түзүлөт.

Ошентип, жогоруда сөз болгон 60-жылдардагы алгачкы социологиялык изилдөөлөрдү, түзүлгөн илим - изилдөө мекемелерин Кыргызстанда социология илиминин калыптанышындагы өбөлгөлөр катарында баалап, аларды республикадагы социологиянын өнүгүшүнүн алгачкы этабы десе да болот. Бул этапта Кыргызстанда социология дисциплина катары окутулган эмес. Социологиянын

¹ КТР - ОБО № 13-71, 27 - март 1998.

² Проблемы сближения социалистических наций в период строительства коммунизма. Фрунзе, 1966; О некоторых понятиях теории нации. Фрунзе, 1968.

³ М.Д. Джунусов. Коммунизмди кеңири куруу мезгилиндеги совет улуттарынын бардык жактан өнүгүшү жана тыгыз жакындыгы. Фрунзе, 1962. 33 - 37 - беттер.

⁴ Р. Ачылова. Улуттардын өз ара никелешүүсүнүн өнүгүшүнүн тарыхынан. Коммунизмди куруу мезгилиндеги социалистик улуттардын жакындашынын проблемалары. Фрунзе, 1966; Т. Аттокуров. О Формировании и совершенствовании социалистического быта сельских труженников Киргизии. Автореф. канд. диссер., Фрунзе, 1968.

предмети, анын түзүлүшү (структурасы) жөнүндөгү жалпы союздук маанидеги талкууга кыргыз окумуштууларынын катышпагандыгын, республикалык чекте да ага байланыштуу сөз болбогондугун белгилөө - калыстык. Демек, социологиянын Кыргызстандагы өнүгүшүнүн алгачкы этабы XX кылымдын 60 -жылдарынан 80 -жылдардын экинчи жарымына чейинки (кайра куруу башталганга чейинки) мезгилди кучагына алат.

Экинчи этап СССРдеги кайра куруу процессинен, Кыргызстандын эгемендикке ээ болушунан башталат. Жүз элүү жылдан ашык дүйнөлүк өнүгүү салты бар социология Кыргызстандын шартында да илим, кесип жана жогорку окуу жайларда окутулган курс (сабак) катары ар тараптан өнүгүүгө мүмкүнчүлүк алды. 1990 - жылы Фрунзе политехникалык институтунда азыркы философтордун, тарыхчылардын, юристтердин, экономисттердин, илимий коммунизм боюнча окутуучулардын катышүүсү менен социология боюнча республикалык илимий конференция өткөрүлүп, Кыргызстандын социологдорунун коому уюштурулган жана президенттигине профессор К.Исаев шайланган¹.

Социологияны илим, кесип катары бирдиктүү, өз ара айкалышта өнүктүрүү аракети республикада колго алынууда. Баарынан мурун социология теориялык илим катары коомдун адам менен болгон алакасын иликтеп, «адамдагы коом» жана «коомдогу адам» сыяктуу татаал маселелерди теориялык жактан изилдөө жаатында иш алып барат. Ошондуктан илимдин докторлору жана профессорлор Р.Ачылова, А.Элебаева, Т.Аттокуров, Э.Ибрагимова, Ж.Жоробеков, С.Нурова, жаш окумуштуулардан Н.Омуралиев, М.Жангарачева, Р.Осмоналиева, А.Абылгазиева, А.Сагынбаева, Т.Байчериков, Г.Ибраева, Т.Өмүрбеков, М.Асанбеков, Т.Шайдуллаева, Ж.Ашыралиев, З.Кыдыралиева² ж.б. социологиянын бардык бөлүктөрүнүн Кыргызстанда өнүгүшүнө, бирдиктүү илим катары жетилишинде жигердүү эмгектенип жатышат.

XX кылымдын 90 -жылдарынын башында Кыргызстандын жогорку окуу жайларынын окуу планына республиканын Билим, илим жана маданият министрлиги тарабынан социология милдеттүү түрдө окутулуучу курс (сабак) катары киргизилген. Ошондой эле республикада социолог - адистерди даярдоо жагы да жаңыдан колго алынууда. Кыргыз мамлекеттик улуттук университетинде, Бишкек

¹ «Наша газета». 1998, 26-сентябрь.

² «Эркин - Тоо» 1998, 4 - сентябрь.

гуманитардык университетинде андай адистер чыгарыла баштады, социология кафедраларында илимий кадрлар даярдалууда.

Кыргыз окумуштууларынын ичинен республиканын аймагынан сырткы эл аралык чөйрөдөгү социологиялык коомдорго белгилүү болуп, алардын мүчөлөрү катарында таанылгандар жок эмес. Мисалы, Эл аралык Социологиялык ассоциациясынан (СЭА нын) «Социалдык илимдин абалы, ага болгон талап, анын келечеги» деген темада өткөн он төртүнчү конгрессине (1998-жылы Канаданын Монреал шаарында) Кыргызстандын өкүлү болуп белгилүү илимпоз, философия илимдеринин доктору, профессор К.Исаев катышып, доклад жасаган.

Аталган конгресстин жана кийинки эл аралык социологдордун талкуусу көрсөткөндөй, бүгүн социология киришпеген коом, адам турмушунун бир дагы булуң - бурчу жок.

§5. Коомдук ой жөнүндө

Коомдук ой тарыхын изилдөөнүн проблемалары СССР Илимдер Академиясынын экономика, философия, укук таануу илимдери бөлүмдөрүнүн комиссиясынын бюросунун докладынын (1957 -жыл 7 -май), коомдук ой тарыхы боюнча илимий сессиясында Ригада (1974, февраль) жана Львовдо (1977, январь) өткөн Бүткүл Союздук илимий конференциянын материалдарында кеңири талкуулангандыгы белгилүү. Ошондой эле бул маселе боюнча жазылган советтик адабияттарда төмөнкүдөй көз караштар болгон:

- биринчисинде коомдук ой тарыхынын предмети философиялык, социалдык, саясий, укук таануу идеяларына бириктирилип, алардын жыйындысы катарында каралса;
- экинчи пикирде философиянын тарыхы менен бирдей таанылат.

Жогорку көз караштардын жетиштүү эмес экендиги, терең иштелүү зарылдыгы учурунда советтик окумуштуулар тарабынан негизделген¹ жана жыйынтыктоочу эмгектер жарыяланган². Ал эми 1974 -жылы болсо Ленинградда өткөрүлгөн философиянын жана

¹ Какеев А. Марксистско - ленинская мысль в Киргизии. -Фрунзе, 1981, 7 -бет.

² «Очерки истории философской и общественно - политической мысли народов СССР». М., 1955 -1956; История философии. в шести томах. М., 1957 -1965.; История философии в СССР. В пяти томах, М., 1968 - 1971; Караңыз: Иовчук М.Т. История философии как наука: Ее предмет, метод и значение. -М., 1960; Чагин Б.А. Очерк истории социологической мысли в СССР. -Л., 1971; Малинин В.А. Теория истории философии. Наука и ее проблемы. -М., 1975; История общественной мысли: Современные проблемы. -М., 1972.

коомдук ой тарыхын изилдөөнүн методологиялык проблемалары жөнүндөгү симпозиумда коомдук ойдун тарыхын изилдөөнүн өзүнүн структурасы, мыйзамдары бар деген көз караштар аныкталып, аны башка илимдердин предметтери менен аралаштырбай, өзүнчө изилдөөнүн методологиясы иштелип чыккан¹.

Коомдук - саясий - философиялык адабияттарда коомдук ойдун булагын, негизин жана объектисин белгилүү коомдук - тарыхый түзүлүш жана коомдук мамилелер түзө тургандыгы белгиленет. Коомдук ойдун түзүлүшүндөгү алгачкы **социалдык-саясий, маданий, психологиялык өбөлгө** окумуштуулардын ою боюнча, «коомчулук» деген түшүнүктүн түзүлүшү жана калыптанышы менен байланыштуу. Ал түшүнүк коомдук мамилелерди жөнгө салып туруучу институт катарында ошол коомдун маңызын көрсөтөт.

Ошентип, коомчулук деген түшүнүктүн маңызында коомдогу түзүлгөн группалардын, таптардын, жеке адамдардын социалдык-саясий активдүүлүгү жатат.

Д.Н.Ушаковдун «Толковый словарь русского языка» деген сөздүгүндө «**коомчулук**», «**коомдук ой пикир**» деген сөздөрдүн маанилик жакындыгы, бирдейлиги көрсөтүлөт.

Орустун улуу сынчысы, орус революциячыл демократы, ойчулу В.Г.Белинский (1811-1848) коомчулукту күчтүү кыймыл катарында караган. Ал элге жарыяланган, элдин алдында сүйлөнгөн сөздөр коомдук пикирди түзөрүн белгилеген.

Орус революционер демократы А.И.Герценде (1812-1870) да ошондой эле көз караш болгон. Булардан **коомдук ойдун түзүлүшү дегенде, андагы коомдук саясий күчтөрдүн (таптардын, катмарлардын, партиялардын, коомдук кыймылдардын, лидерлердин) белгилүү бир коомдук - тарыхый чектеги өзүнчө жүзүн, өзүнүн үнүн, тарыхый субъектин иш - аракетин түшүнөбүз.**

Ал эми марксизм тереотиги жана пропагандисти, россиялык эл аралык жумушчу кыймылынын ишмери Г.В.Плеханов (1856-1918) коомдук ойдун функциясын «**коомдук турмуштан**» көргөн жана коомдук ойдун коомдук турмуш менен шартталганын, андан жараларын белгиленген. Чындыгында да коомдук турмуш коомдук ой менен бирге активдүү күч катарында аракеттенет. Коомдук ойдун аткарган милдети коомдук кыймыл менен коомдук ойдун биримдигинен көрүнөт.

Ошентип, коомдун өнүгүшү - бүтүндөй алганда, объективдүү табигый, тарыхый процесс болуп, коомдук ойдун өнүгүшүнүн негизин түзөт. Коомдук ой менен коомдук кыймыл коом ичинде бирдиктүү аракеттенет.

§6. Кыргызстандагы коомдук ойдун изилденишинен

Кыргыздардагы коомдук ойдун тарыхын изилдөө ХХ кылымдын 50 -жылдарында башталган. Андагы эмгектердин бири - Москвадан чыккан «СССР элдеринин философиялык жана коомдук саясый ойлорунун тарыхынын очерки» деген эки томдукта (1956) СССРдин башка элдеринин катарында кыргыздардын коомдук оюнан да маалымат бар¹. Алты томдук «Философиянын тарыхынын» (1957 - 1965 -жж) 4-жана 5-томдорунун «СССР элдеринин философиялык жана социологиялык ойлору» деген бөлүмүндө кыргыз ойчулдарынын XIX-кылымдын 60-90 -жылдарынан ХХ-кылымдын 17-жылына чейинки социологиялык-саясый ойлору, көз караштары орун алат. Анда Молдо Кылыч Шамырканов, Токтогул Сатылганов жана Тоголок Молдо жөнүндө сөз болот².

Ошондой эле Москвадан чыгарылган «СССРдеги философиянын тарыхы» деген беш томдуктун экинчи томунда (1968-1971-жж) Кыргызстандагы философиялык жана социологиялык-саясый ойдун өнүгүшү, XVIII-кылымдын экинчи жарымы, XIX-кылымдын биринчи жарымындагы ойчулдардын Асан -Кайгы, Санчы - сынчы киргизилген; 4-томунда болсо XIX-кылымдын аягы, ХХ-кылымдан башталындагы кыргыз коомундагы социалдык дифференциялануу процессин жана коомдук ойдогу карама - каршы демократиялык жана консервативдик агымдар берилген³.

Ошентип, жогоруда көрсөтүлгөн илимий маалыматтарда коомдук ойдун тарыхы коомдук - саясий, философиялык, кийинчерээк социологиялык деген аталыштар менен талданат. Бирок СССРдин мезгилинде «социология» деген терминди пайдалануу да өзүнчө татаал маселе болгондугу - чындык. ХХ-кылымдын 50-жылдардын аягы, 60-жылдардын башталышындагы коомдук

¹ Очерки по истории философской и общественно - политической мысли народов СССР. В двух томах. Том. II. М., 1956. 818 -825 -беттер.

² История философии. В шести томах. IV том. М., 1961. 266 - 268 -беттер; История философии. В шести томах, V том. М., 1961. 384 -бет.

³ История философии в СССР. В пяти томах. Том. 4. М. 1918 - 722 -беттер.

турмуштун, идеологиялык кырдаалдын аз да болсо өзгөрүшү социологияны жандандырган.

Мындай процесс СССРдин идеологиясына ылайыкташкан Кыргызстандагы коомдук ойдун изилденишинен да байкалган. Алсак, ХХ-кылымдын 50-60-жылдарында Союздук жана республикалык басма сөздөрдө кыргыз окумуштууларынын социологиялык багыттагы илимий макалалары жарыяланган¹. Кыргызстандагы коомдук ойлорду изилдөөчүлөрдүн башатында философия илимдеринин докторлору, профессорлор А.Алтымышбаев, Б.Аманалиевдер туруп, элдик ойчулдардын коом жана коомдук мамилелер жөнүндөгү көз караштарын окуп-үйрөнүп, кыргыз социологиясынын теориялык негиздерин биринчилерден болуп түзүшкөн десек, жаңылышпайбыз.

Коомдук ойду изилдөөдө конкреттүү тарыхый кырдаалдарды туура баалоо, андагы тенденцияларды көрө билүү зарыл шарттардан экендиги жана оң натыйжаларды берери - чындык. Ар кандай элдин ой пикири жөнүндөгү маселеде анын өнүгүшү, тандаган жолу, коомдук прогресси, таасир эткен коңшу эли борбордук негизги маселе экендигин изилдөөчүлөр белгилеп жүрүшөт².

Ал эми XIX-кылымдагы жана ХХ-кылымдын башындагы кыргыз коомунун өнүгүшүнүн жолдору деген маселенин айланасындагы ар түрдүү ойлор, карама - каршы көз караштар байкалган. Бул доордогу кыргыз коомунун өнүгүшүндөгү башкы багыт кыргыздардын Россияга каратылышынан кийинки коомдук өзгөрүүлөргө байланыштуу. Мындагы негизги маселелердин бири - идеологияга таптык күрөштүн айланасында болуп, Октябрь революциясына чейинки кыргыз коомунун өнүгүш жолун тандоодо.

Кайсы жол менен кетиш керек? Эскиче жашоо керекпи же жаңыча өнүгүү керекпи? Ушул маселелердин айланасында түрдүү агымдар пайда болгон. Окумуштуулардын байкоосунда кыргыздардагы коомдук ой ар түрдүү багыттардын негизин - коомдук прогреске умтулуу, орустарга жакындашуу, алардын маданиятын өздөштүрүү аракети түзгөндүгү ачык көрүнгөн³.

¹ Караңыз Очерки по истории философской и общественно - политической мысли народов СССР. В двух томах. Том II. М., 1956, 818-825-беттер; История философии В шести томах.

² Алтымышбаев А. Из истории развития общественно - политической и философской мысли киргизского народа в конце XIX и в начале XX веков // Известия АН Кирг. ССР. - вып. IV. - Фрунзе, 1957. 3-43-беттер. Марксистко-ленинская мысль в СССР. исторический путь и проблемы его исследования - Киев, 1978, 238-бет II. М., 1956. 818 - 825 - беттер. Марксистко-ленинская мысль в СССР. исторический путь и проблемы его исследования - Киев, 1978, 238-бет

³ Б. Аманалиев Социология - политические и философские идеи Токтогула и Тоголока Молдо (до октябрьский период.) - Фрунзе, 1963, 17 - бет.

XIX-кылымдагы жана XX-кылымдын башындагы кыргыз коомундагы көз караштардын негизги багыттарын белгилеген жана обзордук таризде мүнөздөп, кийинки изилдөөчүлөргө проблемаларды койгон алгачкы изилдөөчүлөргө А.Алтмышбаев, А.Давлеткельдиев, М.Жунусовдордун макалалары¹ жана А.Алтмышбаевдин эмгеги² кирет.

Сөз болуп жаткан проблеманын өнүгүү тарыхы же этаптары жөнүндө да ар түрдүү көз караштар бар. Мисалы, А.Алтмышбаев Кыргызстандагы коомдук ойдун тарыхынын үч мезгилин көрсөтөт:

- феодалдык мезгил (Калыгул, Арстанбек ж.б.);
- алгачкы буржуазиянын пайда болуу мезгили (Молдо Кылыч ж.б.);
- элдик демократиялык мезгил (Токтогул, Тоголок Молдо ж.б.).

Мындай мезгилдерде бөлүштүрүү, профессор Б.Аманалиевдин оюу боюнча, тактоого муктаж, анын жетишсиздиги кыргыздардын XIX-кылымдын экинчи жарымындагы жана XX-кылымдын башталышындагы гана коомдук - саясий оюнун тарыхы менен чектелгендигинде.

Көрсөтүлгөн мезгилге чейинки кыргыз ой - пикирлеринин байлыгы унутта калып отурат, ал байлыктарды же XVI – XVIII-кылымдардагы элдик жана жеке ойчулдардын коомдук көз караштарын изилдөө эми гана башталган мезгилде илимий мүчүлүштөргө алып келет. Андан ары белгилүү философ буларга токтолот: этаптар же мезгилдер деген түшүнүктөрдө бирине экинчисинин өтүп, бири-биринен кийин башталып, хронологиялык улануучулук болот. Ошондо гана кыргыздардын коомдук оюнун өнүгүшүн багыттарын изилдөө туурараак болор. Себеби жашоосун бүткөн феодалдык коомдук - экономикалык баскычка каршы жана аны жактаган агымдар болгондугу - кыргыз тарыхынын чындыгы³.

Кыргыз элинин Октябрь революциясына чейинки коомдук түзүлүшүнүн, социалдык - экономикалык мамилелеринин, рухий маданиятынын ар кайсы жактарын изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде бир далай талдоолордон өткөнү маалым. Бирок улуттук коом

¹ Алтмышбаев А. А., Давлеткельдиев А. Д., Жунусов М. С. Общественно-политическая и философская мысль в Киргизии // Очерки по истории философии и общественно-политической мысли народов СССР. – Т. II. – М., 1956. 118-825-беттер.

² Алтмышбаев А. А. Из истории развития общественно-политической и философской мысли киргизского народа в конце XIX и начале XX вв. // Известия Академии наук Киргизской ССР. В. IV. Фрунзе. 1957 г.

³ Аманалиева Б. Социально-политические и философские идеи Токтогула и Тоголока Молдо (до октябрьский период). – Фрунзе. 1963. 17-бет.

таануубузда байкалып келеткан бир чоң өксүк Кыргызстандын коомдук - саясий жана философиялык ой-пикиринин тарыхын атайын изилдөөгө алган монографиялык эмгектердин жокко эселиги болчу.

Ушул бөксөлүктү Кыргыз илимдер академиясынын анык мүчөсү А.Алтмышбаевдин «Ленин жана Кыргызстанда марксизмдин пропагандаланышы. 1905-1923-жылдар» Фрунзе, 1967; «Октябрь жана Кыргыз элинин коомдук аң-сезиминин өнүгүшү» Фрунзе, 1980; «Революцияга чейинки Кыргызстандагы коомдук-саясий-философиялык ой пикирлердин тарыхынын очерки». Фрунзе, 1985 (орус тилинде) деген фундаменталдуу эмгектери белгилүү өлчөмдө толуктады.

Чындыгында Кыргызстандагы **коомдук-саясий** жана философиялык ой- пикирлердин тарыхын изилдөөнүн бөтөнчө кыйын жагдайлары бар экени түшүнүктүү. Ал баарынан мурда көп кылымдык тарыхтагы көз караштарды каттап калган үзгүлтүксүз улуттук жазма же басма эмгектердин аздыгына байланыштуу. Ошон үчүн өткөндүн тарыхына кайрылышмакчы болгон ар бир илимпоздун алдында «Кандай эмгектерге, булактарга таянуу керек?» деген принципиалдуу суроо турат.

Буга жоопту Ч.Айтматов мындай деп берет: «Кол жазмалары сейрек казына катары Вена менен Каирде сакталып турган Жусуп Баласагындын поэзиясы - «Манас» менен бирге биздин ата - бабаларыбыздын руханий турмушунда кылымдардан келаткан бирдиктүү лингвистикалык негиздеги өз ара байланыштуу эки маданияттын - отрукташкан жазма жана оозеки - көчмөн түрүндөгү маданиятыбыздын түпкү башатын ырастаган накта улуттук кенчибиз»¹.

Демек, элдин оозеки чыгармачылык жана аз санда болсо да кездешүүчү жазма булактар руханий маданиятыбыздын башаты.

Ал эми А.Алтмышбаев бул маселелерди дагы такташтырат. «Биздин колубузда азырынча кыргыздардын аң - сезиминин эң байыркы формалары тууралуу материалдар жок. Биз байыркы доордун кийинчерээк учурларына жана орто кылымдарга тийиштүү маалыматтарга гана ээбиз. Алар:

- Кытайдын тарыхый хроникасынан белгилүү орус синологу Н.Я.Бичурин тарабынан чогултулган көчүрмөлөр;
- байыркы түрк жазуусунун Орхон - Енисей эстеликтери;

¹ А.Эркебаев. Элдик эпостон адабий эпоско... Фрунзе, 1990, 17 -бет.

- соңку мезгилде табылган археологиялык материалдар, орто кылымдагы (Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашгарынын) эстеликтер;
- кыргыз фольклору»¹.

Кыргыз фольклору өзүнүн тарыхый өнүгүш жолунда аз -аздап коллективдүү чыгармачылыктан индивидуалдуу чыгармачылыкка өтө баштаганын көңүлгө түйүү керек. «Манастагы» Ыраамдын ырчы уулунун, Жайсаң ырчынын эскерилиши, Жээренче чечен жөнүндө жомок, «Токтогулдай (сөз Токтогул Сатылганов жөнүндө эмес, легендарлуу акын туурасында) ырчы бол, Толубайдай сынчы бол» деген кеп ошол процесстин башталышы. Ал эми болжол менен XVI-XVIII-кылымдарда жашашкан Асан -Кайгы², Санчы - сынчы сыяктуу фигуралар анын улантаылышын күбөлөйт. Булардын чыгармаларындагы көз караштарды изилдөө, кыргыз оюнун тарыхына киришүү, - албетте, келечектин иши.

Кыргыз коомдук оюнун тарыхын изилдөөдөгү дагы бир олуттуу маселе – мезгилдештирүү. Бул проблемада А.Алтмышбаев туура методологияны карманып, төмөндөгүдөй формациялык баскычтарга болот:

- Байыркы жааматтык түзүлүштүн ордуна келген уруу - урукчулдук түзүлүш, бул V-кылымдын акырына дейре созулат;

- VI-кылымда башталган феодалдык мамилелер, бул 19 - кылымдын аягына чейин үстөмдүк кылат;

- Кыргызстандын Россиянын тутумуна кошулушу менен капиталисттик өнүгүүнүн алгачкы белгилери көрүнөт. Жалпысынан А.Алтмышбаевдин сунуш кылган жогорку мезгилдештирүүсүндө тарыхый (историзм) принцип бекем сакталган³.

Коомдук ойдун тарыхын иликтөөдө XIX кылымдагы жана XX кылымдын башталышындагы коомдук - саясий түзүлүштүн аталышын тактап алуу да - башкы маселе. Бул мезгилге карата илимий адабияттарда «патриархалдык - феодалдык түзүлүш» жана «**феодалдык-патриархалдык түзүлүш**» деген терминдер колдонулат. Аталган мезгилде кыргыз элинин коомдук турмушунда феодалдык мамилелердин басымдуулук кылгандыгына байланыштуу «**феодалдык - патриархалдык түзүлүш**» деп аталган жөндүү⁴.

¹ А.Алтмышбаев. Очерки истории развития общественно - политической и философской мысли дореволюционной Киргизии. Фрунзе, 1985.

² Ч. Валихановдун айтуусу боюнча, Асан Кайгы «көчмөн элдин философу». (История философии в СССР. Т. 2. М., 1968, 529 – бет.

³ А. Эркебаев. Элдик эпостон адабий эпоско. Фрунзе 1990, 12, 22 – беттер.

⁴ Б. Аманалиев. Социально – политический философиялык идеи Токтогула и Тоголока Молдо (до октябрьский период). Фрунзе, 1963, 12 – бет.

Ошентип, кыргыз элинин коомдук оюн, анын өнүгүш тарыхын изилдөөдө али проблемалар көп. Аларды иликтөөгө ар түрдүү илимдердин өкүлдөрү тартылууга тийиш.

Аталган мезгилдеги кыргыз коомдук турмушун изилдөөдөгү дагы бир проблема - бул «Заман» агымы. Ал XIX-кылымдын биринчи чейрегинде пайда болуп, чыгармачылык иши, негизинен, Октябрь революциясына чейинки мезгилге тушташ айрым кыргыз ойчулдары «Замана» деген ат менен көлөмдүү чыгармаларды жаратышкандыгына байланыштуу. Мисалы: Калыгул Бай уулунун (болжол менен 1785-1855) «Акыр заман», Арстанбек Буйлаш уулунун (болжол менен 1824-1878) «Тар заман», Молдо Кылычтын (1866-1917) «Зар заман», Алдаш Молдо Жээнике уулунун (1874 - 1930) «Хал заман», Жеңижоктун (1860-1920), Сагынбай Орозбак уулунун, Тоголок Молдонун «Замана» деген чыгармалары ж.б. Ушундай «Замана» аттуу чыгармалар Кыргызстанда «замана агымы» деген шарттуу термин менен аталган тарыхый жана философиялык, социалдык-саясый жана адабий изилдөөлөрдүн пайда болушуна негиз түзгөн¹.

«Замана» темасына байланыштуу чыгармаларында ойчулдар өздөрү жашаган замандын жалпы мүнөзүн жана негизги өнүгүү багыттарын, карама - каршылыктарын, орчундуу саясий, этикалык, философиялык, социологиялык маселелерин, феодалдык-патриархалдык идеологиянын негизинде андап билүүгө түшүндүрүүгө аракет жасашкан. Алардын көз караштары ар түрдүү позициядан бааланган. Кээ бир коомдук ой - пикирди изилдөөчүлөр прогрессчил көрүнүш дешсе, башкалары заманчылардын негизги идеялык багытынан реакциячыл мүнөздү көрүшөт².

«Замана» агымы жөнүндөгү алгачкы изилдөөлөрдө ал агым кыргыздардын XIX-кылымдагы жана XX-кылымдын башындагы коомдук ой - пикиринин ички өнүгүш процессинде келип чыккан жергиликтүү көрүнүш катары бааланган. Чындыгында, кийинки изилдөөчүлөр көрсөткөндөй, ал бир жерге, бир элге тиешелүү

¹ Кыргыз совет энциклопедиясы 2 - том. - Фрунзе, 1977. - 559 -бет.

² Очерки по истории философской и общественно - политической мысли народов СССР в двух томах, Т II. М., 1956, 819 - бет. Б.Аманалиев Социально - политические и философские идеи Токтогула и Тоголока Молдо (дооктябрьский период). Фрунзе, 1963, 17 - 18 -беттер. История Киргизской ССР, Т. II, Фрунзе, 1986, 220 -бет. Юнусалиев Б. Молдо Кылычтын революцияга чейинки кыргыз турмушу чагылдырылган чыгармаларынын айрым маселелери «Ала - Тоо», 1989, № 12, 132 - 134 -беттер. Тазабек Саманчин «Зар заман» казалы жөнүндө «Ала - Тоо», 1990, № 1, 138 -140 -беттер. Шаршенбек Үмөталиев Калыгул Бай уулу. «Ала - Тоо», 1992, №2 - 3, 67 - 85 -беттер ж б.

көрүнүш эмес, эл аралык, дүйнөгө кеңири таралган идеялык багыт. Анын идеялык уюткусу «Библия» менен мусулмандардын ыйык китеби эсептелген «Куранда» айтылган.

«Замана» идеясы Борбордук Азияга арабдардын жеңип алууларынын натыйжасында келип, ислам дини менен кошо тараган. Аталган окуунун өнүгүп – өрчүшү борбордук азиялык мистик ойчул Акмад Ясавинин (12 -кылым) жана анын шакирти Сулайман Бакырганинин (12 -кылым) ысымдарына көбүрөөк байланыштуу. А.Ясавинин «Дивани хикматында» («Санаттар жыйнагында»), айрыкча С.Бакырганини ыр китебинде жана дастандарында («Ахыр заман китаби») исламдын негизги жоболору менен катар «Замана» мотивдери да бир кыйла көп орун алган¹. Ошентип, бул агым түрк урууларынын жандуу тилдери жана оозеки чыгармалары аркылуу эл арасында кеңири тамыр жайган. Кийинчерээк доорлорго ылайыкташтырылып, өзгөртүлүп, кошумчаланып отурган.

А.Эркебаев «Элдик эпостон адабий эпоско...» деген эмгегинде заманчылардын чыгармачылыгындагы чектелгендик менен карама - каршылык ишенимдүү ачылбай, туура түшүндүрүлбөй келаткандыгына өкүнүп, бул агымдын кыргыз коомундагы ойчулдардын чыгармачылыгындагы жаңылык эместигин белгилейт. Ошондой эле, мусулман дининин улам тереңдөө мезгилиндеги көз караштары социалдык башка чөйрөдө, тарыхый бөлөкчө шарттарда жашашкан XIX кылымдагы кыргыз ойчулдарынын көчүрүп келүү (илимий тил менен туюнтканда, экстрополяция жасоо) анча туура болбой тургандыгын эскертет².

«Замана» агымы XVII - XVIII кылымдарда казак акындарынын чыгармаларында да орун алган. Мисалы: Бухар -жырау, Нысанбай, Досходжа, Кудери, Байтөк³ ж.б.

«Замана» идеясы Россия империясы Борбордук Азия элдерин каратуу саясатын күчөткөн мезгилде түрк тилдериндеги адабияттарда кайрадан жандана баштаган. Мисалы, С.Бакырганинин «Ахыр заман китабин» кайра бастырышып, түрк тилдеринде сүйлөгөн мусулмандар арасында таратылат. Ошону

¹ Кыргыз совет энциклопедиясы. 2 -том, Фрунзе, 1977, 559 -бет; А.Эркебаев, Элдик эпостон адабий эпоско ... Фрунзе, 1990, 14 -бет; Б.Аманалиев. Социально - политические и философские идеи Токтогула и Тоголока Молдо (дооктябрьский период). Фрунзе, 1963, 19 -бет.

² А.Эркебаев. Элдик эпостон адабий эпоско ... Фрунзе, 1990, 15 -бет.

³ А.Эркебаев. Элдик эпостон адабий эпоско ... Фрунзе, 1990, 15 -бет; Б.Аманалиев. Социально - политические и философские идеи Токтогула и Тоголока Молдо (дооктябрьский период) Фрунзе, 1963, 19 -бет; А.Эркебаев. Элдик эпостон адабий эпоско ... Фрунзе, 1990, 14 -бет.

менен катар XIX кылымдын экинчи жарымында диний мистикалык чыгармалар («китаби өлеңдер») казактын оозеки чыграмачылыгынын репертуарына кире баштаганын өз убагында Ч.Ч.Валиханов жана В.В.Радлов да белгилеген. Мындай чыгармалардын үлгүлөрүнө 1883 -жылы Ташкенден «Кыргыз хрестоматиясы» деген ат менен басылып чыккан жыйнактагы «Зар заман» сыяктуу көлөмдүү чыгармаларды көрсөтүүгө болот.

Кыргыз ойчулдарынын чыгармаларындагы «замана» агымынын пайда болушун жана өнүгүшүн жалаң гана тышкы таасир менен түшүндүрүүгө болбойт. Россияга кошулгандан кийин кыргыздардын социалдык - экономикалык саясий турмушундагы өзгөрүүлөр, тактап айтканда, колонизатордук административдик реформадан улам мурдагы тектүү уруу башчыларынын бийликтен тайышы, феодалдык - патриархалдык мамилелердин ыдырай башташы, падыша өкмөтүнүн алгач көчмөн элдер арасында исламдын таралышына атайын камкордук көрсөтүшү сыяктуу факторлор да кыргыз ойчулдарынын чыгармачылыгындагы «замана» мотивдеринин тамыр жайышына зарыл шарттарды түзгөн.

«Замана» агымынын негиздөөчүсү Калыгул кыргыз жеринде падыша өкмөтү өз бийлигин жаңыдан орното баштаган мезгилде, ал эми Калыгулдун идеялаш мурасчысы Арстанбек ошол бийлик кадыресе бекемделген доордо жашаган. Ошондуктан алар «Акыр заман» жана «Тар заман» чыгармаларында өз учурундагы көчмөн кыргыз коомунда эски феодалдык - патриархалдык салттар ыдырап, социалдык мамилелерде жаңыча көрүнүштөр пайда боло баштаганын белгилүү даражада байкашкан.

Мисалы, Арстанбек Буйлаш уулунда:

«Ушул орус чыкканда
Бир, эки деп санаган,
Тыйын чыгат дечү эле.
Атасынан баласы,
Кыйын чыгат дечү эле.
Этеги жок, жеңи жок,
Кийим чыгат дечү эле.
Алтын, күмүш түгөнүп,
Кагаз акча пул болуп,
Тыйын чыгат дечү эле».
«Ошол орус чыкканда,
Кала коргон көбөйүп,

Кент¹ түгөнөт дечү эле.
Төгөрөктөн удурган,
Коргон чыгат дечү эле».
«Карагайдын башында
Чыны болот дечү эле,
Чыны менен жүргүзгөн,
Зымы болот дечү эле.
Алты айчылык жолдордон
Алты күндө сүйлөшкөн
Бул капырдын сыры
болот дечү эле.
Бул Заманың кай заман,
ой журтум».
«Ушул Заман тар заман
Азуулуга бар Заман
Бечарага зар Заман».
«Ой журтум, аман
болсоң көрөсүң,
Араба менен чананы».

Эски каада-салттардын жана адеп - ахлак нормаларынын бузулганына, мурдагы эл башкарган тектүү «жакшылардын» бийликтен четтеп калганына, замандын баштагыдан «тарып», акыркы чегине жеткенине кайгырышкан:

«Тар Заманда»:

«Эки агайың бир тууган
Акы алышат дечү эле,
Айтканына ишенбей,
Бата алышат дечү эле».
«Эми орус зор болду,
Кайран кыргыз кор болду.
Былыркыдан барк кетти
Каада-нуска нарк кетти».
«Жайлоо тургай жер кайда
Жайылып жаткан эл кайда» ж. б.
«Азаматтан күлкү өлдү
Айдап жүрүп жылкы өлдү.
Жорго жолдон суурулуу
Кайран Заман кууруду».

¹Кент – иран сөзү, калк отурукташкан жери.

Алдыга багытталган коомдук идеясы жок болгондуктан алар артка кылчайып, мурдагы патриархалдык мамилелерди жана салт-санааларды идеализациялашкан, «кой үстүндө торгой жумурткалган» иллюзиялык заманды көксөп зарланышкан. Демек, Калыгул менен Арстанбек өз чыгармаларында тектүү кыргыз феодалдарынын таптык көз караштарын, алардын коомдук идеалын чагылдырышкан. Алардын чыгармаларында диний - мистикалык мотивдерге караганда көчмөн коомго мүнөздүү феодалдык - патриархалдык идеологиянын элементтери көбүрөөк орун алган. Калыгул менен Арстанбекти мындай идеялык позицияга өздөрүнүн тарыхый жактан чектелгендиги, ислам дининен үстүрт кабардардыгы жана социалдык абалы боюнча бай - манаптарга жакын тургандыгы алып келген.

XIX-кылымдын аягы, XX-кылымдын башы ченде «замана» агымы аздыр - көптүр идеялык эволюцияга дуушар болгону байкалат. Бул мезгилде Кыргызстанда диний окуу жана адабияттар көбүрөөк таралып, эски феодалдык - патриархалдык идеология ислам дини менен эриш - аркак айкалышып кеткен.

Мусулмандык басма сөзгө жана ыозеки үгүт насаатка кирген **панисламизм**¹ жана **пантуркизм**² идеялары менен сабаттуу кыргыздар да белгилүү даражада тааныша башташкан. Мына ушундай себептерден улам анча - мынча диний билими бар ырчылардын санаттарында, асыресе, Молдо Кылычтын «Зар заманында», Алдаш Молдонун «Хал заманында», Жеңижоктун «Заманында» мурдагы заманчылардан кабыл алынган салттуу мотивдерге караганда диний китептерден өздөштүрүлгөн мистикалык идеялар басымдуу.

Мисалы, Молдо Кылыч «Зар Заманда»:

Өзүнүн билими, диндин таасири, адамдардын элдердин жаралышына теологиялык көз карашта болгонуна мисал катары төмөндөгүлөрдү көрсөтүүгө болот:

«Зар Замандын казалы
Калем алып жазалы,

¹ Панисламизм - улутуна жана табына карабастан ислам бардык мусулмандардын жалпылыгын камсыз кылат; Халифтин бийлигине бүт мусулмандарды бириктирүү башка мамлекеттик жана саясий бирикмелердин баарынан маанилүү маселе деген түшүнүктөргө таянган саясий идеология.

² Пантуркизм - турк тилдеринде сүйлөгөн элдерди, баарынан мурда мусулман түрктөрдү бириктирип, Турция мамлекетинин карамагына кошуу максатын көздөгөн улутчул - шовинисттик буржуазиялык идеология.

Жөнү жокту жаздың деп,
Кудайым кылба жазаны.
Молдо Кылыч менин атым
Болжолу жок сапатым
Чаар китептен аз окуп,
Чала чыккан сабатым», - десе, адамдардын
жаралышы, дүйнөгө таралышы жөнүндө төмөндөгүлөрдү көрсөтүүгө
болот:

«Адам ата, Обо эне
- бир канчалык көп бала
- экөөнөн туулду.
Дин мусулман, каапырлар
Шол адамдын уругу».
«Алла таала кудурет
Ар түрдүү жан жаратты
Насип салып баарысын,
Жер жүзүнө таратты» - деп айтылат.

Мындан башка дагы кыргыздардын динге ишенимине
орустардын таасири тийбегендигин төмөнкү ыр саптар күбө боло
алат.

«Орустун жоктур залалы
Көрүнөт көзгө карааны,
Көрө албай куруп жатабыз
Жүрдү деп анын арааны.
А болбосо кургурдун,
Адамга жоктур залалы.
Каапырлыгы тийбесе
Кайдан муну жаманы.
Каапырлык кылып адамга
Каршылык кылбайт диниңе.
Колумдан келип турат деп,
Өкүмдүк кылбайт элиңе.
Эмне десе, кыргыздын
Ишенип калат кебине»¹ - деген ыр саптардын

маанисине караганда элдердин, эмгекчил элдин өкүлдөрүнүн
мамилелери-ин бири-бирине тийгизген таасири деп ойлоо керек.

«Замана» агымынын өкүлдөрүнүн чыгармаларын талдоо менен
төмөндөгүдөй ой-пикирлерди белгилөөгө болот. Алар:

¹ Молдо Кылыч Зар Зыянов. Караңыз. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. I. Бишкек-1999.
686,692,694-беттер

- кыргыз эмгекчилеринин жакырланышын, кыргыз коомундагы таптык карама - каршылыктардын жана жиктелүүнүн күчөшүн, ар кандай «куулук - шумдуктардын» көбөйүшүн кош эзүүнүн натыйжасы катары каратаны биринчи жагынан болсо;

экинчи жагынан ата-баба салтын унуткандыктан, дин жолунан чыккандыктан;

үчүнчү жагынан, орустардын алгачкы келе башташындагы «каапырлардын» кыянатчылыгынан деп түшүндүрүшү болуп, карапайым эмгекчилердин сезимдериндеги өзгөрүүлөргө жаңы багыт беришкен деген тыянакты ХХ-кылымдагы кыргыз изилдөөчүлөрүнүн бир тобун кошсо болот;

төртүнчүдөн, Кыргызстандагы коомдук ойдун тарыхынын «Замана» агымынын көрүнүктүү өкүлүнүн чыгармачылыгына болгон илимий адабияттардагы (ХХ-кылымдагы) кээ бир көз караштарды көрсөтүү менен аларды толук изилдөө, оң, терс жактарын салыштыруу, дагы да тактоо - Кыргызстандын изилдөөчүлөрү тарабынан жаңыча көз карашта изилдене баштагандыгын белгилөөгө болот.

§7. Замана агымынын негиз салуучулары Калыгул Бай уулунун, Арстанбек Буйлаш уулунун, Молдо Кылычтын социалдык-саясий ой-пикирлери жөнүндө.

Заман агымындагы кыргыз ойчулдары коомдук түзүлүштүн өзгөрүшү жөнүндөгү ой-пикирлеринде орустардын Кыргызстанга келиши менен байланыштырышкан. Бул идея Калыгул Бай уулунун, Арстанбек Буйлаш уулунун, Молдо Кылычтын чыгармаларында бардыгына таандык экендигин көрүүгө болот. Мисалы, «Акыр заманда»:

«Өзү сары, көзү көк,
Орус деген эл келээр.
Арканга алган жер болор,
Өстүрүп ийбес,
Этеги жерге тийбес,
Калк кысылар
Заманың бузулар».

Замандын бузулушун, акылдуу адамдардын алдын ала айтышын, ал жакындыгын жарыялап эл массасынын кыйынчылыкта болорун төмөнкүдөй сүрөттөйт:

«Азиздер¹ айтып кетиптир

Акыр заман болжолун».

«Акыр заман айлы жакын

Азаарсың да тозоорсуң».

Ал эми: «Капыр менен аралаш айыл конор, ошол заман жакын болор» дегени эки элдин биримдиги, жанаша жашашына да үмүткөр болгонун билгизгендей көрүнөт.

Калыгул Бай уулунун төмөнкү ыр саптарынын мааниси боюнча коомдун өзгөрүшү зарылчылыктан деп билип, ал дайыма тегеренип жүрүшүн айткан. Бул болсо коомдун өнүгүшүндөгү «айлануу законун» эске салат десе да болчудай. Ал:

«Түрдүү заман ушинтип,

Өтүп кеткен,

Тегеренип шум дүйнө

Бизге жеткен»

Замандын өзгөрүшү менен кыргыз коомундагы феодалдык уруучулуктун бузулушуна төмөндөгүдөй баа беришип, арман кылышкан:

«Карыдан каада кетер,

Катындан уят кетер.

Келинден келбет кетер,

Уулдан урмат кетер.

Кыздан кылык кетер,

Атанын тилин уул албас,

Аганын тилин ини албас»² - деп «Акыр

заманда» айтылса «Тар заманда»:

«Эки агайын бир тууган

Акы алышат дечү эле,

Айтканына ишенбей

Бата алышат дечү эле»³ - дейт Арстанбек

Буйлаш уулу.

Ал эми Молдо Кылычтын «Зар Заманында»:

«Эмдигини карачы

Азыргысы ченеде,

Унутту нокто желени.

Бээ байлап кымызды,

¹ Азиздер – урматтуу, кымбаттуу адам.

² Калыгул Бай уулу. Акыр заман. Караңыз: Кыргыз поэзиясынын антологиясы. I. Бишкек, 1999. 522-524-беттер.

³ Арстанбек Буйлаш уулу. Тар Заман. Караңыз: Кыргыз поэзиясынын антологиясы. I том. Бишкек, 1999, 575-576-беттер.

Кана кимиң береди?
Байыркыдай үлүштү
Канакей элиң жегени?»
«Илгеркидей балдарга
Көчкө минээр жылкы жок,
Жүгөн салып кармаарга
Бала тургай ат жетпейт
Алтымышта чалдарга.
Илгеркинин байлары
Дагы билди пайданы.
Эмдигини карасаң
Көчүн жоо айдады.
Катын бала бир-бирден
Атка минбек кайдагы.
Учкашады экиден
Унаа жетпей калганы».

Пейилдин бузулушу жөнүндө:

«Нуска жорук жоголду
Жакшы менен жамандан
Заманынын шумдугу –
Байлар кылды ууруну.
Байкап туруп сөз айткан
Жаш балдардын куулугу.
Ынтымагы келишпей
Бир атанын уругу».¹

«Акыр Замандагы» адам жана эл маселелеринин беришили:

«Акыр заман адамы
Бакыл² болот деп айткан».
«Акыр заман адамы
Алым болот деп айткан.
Аяттын³ сөзүн бек тутпай
Залым⁴ болот деп айткан».
«Кайгысыз киши карыбайт,
Калп айткан киши (адам)
жарыбайт».

¹ Молдо Кылыч. Зар Заман. Караңыз: Кыргыз поэзиясынын антологиясы. I том. Бишкек-1999, 682-683-беттер.

² Бакыл – сараң, берешен эмес, битир, катуу – баш.

³ Аят – дин. Курандын бир куплет ыры, сүрөөсү, курандын бир главасы.

⁴ Залым – зордук-зомбулук көрсөтүүчү кара ниет, бирөөлөрдү эзүүчү, талап-тоноочу таш боор, кысым көрсөтүүчү зулум. 106 –бетте.

«Пейли тар киши бай болбойт
Көөнү тар адам бай болбойт».

«Атын баккан азамат

Катын багар.

Итин баккан аялдар

Элге жагар.

Элге жаккан ал аял

Эрге жагар.

Жакшы чыккан азамат

Элин билээр.

Элин билген ал адам

Билим билээр.

Эчен түрдүү адамдын

Тилин билээр.

Чыгып турган ал адам

Чынар болоор. Андан ары Калыгул чынар

чоңойоорун, тамырдуу болуп есөөрүн, анда булбулдар, чымчыктар
конуп сайраарын, адамдарга көлөкө болорун, керектигин айтып
андан ары:

Андай адам табылбайт,

Кайда болоор.

Ошол чыкса дүйнөгө

Пайда болоор.

Ошентип, дүйнөгө келе турган адамды асмандагы күндүн жарыгына,
салыштырат да ал адамдардын бардыгына бирдей болоорун айтат
да, андан ары ойун улайт:

Ошол адам ойлосоң,

Кимден чыгаар.

Ушул турган калайык

Элден чыгаар¹ – деп келечекке

үмүттөнгөндүгүн билгизген.

Калыгул кыргыз коомунун социалдык түзүлүшү жөнүндө:

«Бир адамдан

Алтымыш уул тараса,

Ар кимиси

Ар бир ишке жараса.

Он беши дилде кылыч байланса,

Он беши хан алдында сайраса,

¹ Калыгул Бай уулу. Акыр Заман. Караңыз: Кыргыз поэзиясынын антологиясы. I том. Бишкек – 1999, 523-524-528-беттер.

Он беши аштык эгин айдаса,
Он беши төргө көчүн жайласа».

Мындан башка:

«Карысы болбойт эл болбойт»

«Шайыры болбой эл болбойт¹» – деген да

ойлор айтылган.

Замана агымындагы кыргыз ойчулдарынын бийлик, бийлик мамилелеринин өзгөрүшү жөнүндө. **Акыр Заманда:**

«Кул бий болоор»

«Тексиз жерден бий чыгар»

«Бий болбогон бий болсо,

Айтылбаган сөз калбайт» - деген

ойлордун мааниси бийликке кокустан келгендердин арты жакшы болбогондугун эскертүү менен, бийликте даярдыгы, тажрыйбасы, билими барлар болсо максатка ылайыктуу болоорун эскерткен ой-пикир десе туура эле болчудай көрүнөт. Ошондой эле Калыгул Бай уулу бийликтин башына зордукчул адам келсе, анын кор болорун да эскертет. Бийликтин жакшысы элдин ынтымагы экендиги да белгиленген:

«Ырыс алды ынтымак,

Ынтымагы жок болсо

Алдыңдан таяр алтын так²» – деп Калыгул

айтса, Арстанбек «Ынтымак болсо элинде, кут конордун белгиси» - деген.

Бул Кыргыз ойчулдарынын айткандары XXI-кылымдагы Кыргыз коомдук түзүлүшүндө да маанисин жоготкон жок десе туура болор. Арстанбек Буйлаш уулундагы дагы бир көңүл буруучу маселе коомдук өзгөрүшү менен аялдардын бийлик системасына аралашын ал мындайча көрсөтөт:

«Эмки азамат баарысын

Катын бийлейт дечү эле.

Зайып чыгып жыйынга

Чечен болот дечү эле».

«Кыз сыйлабайт энесин,

Ыстарчы кылып коюптур

Бир чыйраксынган эмесин».

¹ Калыгул Бай уулу. Акыр Заман. Караңыз. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. I том. Бишкек – 1999, 522-бет.

² Калыгул Бай уулу. Акыр Заман. Караңыз. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. I том. Бишкек – 1999, 585-бет.

Арстанбек Буйлаш уулунда жана Молдо Кылычта орустар келгенден кийинки башкаруу системасындагы өзгөрүүлөргө көбүрөөк басым жасаган. Анда төмөндөгүдөй түшүнүктөр саясий системада көбүрөөк пайдаланылган: **Болуш, бий, он башы, элүү башы, ыстарчын, манап, кан (хан), аким.** Булардын кыргыз коомундагы ролун, ордун көрсөтүшкөн. Мисалы, «Тар Заманда»:

«Ошол орус чыкканда
Миң үйлүүгө баш болуп
Болуш чыгат дечү эле.
Суу башында үйү бар,
Үй башында **бийи** бар.
Буйрук менен кондурган
Конуш чыгат дечү эле.
Он бөлөктөн үй чыкты
Он башы деген бир чыкты.
Эки бөлөк үй чыкты,
Тебетейин кырдантып,
Элүү башы бий чыкты.
Бирди **болуш** жеп койду
Бир ыстарчын деп койду.
Жасоолдор минди жакшы атты
Жардынын баарын какшатты.
Жасоолдор минди күлүктү,
Атан төө менен чүлүктү,
Элге салды бүлүктү.
Ушул заман тар заман
Азуулууга бар заман,
Бечарага зар заман»¹

Арстанбек Буйлаш уулунун санат ырларында кандар, акимдер жөнүндө төмөндөгүдөй сүрөттөлгөн:

«Катарлаш элге кан чачса,
Канкорлорго жан тартса,
Кандын жайы – кара жер.

Кара өзгөй болсо калкына,
Калктын жетпей баркына

¹ Арстанбек Буйлаш уулу. Тар Заман. Караңыз: Кыргыз поэзиясынын антологиясы. I том. Бишкек, 1999, 575-578-беттер.

Жакырдык жанды кыйнаса
Өйдө-төмөн чарпыла
Акимдин жайы кара жер.

Калкы турса каржалып,
Калктын камын ойлобой,
Келечегин болжобой,
Казына чачса калактап,
Эки көзү алактап,
Бул – кара өзгөй аким белгиси».

Молдо Кылычтын «Тар Заманында» орустардын келиши менен бийликтеги өзгөрүүлөр менен ага болгон мамилелердин өзгөрүшү жөнүндө да сөз болот. Мисалга:

«**Болуштукту** талашуу

Элдин эки тарабы.

Жаңжал болуп чыр чыкса

Журтка тиер залалы» - деп элдердируу

бирикмелерин ынтымакка чакыргандыгы көрүнүп тургандай, бул пикирдин азыркы кыргыз коомуна да тиешеси бардай сезилет. Бул маселе боюнча Калыгул: «Өсөөр элге кириш кирет, өспөс элге уруш кирет» - деген экен.

Азыркы кыргыз саясый аң-сезимине туура келе турган Молдо Кылычтын төмөндөгүдөй ыр саптарын келтирүү да кыргыз коомунун мүчөлөрүн ойлонтууга түрткү берээр:

«Орустун пейли кең экен,

Ынсап салган неме экен»

«Өзүңдүн бий болушуң,

Кетирип жатат шайыңды» - деген ойу

өткөн кылымдарда айтылса дагы XXI-кылымдагы кыргыздардын саясый аң-сезимине таасирин тийгизүүгө тийиш.

Кыргыз коомдук оюндагы XIX-кылымдын экинчи жарымы жана XX-кылымдын башталышындагы экинчи бир агым - бул прогрессивдүү демократиялык агым. Анын көрүнүктүү өкүлдөрү Токтогул, Тоголок Молдо жана Барпы Алыкуловдун чыгармачылыгын, ошондой эле XX кылымдагы башка ойчулдардын илимпоздордун мурастарын изилдөө - келечектин энчиси.

IV БӨЛҮК

ОРТО КЫЛЫМДАГЫ БОРБОРДУК АЗИЯ ОКУМУШТУУЛАРЫ - АЛ-ФАРАБИНИН ЖАНА ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН СОЦИАЛДЫК-САЯСЫЙ ОЙ-ПИКИРЛЕРИ ЖӨНҮНДӨ

§ 1. Борбордук Азиянын энциклопедист окумуштуусу Ал-Фараби

Ал-Фараби биздин доордун 870-жылы Сыр-Дарыяга Арыс дарыясынын куя беришиндеги **Фараб** шаарында түрк үй-бүлөсүндө жарык дүйнөгө келген. Фараб кийинчерээк **Отрар** деп аталып калган. Ал азыркы Чымкент облусунун Шаульдер районунун аймагында жайгашкан.

Археологиялык жазуулар Түштүк Казакстан менен Жети-Суудагы орто кылымдагы шаарлар экономикалык жана маданий жактан өсүп өнүккөндүгүн айкындап турат. Ага соода-сатыктын таасири тийген. Айрыкча мында Мерв, Самарканд, Букара, Чач, Тариз, Испиджаб, Кулан жана Отрар шаарларын байланыштырган Улуу Жибек Жолунун ролу чоң. Ошол байыркы Отрар шаарынан улуу ойчул Ал-Фараби чыккан.

Орто кылым доорундагы Борбордук Азия элдеринин ичинен чыккан биринчи ири, улуу окумуштуу Ал-Фараби болгон. Анын жалпы жазылган эмгектеринин саны 80-ден 130 аталыштагы чыгармалардын санына барабар деген божомолдор бар. Ага 2-3 беттен турган трактаттардан баштап көп томдук китептерге чейинки чыгармалары күбө. Изилдөөчүлөрдүн маалыматына караганда жазылган эмгектеринде көбүндө датасы көрсөтүлбөгөндүгүн айтышат.

Ал-Фараби өзүнүн чыгармаларын өзүнчө барактарга жазылгандыгын, чыгармаларынын главалары, күндөлүктөрү бөлөкчө-бөлөкчө болуп жазылгандыктан, кээ бир фрагменттерде сакталышы менен көпчүлүгү бүтпөгөн бойдон калган.

Ал-Фарабинин социалдык-саясий окуусу негизинен «Кайрымдуу шаар тургундарынын көз караштары тууралуу трактат», «Граждандык саясат», «Кайрымдуу шаар башчысынын касиеттери тууралуу», «Бақтылуулукка жетүү жөнүндө» жана башка социалдык утопиялык чыгармаларында системалаштырылган.

Ал-Фарабинин бардык чыгармаларынын ичинен, коомдук турмуш проблемаларына арналган «Кираб ас сийаса ал мадания» («Гражданская политика» же «Политика») деп аталган эмгеги саналат. Бул чыгарма Европа жана мусулман чөйрөсүндө кеңири белгилүү болгон. Ал орус тилинде биринчи жолу 1973-жылы Алма-Атада «Граждандык саясат», ошондой эле Дүйшөмбүдө – «Саясат» деген аталышта жарык көргөн.

Чыгыштын Аристотели, «Экинчи мугалим» (Аристотелден кийинки) деп аталган Фараби Түркстандын Фараби шаарынан, алгачкы билимди өзү туулган шаардан алган. Андан соң Ирандан Фарс тилин, Багдаддан араб тилин үйрөнгөн. Бара-бара латын жана грек тилдерин да өздөштүргөн. Өз учурунун эң атактуу, эң мыкты аалымдарынан билим алган. Өз доорунун белгилүү окумуштуулары менен тыгыз байланышта болгон. Анын эркин ой жүгүртүүлөрү дин кызматкерлерин чочуткан. Ошого байланыштуу аргасыз Ал-Фараби Багдадды таштап чыгып кеткен. Өмүрүнүн акыркы жылдарын Алеппо жана Дамаск шаарларында өткөргөн. 950-жылы 80 жаш курагында көз жумган.

Илим жаатында көп эмгектенген. Арифметика илиминен баштап, ботаника, философия, логика, медицина жана физика илимдери менен алектенген. Фараби, көбүн эсе атактуу философ катары таанымал. Кээде Аристотелдин айрым ойлорунан да маанилүү пикирлери бар экендиги илимде аныкталган. Аны латын тилинде **Ал Фарабус, грек тилинде АльФараби** деп атаган.

Анын илимге кошкон зор салымдарынын бири – илимдерди классификациялоосу. Ага чейин: **Тривиум** (үч бөлүктөн турган) жана **Гуатривиум** (төрт бөлүктөн турган) деп экиге гана бөлүнүп келген. **Грамматика, логика, адабият** үчтүктөргө, **арифметика, геометрия, физика** жана **астрономия** төрттүктөргө кирген.¹

Ал-Фараби «Илимдин келип чыгышы жөнүндө» деген эмгеги латын тилинде маалым болгондой «Ихсоал - улум» деп аталат. Бул эмгегинде илимди 5 ири группага бөлөт:

1. Тилдер жөнүндөгү илимдер – жети группадан турат;

2. Логика;

3. Математика, жети өз алдынча илимдерге бөлүнөт:

1). Арифметика; 2). Геометрия; 3). Оптика; 4). Жылдыздар жөнүндөгү илим; 5). Музыка жөнүндөгү илим; 6). Салмак жөнүндөгү илим; 7). Механика.

¹ Заман Кыргызстан, 15-сентябрь 1995-ж. 18-май 2001-ж.

4. Табият таануу жана дин илимдери, же «Метафизика»;
5. Шаарды башкаруу жөнүндөгү илим (же саясий илим), юридикалык жана калам (диндик окуу, тагдырдын белгилениши жөнүндөгү окуу).¹

Анын бул жаңы методу Европада алгач ирет XIII-кылымда илимде пайдалана баштаган. Мындан соң Европалык илимпоздор мурдагы жана кийинки илим булактарынын бардыгын: физика, математика, метафизикалык (үч классификациясына) – бөлүнүшүнө таянып жүргүзө башташкан.

Ал-Фарабинин аталган тармактар боюнча окуулары адамзат доорун камтыган илимдердин өнүгүүсүнө зор таасирин тийгизген. Бул даңктуу илимпоз-окумуштуунун эмгектери:

- – 1. «Толим ал - сани» («Экинчи окуу»);
- 2. «Илимдерди категорияларга бөлүү жөнүндө»;
- 3. «Кең пейилдүүнүн шаары»;
- 4. «Философиялык трактаттар»;
- 5. «Математикалык трактаттар»;
- 6. «Логикалык трактаттар»;
- 7. «Акыл-ой жана илим жөнүндө»;
- 8. «Китаб ал - мусик» («Музыка жөнүндө китеп») аталган жана башка эмгектери азыркы күндө да өз күчүн жоготпой Египеттеги Александрия китепканасында сакталууда.

Ал-Фарабинин чыгармаларында идеализм менен материализмдин элементтери бар экендигин байкоого болот. Ааламдын кубулуштарынын бир топ (ошондой эле адам жана коом) маселелердин чечилишине келгенде материалисттик тенденцияны, же болбосо идеализм менен материализмдин ортосундагы теңдештикти байкоого болот. Анын философиялык окуулары дүйнөнүн түзүүчүсү болгон Кудай тууралуу теологиялык түшүнүктөрдөн турат. Ал эркин ой жүгүрткөндүктөн, анын философиясынын негизги предмети догмага же кандайдыр бир нерсеге ишенүү эмес, **акыл-эске** негизделген.

Ал-Фарабинин «Акыл-эстин (сөздүн) мааниси тууралуу» трактаты адамдын жана анын интеллекти тууралуу окуудан турат – бул зор жетишкендик. Мында акыл-эстин ар кандай маанилери:

- «потенциядагы акыл-эс» - бардык адамдарга мүнөздүү жөнөмдүүлүктү, мүмкүнчүлүктү көрсөткөн;

¹ Аттокуров Токтосун. Социология. Учебное пособие для студентов и преподавателей. Ош – 1998. с 24-25

- «чыныгы көрүнүштөгү»;
- «үйрөнгөн акыл-эс» - бул индивиддин жалпы адамзатка мүнөздүү ой жүгүртүүгө ээ болушун туюнткан;
- «ишмердүүлүктөгү» - акыл-эс да иликтенген.

Ал объективдүү идеалдуулук түшүнүккө таянган адамзаттын акыл-эси менен бытыенин биримдигинин диалектикасын ачып берген. Ал-Фарабинин «Ишкердик акыл-эси» бул жашоонун жөн гана кыймыл-аракети эмес бүтүндөй дүйнөгө таандык болгон акыл-эс. «Ишкердик акыл-эс» Аристотелдин окуусуна шайкеш жандын өлбөстүгүн эмес, адамдын жөндөмдүүлүк касиетине негизделген түбөлүктүүлүк жана ишкердик аң-сезимдин бүтүндүгүн билдирген.

«**Акыл-эс – бул түбөлүктүү**» – дейт Фараби. Ал эми индивид өтмө, өлөт, кайра жаралат. Адам жанынын өлбөстүгү маселесине келгенде улуу ойчул орток пикирди карманган, мында кайрымдуу, ырайымдуу асылзаада адамдар гана өлбөстүккө ээ, ал эми зөөкүр, зулум адамдардын жаны жашабайт экен. Ошол эле учурда, Ал-Фараби Пифагордун жандын өтүп кете тургандыгы тууралуу түшүнүгүнө каршы чыгып, жан денеден мурда жашабастыгын айткан. Бул маселе диний ортодокс философиянын ортосунда курч күрөштү пайда кылган.

Диний ортодокстун көз карашына ылайык келбеген дагы бир маселе Ал-Фарабинин бардык адамдардын бирдейлиги жөнүндөгү гумандуу демократиялык окуусу. Адамдын жарык дүйнөгө жаралганда кошо келген акыл-эсинин болбостугу жөнүндөгү гносеологиялык принципти өнүктүрүп, адам акыл-эси менен төрөлбөстүгүн, акыл-эске кийинчерээк гана жетишээрлигин айткан. Улуу ойчул чындыкты практика менен теорияны байланыштырып изилдөө менен гана табууга болот дейт.

Ал-Фарабинин **социалдык-саясый** утопиясын төмөндөгүдөй идеялардан көрүүгө болот:

- ал маданияттуу коом жана маданияттуу шаардан (же мамлекет) чыккан ар бир адам кесип-өнөрдө эркин, бардыгы бапбарабар болот;
- адамдар ортосунда айырма болбойт;
- ар ким өзү каалаган же тандаган өнөр кесиби менен аракеттенет;
- адамдар чын мааниде эркин болушат;
- бири экинчисине өкүмдүк кылбайт.
- адамдардын бейпилдиги менен эркиндигине каршылык көрсөтүүчү султан (падыша) болбойт.

Алардын өздөрүнөн шайланган жетекчи же башкаруучу акими өзүмчүл болбойт. Алар эл ичинен көтөрүлгөн, сыналган, өтө убайлуу, жетекчиликке татыктуу (ылайык) кишилер болушат. Ошон үчүн мындай кишилер өз шайлоочуларын толук эркиндикке чыгарышат, аларды сырткы душмандан сак коргошот. Мындай жетекчилер баары менен бирдей карым-катнашта болот, жалпысынын жыргалчылыгын өзүнүкүнөн ушунчалык артык көргөндүктөн, көпчүлүктүн жыргалчылыгы үчүн өздөрүнүн жеке жыргалынан кечип жиберешет, эл кызыкчылыгы үчүн өздөрүндөгү бүт аракетин жана байлыктарын да аябайт...

Бактыга жетишүүдө өз ара жардамдашкан калк-ыймандуу, абийирдүү калк. Ушу таризде бардык калктар бактыга жетишүү үчүн бири-бирине жардам берип колдосо, бүтүн жер жүзүндө ыймандуулук, абийирдүүлүк болот.

Ал-Фараби коомду (мамлекетти, шаарды) башкаруу жөнүндө «Кайрымдуу шаар тургундарынын көз караштары тууралуу трактат» эмгегинде анын үзүндүлөрү катары «Кайрымдуу шаар башчысынын касиеттери тууралуу трактатында» жетекчи болуунун он сегиз сырын төмөндөгүдөй мүнөздөгөн:

1. Бул адам жарытылышынан дени сак, кынтыксыз болушу керек.
2. Табиятынан өзүнө айтылганды толук түшүнгөн, айтылган сөздү сүйлөгөн кишинин оюндагысындай жана ишти жай – жагдайына шайкеш угуп угуп ала турган болушу керек.
3. Өзү түшүнгөн, көргөн, уккан жана байкаган нерселердин баарын көңүлүндө сактаган, булардан эч нерсени унутпай турган болушу керек.
4. Бир заттын кичине гана белгисин байкаган убакытта, ушул белгинин маанисин таба аларлыктай кыраакы акыл ээси болушу шарт.
5. Өткүр сөз ээси жана оюна түйгөндүн баарын айдан ачык айтып бере алар чечен болушу шарт.
6. Өнөр-билимге куштар болуп, окуп-үйрөнүүдөн эринбей, ушуга жумшала турган эмгектен кыйналбай, ага оңой жете алчу даражада болушу керек.
7. Тамакка, ичимдик ичүүгө, көп сүйлөй берүүгө келгенде канааттуу болушу керек, табиятынан оюн-зооктон алыс болуп, андан алуучу лаззатка жийиркене кароосу керек.
8. Чындыкты жана чынчыл адамдарды жакшы көрүп, жалганды жана калпычылыктарды жек көрүүсү керек.

9. Жан-дүйнөсү бийик жана ар-намысын ардактай турган болуусу керек. Жан-дүйнөсү жаратылышынан жаман иштердин баарынан жогору болуп, ийгиликтүү иштерге ынтызар болушу керек.
10. Дирхам, динар (акча), жалган дүйнөнүн башка да атрибуттарына жийиркене кароосу керек.
11. Адилдикти сүйүп, адилетсиздикти жана аны аткаруучуларды жек көрүшү керек. Жакынга да, жатка да адил болуп, журтту адилеттикке тарбиялашы керек, адилетсиздиктен запкы чеккендерге жардам берип, журтка өз билгенинче жакшылык жасап отурушу керек. Адил болуш керек, бирок кежир болбоо керек. Адилеттүүлүк алдында терс мүнөз көрсөтүп каршы болбоо керек, бирок адилетсиздик менен пастыкка болушунча ырайымсыз болуу шарт.
12. Өзү керек деп тапкан ишти аткарганда чечкиндүүлүк көрсөтүп, бул учурда коркунуч менен айбыгуу дегенди билбеген батыл, эр жүрөк болушу керек.

Кимде-ким туулган кезинен баштап жана жеткинчек чагында жогоруда аталган шарттарды боюна сиңирген болсо жана чоңойгондон кийин башка АЛТЫ ШАРТКА туура келсе, ал жетекчилик кызматка ылайык боло алат.

Биринчи шарт – даана болуу.

Экинчи – калкка арнап биринчи имамдар¹ белгилеген мыйзамдарды, эрежелер менен адат-салттарды көңүлүнө сактап, жетик билүү өзүнүн бардык иш-аракетин ушуларга ылайык жүргүзүү.

Үчүнчү – мурдагылардан тиешелүү мыйзам сакталбаган жагдайда, биринчи имамдардын үлгүсү менен аракет жасай отуруп, бул боюнча тапкычтык көрсөтүү.

Төртүнчү – биринчи имамдар аңдай албаган нерселерди, мурдатан калыптанып калган жагдайды да, болочок окуяларды да каалаган кезинде таанып-билип отургандай тапкыч да; баамчыл да болуу, өзүнүн ошондой иш-аракетинде калктын дөөлөтүн жакшыртууну максат кылууга тийиш.

Бешинчи – биринчи имамдардын мыйзамдарын жана ушулардан кийин, алардын үлгүсү боюнча өзү белгилеген мыйзамдарды аткарууга журтту өз сөзү менен кайраттандыра билүү.

Алтынчы – аскер иштерин жүргүзүү үчүн керектүү даражада кайраттуу болуу, анын бер жагында аскер өнөрүн кызмат

¹ Имам деп Ал-Фараби бул жерде кандайдыр бир коомдун башчысын айтып отурат.

абалындагы өнөр иретинде иретинде жана бийлик жүргүзүүчү иретинде билип алуу.

Ал-Фарабинин акыл-насаатары али күнгө актуалдуулугун жойгон жок. Жетекчи болом деген адам окуп көрсө, ойлонуп калары сөзсүз.

Улуу окумуштуу Чыгыштын «Экинчи мугалими» өзүн дайыма Аристотелден кийин койгон. Ага далил катарында өз доорунда кимдир бирөө Ал-Фарабиден «Аристотель көп билеби же сен көп билесиңби» деген суроо койгон экен. Анда Ал-Фараби: «Эгерде мен ошол мезгилде жашаганымда аны менен жолугушуп андан окумакмын, ошондо анын мыкты окуучусу болмокмун» деген экен.¹

Борбордук Азиядагы көрүнүктүү окумуштуу ойчул Ибин Сина Аристотелдин метафизикасын окугандыгы, түшүнбөгөндүгү андан кийин Ал-Фарабинин метафизика жөнүндөгү эмгегин таап окугандыгы, анан аны түшүнгөндүгү жөнүндө мындайча эскерет: «Аристотелдин китебин балким кырк жолу окуп чыккандан кийин да анын аныгына жете албай үмүтсүздүккө чөмүлдүм. Бир күнү китеп сатуучулардын бири Фарабинин метафизика маселелерин камтыган китеби менен таанышып чыгууну сунуш кылды. Мага пайдасы тийбейт деп алгым келбеди. Бирок сатуучу акчага муктаж болгонун айтып, китептин баасын арзандатты. Акыры китепти сатып алдым үйгө келээрим менен аны окууга чөмүндүм. Андан мурда таптакыр түшүнө албай жаткан метафизикага толук берилип кеттим. Бул мени абдан сүйүндүрдү. Алла Таалага шүгүр кылып, намазга жыгылдым, кембагалдарга садага тараттым» деген экен.²

§ 2. «Куттуу билимдеги» социалдык-саясий ойлор жөнүндө

Дүйнөлүк илимдин жана маданияттын өнүгүшүндө Баласагындык Жусуптун «Куттуу билим» дастанынын өз оорду бар чыгарма. Чыгарманын жазылышындагы тили боюнча ар түрдүү көз караштар бар. Ошентсе да, көпчүлүк пикир айтуучулар чыгарма байыркы түрк тилинде жазылгандыгын далилдеп келишет. Ага чыгарманын өзүндө автор ачык эле кайсы тилде жазылганын так далилдөөдө:

¹ П.С.Таранов 150 мудрецов и философов. Жизнь, судьба, учение, мысли. Т. I. «Нарус-М», с. 525.

² П.С.Таранов 150 мудрецов и философов. Жизнь. Судьба, Учение. Мысли. Т. I. «НАУРС-М» 2000. с. 549.

Китепти окуй турган окурманым,
Көркүнө түрк сөзүнө нак тунарысың. (30)
Чыгыш жакта, жамы түрктүн элинде,
Буга тете китеп жок дейт эч кимде. (15)

Илимпоздордун ичинен академик В.Радлов жыйырма жылдай убактысын «Куттуу билимди» изилдөөгө арнап, жыйынтыгында мындай дейт: «Баласагын шаарынын перзенти катарында дастандын автору өз дастанын араб ариби менен жазып, уйгурлардын жазма тили эч кандай таасир көрсөтө албаган».¹

Ал эми белгилүү окумуштуу Е.Бертельстин ою боюнча: «Куттуу билимдин»... тили түрк тилдеринин чыгыш тобуна жатат, жаңы азыркы өзбек, казак, кыргыз тилдерине жакындыгы бар, бирок түркмөн менен азербайжан тилдерине жакын эмес».²

А.Н.Кононовдун баасы боюнча «Куттуу билим» поэтикалык тилдин назик, көркөм табылгасы» десе, Стеблева «Куттуу билим» менен түрк тилиндеги классикалык поэзиянын тарыхы «башталат» деген. А.Алтымышбаев «... Славян элдери үчүн «Игордун кошууну тууралуу сөз» кандай мааниге ээ болсо, биз үчүн мына ушундай ролду «Куттуу билим» ээлейт»³ – деп жазган.

Чыгарманы автор өзү белгилегендей, элүү жаштан өтүп калгандан кийин баштап, 18 ай бою күнү-түнү иштеп 1069-жылы Кашкарда аяктайт.

Карып калдым, элүүдө менин жашым,
Капкара кундуз эле, ак куу башым ... (365)

Он сегиз ай ичинде жазып бүттүм,
Терип сөздүн асылын келсе жөнү. (6620)

Багыштап бардык дитин жазып накта,
Эмгегин аяктады Кашкар жакта. (55)

Түрк изилдөөчүсү Р.Р.Аратанын (1900-1964) эсебинде «Куттуу билим» дастанын аяктаганда анын автору элүү төрт жашта экени анык болсо, Жусуп 1069-1070-жылдары өзүнүн «Куттуу билим» дастанын жараткан даанышман акын Жусуп Баласагын сары өзен Чүй жазыгынын алымы, Чүй дайрасынын боюна жайгашкан байыркы

¹ В.В.Радлов «Куттуу билимге» акыркы сөз: «Кыргызстан маданияты». № 14, 1969. Кутбилим. № 37, 26-октябрь, 2001-ж.

² А.А.Алтымышбаев. Очерк истории развития общественно-политической философии мысли в дореволюционной Киргизии. Фрунзе, 1985, 67-бет.

Токмок калаасынын түштүк-батышыраак тарабындагы – азыркы Бурана аталган – Баласагын калаасынын перзенти.

Баласагын шаары орто кылым доорундагы Самаркан, Өзгөн, Кашкар шаарлары менен бир деңгээлдеги түрк каганатынын ири борбор шаарларынын бири болгон. Каракандар мезгилинде түрк калкы азыркыдай жиктелип, казак, уйгур, өзбек, кыргыз деп ажырап аталган эмес. Ошол себептүү Баласагынды географиялык жагынан өз чөлкөмүнө таандык кылып көрсөтүп (казактарда), же Жусуптун табытынын Кашкарга коюлгандыгына таянып (уйгурларда), өз улутунун энчисине ыйгара салуу эч кандай, негизге ээ эмес. Каракандар мезгилинде казак, өзбек деген элдин аты да тарыхый, илимий адабияттарда кездешпейт. Тарыхта Каракандыктын эли түрктөр экендиги белгилүү.

Караханидер империясы IX-кылымдын биринчи жарымында Чыгыш жана Батыш Түркстанда пайда болуп XIII-кылымдын башталышына чейин (840-1212) болгон. Ал өз ичине бир нече уруулардын тобунан – уйгурлар, карлуктар, аргу менен түргөштөр, ягма жана башкалардан турган. Алар баары биригип, «түрктөр» деген ат менен жашашкан. Булардан тышкары огуздар менен кыпчактар батышты карай сүрүлүп, Сыр-Дарыянын жээктерине чейин кирип келип, чоң мейкиндикти ээлешет, ошондон тарыхта белгилүү «Дашти кыпчак» (кыпчак талаасы) түзүлгөн. Каракандар мамлекетине баш ийген уруулар өз бетинче акимдиктерге бөлүнүп жашашкан. Ушул жерди басып алуу менен Каракандар мамлекети Батыш жана Чыгыш кандыктарга бөлүнүп кетет, эки кандык пайда болот. Жети-Суу өрөөнү менен Чыгыш Түркстан чыгыш кандыгын түзүп, анын борбору Баласагын шаары болуп калат. Кийинчерээк борбор Кашкар шаарына ооп кетет. Мавераннахр батыш кандыгын түзүп, анын борбору Өзгөн, кийин Самаркан болгон.¹

Чыгыш летописчилеринин жазганында: «Жалпак беттүү, бүтүк көздүү, кичине баскак мурундуу, чокчо сакалдуу, кара кийимдүү, темир кылычтуу түрктөр» деп сүрөттөлгөн караханиддер X-кылымда бийлигин кеңейтип, бирок Персия, Индияны жеңе албагандан кийин, Аму-Дарыянын берки тарабында калышат да, XI-кылымда Батыш жана Чыгыш деген эки каганатка бөлүнүп кетишет. Бир кабарда Батыш каганаттын борбору – Өзгөн, кийинчерээк Самарканд, ал эми Чыгыш каганаттыкы – Чүйдөгү Баласагын шаары болгон деген маалымат айтылат. Бирок, каганаттардын борборлору

¹ Ж. Шериев. Байыркы адабият тарыхы. Бишкек-Ош, 2000. 125-126 бет.

жөнүндө тарыхчылар эмгиче бирдиктүү, так пикирге келе албай жүрүшөт.¹ «Куттуу билимдин» жаралышында ошол доордогу социалдык саясый жагдай да өз таасирин тийгизген десе да болот. Өз учурунун анын өзгөчөлүгүн андай билген ойчул катары Жусуп Баласагын санат-насият түрүндө жазылган чыгармасы аркылуу теги көчмөн Караханиддер династиясын **өлкөнү башкарууга** үйрөтүү максатын да көздөгөн десе да болот. Мавераннахр, Чыгыш Түркия өңдүү өнүккөн **чөлкөмдөрдү башкаруу үчүн билимдердин атайын системасы** талап кылынган. Ал эми мындай билим түрк төбөлдөрүнө жеткиликтүү болуш үчүн түрк тилинде жазылган энциклопедиялык эмгек зарыл болгон. Анын функциясын «Куттуу билим» дастаны толуктады десе болот.

Жусуп Баласагындын өзүнүн чыгармасына жазган баш сөзүндө да бул китепти башкаруучуларга арналгандыгын белгилейт: «Бул китептин атагы артык. Чин² акылмандарынын санат сөздөрү менен Мачин³ даанышмандарынын ырларына сугарылып жаратылган бул китепти окуган жана урматтаган адамдын өзү урмат-сыйга ээ болуп, зоболосу көтөрүлсүн. Мачиндин акылман жана окумуштуу билермандары Чыгыш тараптагы Түркстандын элдеринде, бограхан тилинде жана түрк сөзү менен мындан жакшыраак ыр жыйнагын эч ким түзбөгөндүгүн ырастап жатышат.

Бул китеп кайсы падышага же кай тарапка жетпесин өзүнүн өзгөчө жатыктыгы жана чексиз көркөмдүгү аркылуу, андагы акылмандар менен окумуштуулардын купулдарына толуп, алардын ар кимисинин ар түрдүүчө наам берүүсүнө татыктуу болду. Чиндин төрөлөрү бул китепти «Такывалык жыйнак» деп аташты, Мачиндин «күмдарларынын мурасчылары «Мамлекет түркүгү» дешти, Чыгыш өлкөлөрүнүн акимдери «Өкүмдарлар зыйнаты» деген ат беришти, ирандыктар – түрктөрдүн «Шах китеби» деп коюшту, айрымдар болсо – «Өкүмдарларга осуят китеп» дешип; турандыктар муну «Куттуу билим» деп аташты» - дейт⁴.

Ал эми Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» дастанын изилдөөчүлөрдүн маалыматтары боюнча изилдөөчү А.Н.Кононов төмөндөгүлөрдү баяндайт: «Поэми Юсуфа Баласагунского в оригинале носит название «Кутадгу билиг», которое все исследователи этого шедевра тюркоязычной поэзии (Г.Вамбери,

¹ Кыргыз Туусу. №92, 7-10-декабрь, 2001-ж.

² Чин – Түндүк Кытай.

³ Мачин – Түштүк Кытай.

⁴ Ж.Баласагын. Куттуу билим. –М.: «НИК», 1993, 28-бет

В.В.Радлов, Р.Р.Арат, К.Каримов, В.Томсен и др.) переводили примерно одинаково: «Знание, приносящее счастье», «Знание, дарующее счастье», «Знание, делающее человека счастливым», «Наука быть счастливым», «Искусство (знание) сделаться счастливым», А.Е.Крымский перевел по-украински «Блаженне знания»¹.

Академик С.Е.Малов (1880-1957) предложил два варианта перевода заглавия этой поэмы: «Книга счастья», или «Осчастливливающее управление», так как известно, что глагол бил – имеет два значения – 'знать и управлять'; следовательно форма билиг с равным основанием могла иметь два значения – 'знание' и 'управление'².

«Переводы заглавия поэмы Юсуфа Баласагунского, предложенные В.В.Бартольдом («Знание, образующее царей»), С.Е.Маловым («Осчастливливающее управление») и А.А.Валитовой («Наука об управлении»), близки друг другу по своему внутреннему содержанию и как нельзя лучше и точно отвечают этического-дидактическому содержанию поэмы, основная идея которой направлена на воспитание и обучение идеального правителя».³

Изилдөөчүлөрдүн маалыматына караганда Баласагундук Жусуптун чыгармасын универсалдуу десе да болчудай. Чыгарманы: «Бактылуулук», «Бактылуулукка жетишүүнүн: билими, искусствосу», «бактылуу башкаруучу», «Падышанын акылы», «башкаруучу жөнүндө илим», «Шах китеби», «Мамлекет түркүгү», «Өкүмдарга осуят», «Өкүмдарлар зыйнаты» деген аталыштар менен изилденгени таянып, ошондой эле автордун өзүнүн оюу боюнча бул китеп коомду, мамлекетти **башкаруучуларга** арналгандыгына күмөн саноого болбойт.

«Кут алчу билим» 1056-1103-жылдарда Кашкарды бийлеп турган Тавгаç:Буура Караханин Абу Али Хасанга ызаат-урмат менен тапшырылгандыгы маалым. Каган бул чыгарманы өтө жогору баалап, Жусупка «Хас-Хажиб» деген жогорку даражалуу наам берген. «Хас-Хажибдин» кызматы кан сарайындагы кызматкерлердин эң чебери жана назиги болду.

Жусуп Баласагын өзү белгилегендей чыгарманын өзөгү айрым өзгөрбөс, түбөлүктүү түшүнүктөрдөн турат:

¹ А.Н.Кононов. Поэма Юсуфа Баласагунского «Благодатное знание». В кн.: Юсуф Баласагунский «Благодатное знание». –М.: «НАУКА», 1983, стр. 496.

² С.Е.Малов. Кутадгу билиг – факсимиле. – Советское востоковедение. М.-Л., 1948, т.5, с.327

³ А.Н.Кононов. Аталган чыгарма, 497-бет.

- биринчиси, **адилет**;
- экинчиси **дөөлөт**;
- үчүнчүсү **акыл**;
- төртүнчүсү **каниет** делип, алардын ар бирине түркчө өз аттары берилген.

Адилетти - Күн чыкты Элик атаган, бул өкүмдар, акыйкаттык, бийликти ак өтөө милдети, башкаруунун акыйкаттуулугу; Дөөлөттүн аты – Айтолду, ал – увазир, өкүмдардын дөөлөтүн артырар увазирдин жакшылыгы; Акылга – Акдилмиш деген ат берилген, ал - увазирдин уулу, ак-караны ажыраткан, ак дүлдүү адам; Каниет болсо Өткүрмүш аталып, анын иниси байлык, мансапка кызыкпас, каниеттүүлүк делинип жазылат чыгарманын кириш сөзүндө.

Булардын ичинен эң негизгиси – акыйкаттык, аны улуу менен кичүү, алыс менен жакын, аял менен эркек да бирдей урматтоого милдеттүү. Акыйкаттыкты салтанат кылуунун бир жолу – **билимдүүлүктө**: «шыктанып сөзгө, акылды даңктайм, жактырат жаным, билимди мактай» дегени күбө боло алат. Ошондуктан элдин келечеги билимдүү, акылдуу адамдар экендигине ишенгендигин билдирген.

Адилеттик - Күнчыкты Элик аталган өкүмдар өлкөнү адилеттүү башкарууну өзүнүн жашоо принциби деп эсептейт. Анын аты жана заты жаратылыштын Күнү менен барабар: бийлик ээси да Күн сыяктуу дайым бөксөрбөй, азайбай турушу керек. Күн ааламга жарык чачат, адамга нурун төгүп турат, ошол сымал Элик элге ак иши, адал сөзү, мээрман, боорукерлиги менен кызмат өтөйт. Адилет касиетине жетүүнүн өзү оор жоопкерчилик, ал үчүн жогорку сапаттар менен бирге акылдуулук, илимдүүлүк, билимдүүлүк, сабырдуу да ж.б. касиеттер керек. Күнчыкты бардык жакшы сапаттарга эгедер болсо да бүткүл мамлекетти башкарууда кыйынчылыктарга туш болбой койбойт, убактысы да, чамасы да жетбейт. Ошондуктан бийлик ээсине калыс жардамчы керектигин жарыя салат. Ал увазир Хасс Хажиб, Кан сарайынын акылманы эле. Увазирди өкүмдар көп сыноодон кийин гана кызматка алып, ишенүү менен өлкөнү башкарууга кийлигиштирет. Айтолду өмүр аягына чейин бийлик ээсине адал кызмат өтөп, урмат-сыйга бөлөнөт.

Увазир Айтолдунун образы дөөлөттүн символу. Дөөлөт – туруксуз, өзгөрүлмө, аны адам баласынын кармап калышы өтө эле кыйын оор, ошентсе да адам башына конгон бак-дөөлөттү акылдуулук, билимдүүлүк менен токтотуп калса болот.

Жусуп Баласагын ою боюнча дөөлөттү кармай турган касиеттер төмөнкүлөр: мүнөзү иши менен дал келүүсү, ынсаптуу болуу, улууну арматтоо, кичүүнү сыйлоо, кишини кордобо, бой көтөрүп мактанбоо, текеберчилик кылбоо, ичимдик ичпөө, байлыкты максатсыз чачпоо... Антпесе, дөөлөт тоодогу жапайы кийик сыяктуу, жалт этип качып кетет.

Жусуп Баласагын өзүнүн улуу дастанын айрыкча **бектерге**, анын түшүнүгү боюнча «окурмандарга» арнагандыгы маалым. Мында сересеп сала келгенде, каймана түрдө **ач көз бек** менен **абийирдүү бек** салыштырылып, мүнөзүнүн жаткандыгын баамдоого болот:

Ач көздүк – кесел болот айыкпаган,

Дүйнөдө эмчи күчү жетбейт аган.

Ач калганга аш берсең – карды тоңот,

Ач көздөрдү тойгузаар өлүм болот!

Ач көздөрдүн ичинде байы болбойт,

Дүйнөнү бүт жесе да карды тойбойт! (2000)

А бектер абийир менен болот бийик,

Абийирдүү иш – ар дайым турат жүрүп! (2005)

Келтирилген ыр саптардагы «А бектер абийир менен болот бийик» дегендин мааниси алардын кадыр-баркынын өсүшү, зоболосунун көтөрүлүшү, элдин социалдык турмушунун туура уюштурулуусу, көпчүлүк, жамаат үчүн жооптуулукту сезип, туюп, ошол жоопкерчиликти көтөрүп, сабыр-канаттуу болуп, элдин оокаттуу, тың жана маданияттуу жашоосу үчүн бараалдуу аракет жасаган, салым кошкон эл жакшысы жөнүндө кеп жүрүп жатат десе жаңылыштык болбойт. Албетте, бул сыпаттамага элдин эсебинен, чөнтөгүнөн кайрымдуулук, соопчулук иштерди өткөрүүгө ашкере машыккан, көнгөн, ошого ыктаган эпчил атка минерлер, билермандар таптакыр сыйышпайт.

Жусуп Баласагын, элдин бардар жашоо турмушка жетишүүнүн, мамлекеттин туруктуу реалдуу өнүгүшүн – эл башчыларынын «бектердин» эл үчүн акылдуулук жана абийирдүүлүк менен кызмат өтөөсүнөн көргөн. «Куттуу билимдин» автору Богра ханга кайрылып, анын адилеттүүлүгүн, калыстыгын жакшылыгын улуктайт. Кандын иш билги башкаруусунда мамлекетте тынчтык орноп, душмандар

сүрдөп, элдин курсагы тоюп, ар бир адам эмгегинен баар таап келгендигин ашыра мактайт. Ханга ар бир адам ак кызматын жасап өмүр өткөрүшү керек. «Түрк куту» деп атайт.

Динге таянып, сен өлкөгө тирексиң,
Элге таажы, динге – устундай керексиң!
Түрк кутунун көлөкөлөп даңкы өссүн,
Көралбастын көздөрүн октор тешсин!

Кудайдан, пайгамбардан кийин эле **бийлик** ээсине арноо сөз ээлейт, хандын орду жана ролу көрсөтүлөт.

Айтолдунун Күнчыктыга калтырган катында: бийликтин адилеттүү болушун, калпычыларга алданбашын, убакытты бошко кетирбешин, дүйнөнүн артынан түшүп кетпешин, бирөөнүн жанын төкпөшүн жана башкаларды жаалап мамлекетти гүлдөтүп башкаруу сыяктуу саясий программасынын негизи болуп эсептелет.

«Куттуу билимде» сөз саясий башкаруучулар жөнүндө болуп жаткандыктан Айтолдунун Акдилмишке, Күнчыктыга калтырган керээзинин түпкү мааниси мамлекеттик таратып жибербей бекем чыңдоого барышталат. Стеблева туура багыштагандай, **Маверенагрды** бийлөөчү катары өкүм сүргөн түрк династиясы үчүн өтө пайдалуу идеялар туюнтулуусу мындай чыгарманы Караханиддер абдан жактырышкан.

Жусуп Баласагындын ою боюнча бийликти башкаруунун кынтыксыз системасын түзүү, мамлекетти борбордоштуруу идеясы, кызматчыларды ишке туура тандоо ж.б. маселелерди күн тартибине коет. Демек, Айтолдунун керээзи жөн гана турмуш тиричиликке же болбосо жүрүм-турумга гана байланыштуу эмес, саясий идеологиянын функциясын аткарат. Чыгарма боюнча эгер аким адилеттик, акыл-эс, дөөлөт жана каниет деген төрт касиетти айкалыштыра алса, анда көксөгөн максатына жетиши мүмкүн.

Өкүмдар! Адилеттүү болсун жазаң,
Саясатың жаманбы – ишиң жаман.
Жыл сайын бийлигим бек болсун десең,
Элди башкар, күч эмес, мыйзам менен.

Жусуп Баласагын башкаруучуларга (увазир, аскер башы, хаджип, оордо башы, элчи, катчы, казыначы, башкы ашпозчу ж.б.) кандай адамдарды тандап алууну жана алардын баш ийген кызматкерлерине кандай мамиле кылаарлыгы жөнүндө баяндалат. Мисалга төмөндөгүлөрдү көрсөтүүгө болот:

а) Увазир кандай болуш керек?

Бекке керек увазир, ишке башчы,

Увазир жакшы, бекте – уйку жакшы («увазир жакшы – кан жакшы» макалын эске салат).

Болсун акыл, билими терең деңиз,
Аткарган мөөнөтүндө ишти тегиз.
Абийир менен адилет анда болсун,
Ар бир күнү күрдөөлдүү ишке толсун. (2185)
Болгонго топук кылып, токтоо болгун,
Ач көз, сараң билишпейт тойгондорун. (2100)
Абийир, актык керек увазирге,
Уятсыздык баарынан эң чоң күнөө. (2195)
Эл ичинде барктуу уяттуулар,
Уяты бар кишилер эл башкараар. (2100)

Чыгармада увазирликтин милдетине кирүү үчүн бардык акыл-кеңештерди тизмектеп берет. **Аскер башчы кандай болуу керек?** экендиги да айтылган:

Бекке керек кол башчы жолборс жүрөк
Тургандай тынчы кетип жоо титиреп.
Бул ишке адам керек күчтүү, алдуу,
Башынан көп өткөргөн чабыштарды,
Кол башкаруу – эң кыйын, улуу жумуш,
Чабуулга баштап кирип, жоону жыгыш. (2270)

Автор андан ары анда болчу зарыл касиеттерди, жолборс жүрөк болушун санайт да, алардын тескерисинче коркоктуку, мактанчаактыкты, текебердикти жоо башчыга жат көрүнүш деп сүрөттөйт.

в) Элчи кандай болуу керек?

Элчиге өзгөчө сапат керек.
Билими, илими артык болгону эп.
Элчи деген баарынан эстүү болсун,
Сөзгө чечен, билимдүү, эптүү болсун. (2600)
Элчи болсун ак жүрөк ишенимдүү
Иш билги, адилет да, көтөрүмдү. (2605)
Жана да эң көп тилде сүйлөй билсин,
Түрлүү жазуу бүт окуп өздөштүрсүн. (2635)

Автор элдин, өлкөнүн тынчтыгы, ийгилиги, молчулук менен токчулуктун бүт тизгини ошол башкаруучулардын колунда экендигин кайра-кайра эскертип отурат. «Капчыгыңыз – бардык чырды ката

билсин, аз, көптү жик чыгарбай сактап жүрсүн», «Бектерге иш жүзүндө пайда берер, өлкөдө болуу керек үч түрдүү эр: **биринчиси илимдүүлөр, акылмандар, экинчи** – сөздү жазчу – **ал катчылар, үчүнчүсү** - ал коргоочу баатыр эрлер, жоо-душманды жакшы жеңип келер» - деп, Жусуп Баласагын ар бир башкаруучу инсанга таандык башкы белгилерди бөлүп көрсөтөт. Элчинин сөзүнөн бал тамсын, катчы жазганды жакшы билиши, сырды бекем сакташы, ашпозчу дили таза, адилет, ишеничтүү болушу, тазалык, сулуулукту тутушу зарыл деп эскертет.

«Куттуу билимде» **коомдун социалдык түзүлүшү** жөнүндө. Жогоруда көрсөтүлгөндөрдөн башка дагы: адамдардагы оң, терс сапаттар, дарыгерлер, дыйкандар, кол, өнөрчүлөр, малчылар, соодагерлер, кедей-кембагалдар, конокко баруу, чакыруу, аял тандоо, уул-кызды тарбиялоо, сөздүн наркы, тилдин зыяны, түш жооруу ж.б. – адамдын балачагынан карыганына чейин басып өткөн жолун турмуштун кодексин аныктайт. Ошондой эле төмөндөгү суроо-жооп - баарлашуу менен адамдардагы оң, терс сапаттар да аныкталат.

Суроо: «жакшы киши ким болот, кандай өзү, өзгөчөбү адамдан - кулк-мүнөзү?» (855);

Жооп: Жакшы адам эки түрлүү,
Адилет жолду тандайт анын бири.
Да бири төрөлгөндөн адилет жан,
Чындыкты эмгек менен кошо оозанган.
Ээрчиме жан келишет үчүнчүлөр,
Жаманга жолдош болсо зыяны тиер. (870)

Суроо: «Мага айтчы: адилеттик кандай өзү? Адамзат аны менен мыкты дечи» (860); «Жакшы адамда болор бекен кемчилик, жамандар оңолобу өзү жүрүп?»;

Жооп: Адилеттик, урмат-сый, даңкты берет,
Адамдык да чынында буга кирет.
Пенде көп, бирок азыр адамдар аз,
Адилет адам азыр көп табылбас. (865)
Жамандар жакшы менен дос болгондо,
Асманга теңелгени жакшы ошондо. (880)
Жакшылык – өзү жакшы, баасы кымбат,
Андан да аны жасоо кымбатыраак.
Бузук-жаман - жаман да ага барган,
Эң жаман – жамандыкты кылган адам. (900)

Суроо: «Сен айттың азыр эле тил зыянын, айтчы эми, а пайдасы барбы анын?»

Жооп: Сөздөрдүн пайдасы чоң,
Оорду менен жигердүү айтылган соң.
Жаман сөз билими жок тилден чыгат,
Билимдүү журт нааданды - мал деп турат.
Негизсиз сөз – акылсыздын айгагы,
Ойсуз башка түшөт каңгып кайдагы.
Көп сүйлөсөң ойлонбой – кырсык келет,
Акылдуу сөз ар дайым пайда берет. (985)

Суроо: «Баары эле байлыгым көп болсо дешет, байлыкка эмне аппарат, кантип жетет?»

Жооп: Асылды жакшы адамдар жаратышат,
Жакшы иштин жолу татаал, тайгалак.
Дилгир жетет, а жалкоолор кур калат. (905)

Ошентип жооптор социалдык ой жүгүртүүлөр мүнөздө берилет.

Жусуп Баласагын адамдарды мүнөздөөдөн кийин **Адамдарды** азыктандырып, тоюндуруп жашатып жаткан социалдык катмарлардагы негизги күч да мындай мүнөздөлөт:

Дыйкандар жөнүндө автор ак дилинен сыпаттап айтып келип мындай дейт:

Дыйканда колу ачыктык, жоомарт сапат,
Теңир берген кенендик бүткөн адат.
Элге – тамак, кушка – дан, баары анда.
Булар менен баарлаш, кошула жүр,
Ачык сүйлөп, ак дилден мамиле кыл. (4415)

Өзгөчө **малчыларды** сыпаттоого келгенде Жусуп «жалган айтуу дегенди билбейт алар», - деп мүнөздөмө берет да, ошол эле учурда алардын өтө эле түркөй, караңгы экендигин баса белгилеп, ошого жараша кылдат мамиле кылууну сунуш кылат. Ал эми кедей, кембагал адамдарга автор түз эле «тамак-аш, кийим берип, көңүл бөл, сен», - деп кеңеш берет.

Дагы бар соодагерлер, күнү-түнү,
Максаты өз пайдасын көздөп жүрүү.
Киреше үчүн тынбастан дүйнө кезет,
Бир кудайга ишенип өмүрү өтөт.
Мамиле түз аларга, келиш-барыш,
Сураса бер, болгонуң алыш-бериш. (4420)

Акындар жөнүндө айтканда Жусуп аларга мүнөздүү чынчылдыкты, ачык айтуучулукту өзгөчө баса көрсөтөт жана акындар мактаган адамдын даңазасы, зоболосу жогорулай тургандыгын, а эгер жамандаса, эл алдында уят болорун эскертет. Анан:

Мактоого татыйм десең, акылманым,
Алар менен сыйлуу бол, өзүң дайым (4395) –

деп тыянак чыгарат.

Ошентип, Жусуп Баласагындын чыгармасында академик, жазуучу Т.Сыдыкбековдун айтуусунда: «Акылман хан менен бектин, аларды тоюндурган ашпозчунун, баатыр жол башчы менен катардагы жоокердин, дегеле дыйкан менен малчынын, өнөрман менен соодагерлердин, сугатчы менен суу, багбан менен жемиш дарагына чейин эрди-катын, ата-баланын мамилелерине чейин, адеп-ахлактын ар бир тамырын, үлгүсүн, таалимин, таасирин; коомдук түзүлүштүн мыйзамын, тартип эрежесинин калк аралык мамилелерин, ал тургай кайсы чөйрөдө тамак-ашты ичишти, адам өз боюн кандай алып жүрүштү - бакылдап сүйлөбөй какырынып-түкүрүңбөскө чейин насаат айтып, адептүүлүктүн жибек учугун ынандырганга чейин баяндаган соң Жусуп Баласагын «Куттуу билимин» бийликтин бийлигине тартуулады»¹ – делет.

Баласагындык Жусуп «Куттуу билимде» адамзатка таандык түбөлүктүү проблемаларды – адамдын жакшылыгы менен жамандыгы, өмүрү менен өлүмү, оң мүнөзү менен терс кыял жоругу, адамдыгы менен айбандыгы, боорукерлиги менен таш-боорлугу ж.б. жөнүндө кеңири сөз болот.

Өткөн доордо, Кыргызстанда ар түрдүү себептер менен Жусуптун чыгармасы ар түрдүү көз караштардан улам изилденбей келсе, эгемендүүлүк учурунда чыгарманы ар түрдүү илимдин, маданияттын тармактары боюнча изилдене баштагандыгы Кыргызстандагы, ошондой эле дүйнөлүк илимдин өнүгүшүнө зор салым кошооруна шек саноого болбойт.

¹ Т.Сыдыкбеков. Кут белгиси билик. Ж.Баласагын. Куттуу билим. Дастан. –М.: НИК, 1993. 5-бет.

СОЦИАЛДЫК САЯСИЙ ИНСТИТУТТАР ТҮШҮНҮГҮ

Социалдык-саясий жана философиялык илимдер жөнүндөгү адабияттарда, мамлекеттик маанидеги документтерде «социалдык» деген түшүнүк көп пайдаланылат. «Социалдык» термини латын жана немец тилдеринен которгондо жолдоштук, жалпылык, коомдук, биргелешкен дегенди билдирип, адамзат коомуна тиешелүү экендиги айтылат. Ал эми илимдин тармактары боюнча караганда, бул түшүнүк социалдык философияга, социологияга таандык жана алардын негизги категориясы катары эсептелинет.

- Социалдык-философиялык изилдөөлөрдө окумуштуулар «социалдык» түшүнүгүн адамзат коомунун турмушундагы мамилелердин бир көрүнүшү катары колдонулгандыгы, бул категорияны биринчи болуп илим изилдөөгө киргизген XIX кылымдын ири окумуштуусу жана ойчулу К.Маркс экендиги да белгилүү. К.Маркс жана Ф.Энгельс адамзат коомундагы кубулуштарды, процесстерди, мамилелерди анализдөөдө “коомдук” жана “социалдык” деген терминдерди пайдаланышкан. Алар “коомдук”, “коомдук мамилелер” деген түшүнүктөрдү коомдук түзүлүштү бүтүндөй карап, андагы экономикалык, саясий, идеологиялык, социалдык жана башка мамилелердин өз ара байланышын мүнөздөөдө колдонушса, “социалдык”, “социалдык мамилелер” терминдерин адамдардын бири-бири менен болгон алакаларындагы факторлорду жана шарттарды, алардын абалын, коомдогу ролун көрсөтүүдө пайдаланышкан.¹

Ошентип, “социалдык” түшүнүгү менен илимий адабияттарда принципалдуу жаңы кубулуштарды белгилеп, адамдардын биргелешип жашоосунан келип чыккандыгы көрсөтүлөт. Бул байланыштын сапаттык тиби инстинк менен шартталбастан (жакшылык же тескерисинче зордоо аркылуу) жашоону камсыз кылуунун каражаты катары жамаатта жашоонун зарылдыгына негизделет. Социалдык байланыштын ар түрдүү формалары

¹ Караңыз: Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 4.489-бет; Т.13.7-бет; Т.19.25-бет. Ч.11 с. 167; Т.488-бет; Социологический словарь. Минск, 1991, 274-275-беттер; Большой толковый социологический словарь. Т.2. М., 1999, 254-бет; Российская социологическая энциклопедия. М., 1999, 480-бет.

индивиддин башка индивиддер менен өндүрүштө коллективдүү эмгектенүүсүнө түрткү берген турмуштук талаптарын канаттандыруу үчүн зарыл болгон жашоо шарттарынан жаралып, кайра өндүрүлөт. Мындай байланышсыз адамдын өзүн-өзү коргоосу жана жашоосу мүмкүн эмес, ошондуктан бул байланыш коомдук турмуштун жашоосунун биринчи жана негизги шарты болуп эсептелет. Коом, К.Маркстын сөзү менен айтканда, “адамдардын өз ара аракеттенүүсүнүн натыйжасы”.

Философиянын жана социологиянын тарыхында коом түшүнүгү жаратылыштын материалдык дүйнөдөн өзгөчөлөнгөн бир бөлүгү катарында каралып, адамдардын турмуш аракетиндеги айрым форма деп түшүндүрүлөт. Ал эми адам түшүнүгү Маркс аныктагандай, коом жана андагы өз ара мамилелер; эл түшүнүгү болсо тарыхый өзгөрүп туруучу социалдык топтордун (уруу, эл, улуттардын) жалпылыгын, белгилүү бир өлкөнүн калкын билдирет. Ошентип, адам, эл коом түшүнүктөрү илимде социалдык жалпылык деп белгиленет. Бул жалпылыктагы өз ара мамилелер ар түрдүү болгондуктан изилдөөнүн мүнөзү боюнча конкреттүү илимий объектилердин айырмачылыктары, өзгөчөлүктөрү каралып, акырында бир тыянакка келүү керектиги талашсыз маселе.

Социалдык-саясий турмушта көп колдонулуучу түшүнүк аппараттарына “институт”, “социалдык институт”, “саясий институт” деген терминдер көбүрөөк колдонулат. “Институт” деген сөздү - латын, англис, немец, француз, чех тилдеринен которгондо – “учреждение”, “установление” деп аталат экен. Ал эми анын кыргызчасы биринчиден, “белгилөө”, “далилдөө”, “аныктоо”, “ачуу” деген түшүнүктөрдү берсе; экинчиси - “уюштуруу”, “түзүү”, “куруу”, “жасоо”, “мекеме” деп аталгандыгын коомдук саясий адабияттардан окууга болот; үчүнчүдөн бул түшүнүктөр кээ бир жогорку окуу жайларынын, илимий изилдөө мекемелердин жана кээ бир илимий коомдордун аталышында кеңири колдонулат; төртүнчүдөн, революцияга чейинки (1917-жылдагы) Россияда (Смольныйда) өзгөчөлөнгөн аялдар үчүн жабык орто окуу жайы да ушундан аталгандыгын ар түрдүү саясий-социалдык сөздөрдөн кездештирүүгө болот. Ошентип, институт дегенибиз – аныкталган жүрүш-туруш эрежелердин тартиби жана үлгүсү. Термин ар түрдүү ыкмаларда, түшүнүктөрдө колдонгондугуна байланыштуу ар кандай мааниге ээ болушу мүмкүн.

Мисалы, “социалдык институт” түшүнүгү:

- социология илиминде белгилүү бир коомдук турмуштагы иш-аракеттерди, ошондой эле социалдык маанилерди уюштурууда экономикалык, саясий, укуктук, нравалык аракеттерди ишке ашырууда колдонулуучу эрежелердин нормасы;

- коомдук түзүлүштүн (структурасынын) элементи катары социалдык турмуштагы мамилелерди жөнгө салып туруучу тарыхый түзүлгөн уюштуруунун формасы;

- социалдык институттардын жардамы менен адамдардын бири-бири менен болгон мамилелери, алардын иш аракети, коомдогу жүрүш-турушу, иш аракеттерди жөнгө салуу;

- ошондой эле, социология илиминде социалдык институт коомдун белгилүү бир социалдык түзүлүшүндөгү мамилелердин жыйындысы.

- социалдык институт – социалдык нормалардын, маданий баалуулуктардын, туруктуу социалдык жүрүш-туруштун формасы.

- Социалдык институт – адамдардын чоң тобун түзгөн чөйрөдө, аларды башкаруунун нормасын жана ролун аткарат;

- социалдык институттардын жардамы менен коомдогу адамдардын бири-бири менен болгон мамилелери, иш-аракеттерди тартипке келтирип коомдук турмуштун туруктуулугу камсыз кылынат;

- социалдык институттарды социалдык нормалардын маданий иштердин, үрп-адаттардын жыйындысы катарында да каралып социалдык жүрүш-туруштун туруктуу нормасына дал келиши да социалдык институттардын функциясына кирет.¹ Жыйынтыктап айтканда, социалдык институттардын формасы социалдык мамилелердин чөйрөсүндөгү тигил же бул мамилелерди жөнгө салуу болуп эсептелет.

Ошентип, социалдык институттардын аталышы коомдогу аткарган конкреттүү функцияларына байланыштуу төмөндөгүдөй жана башка аталышта болушу мүмкүн.

Аларга:

- экономикалык социалдык институт, мындагы проблемалар – коомдук эмгектин бөлүнүшү; менчик, жеке менчиктин түрлөрү, эмгек акы ж.б., мамилелердин топтомун;

- саясий социалдык институт аталышында – мамлекет, саясат, армия, милиция, прокуратура, сот, партия, коомдук бирикмелер, кыймылдардын ж.б. мамилелердин өз ара жөнгө салынышы;

¹ Караңыз: Большой толковый социологический словарь. Т.1. М., 1999, с.248; Словарь иностранных слов. С. 196; Социологический энциклопедический словарь. М., 1998, с.105; Филосовский энциклопедический словарь. с. 209 ж.б.

- коомдук тарбия институтунда – тарбиялык социалдык институт;

- маданий чөйрөдөгү социалдык институттар ж.б.

Социалдык институттардын аткарылышы коомдук мамилелерди өндүрүш жолу менен аткарыла тургандыгына тарыхый аталыштагы институттар күбө. Мисалы, алгачкы коомдук түзүлүштө социалдык нормалар үрп-адаттар, салттар, традициялар аркылуу туугандык институттар аркылуу мамилелер жөнгө салынып келсе, мамлекеттин жана таптардын пайда болушу менен укуктук институттар пайда болгону белгилүү. Тарыхый көз караш менен караганда жаңы социалдык институттардын пайда болушунда жана социалдык мамилелерде бекемделишине коомдук турмуштун өзү талап кылган шарттар, аларга жараша жаңы идеялар, нормалардын келип чыгышы зарыл экендигине күмөн саноого болбойт.

! Социалдык саясий адабияттарда социалдык институт түшүнүктөн башка саясий институт деген терминдер пайдаланылат. Саясат таануу илиминде бул түшүнүккө көбүнчө **мамлекетти, бийликти, саясат** түшүнүктөрү аталып жүрөт. Анда төмөндө ушул түшүнүктөргө байыркы грек окумуштуулары көңүл бургандыгы белгилүү. Аларды саясат таануу илиминин негиздөөчүсү деп да жүрүшөт, мында Платонду, Аристотелди атоого болот.

§ 1. Платон (427 – 347 б.з.ч.) мамлекет жөнүндө

Мамлекет коомдун саясий системасында негизги институт. Ал коомду башкаруу менен анын экономикалык жана социалдык түзүлүшүн сактайт. Мунун коомдогу ролу жөнүндө байыркы грек ойчулу Платон атайын эмгек жазып аны «Мамлекет» деп атаган. Платон баардык эмгектерин диалог формасында көрсөткөн мисалы: жандын өлбөстүгү жөнүндө диалогу «Федон» деп аталат, ал эми акыйкаттуулук жөнүндөгү «Мамлекет», идеалар теориясы «Федр»-деп аталат ж.б.

«Мамлекет» же «акыйкатуулук жөнүндө» анын диалогу 10 – китептен турат. 1 – китептин көп бөлүгү алгачкы мезгилге таандык диалогду камтыйт.

Ал кээде «Фрасимах» деп да аталат. 2 – 10 – китепке чейин бышып жетилген мезгилге таандык («Федондан кийин, бирок «Театеттен мурда жазылып б.з.ч. 374 жылга таандык»).

Диалогдун катышуучулары – Сократ, Кефал, Главкон, Адимант жана Полимарх. Диалог иреттүү бир маселе – «акыйкаттыка» багытталат, ошондуктан аны алты бөлүкө бөлүүгө болот.

1- бөлүгүндө (1 – китеп) – акыйкаттуулук суроолору жана аны традициялык сократтык аныктамалар түшүнүгү ыкмалары менен чечүүнүн мүмкүн эместиги коюлат;

2 – бөлүктө (2, 357 – 367) маектешүүчүлөр өзгөчө изилдөөнүн ыкмасы:

ойлуу (мысленный) эксперименттин (тажырыйбага) зарылдыгына токтолушат. Сократты сөзгө салып Главкон төмөнкүчө тыянака келет: акыйкаттуулук – шарттуулук, аны менен күчкө ээ болбой башканын акыйкатсыздыгынан зыян тартпагандар гана макулдашат, акыйкатка жана акыйкатсыздыка толук эрк берчү болсо, алар бирдей – акыйкатсыз мындай учурда акыйкатсыздык адамдын даңкын көтөргөн улуу акыйкаттуулугун бекитүүгө болот, андай даңк үчүн ал баарына даяр; башкасы ойдо калган акыйкаттуулук баарынан айрылат ошол эле учурда акыйкаттуулуктун даңкынан.

Главкондун ой – тажырыйбасын анын агасы Адиман улантат: акыйкат болуу – кыйын жана азаптуу, ал эми акыйкатсыз болуу – оңой жана жагымдуу; акыйкаттуулукту жактагандар да аны пайда тирүүлүктө жана өлгөндөн кийин атак – даңк үчүн жасашат. Жасалма шарттарды сактоо менен, биз адамдарды гана эмес, кудайларды да алдайбыз; ошондуктан акыйкаттуулуктун адамдын жанына (рухуна) таасирин аныктоо керек – муну адамдар жана кудайлар кандай бааларынан көз карандысыз, - анын улуу жамандык экендигин көрсөтүү зарыл.

3 – бөлүк (2,368 китеп – 4,445 китеп): акыйкаттуулук жана акыйкатсыздык толук бир адамда эмес, мамлекетте көрүнөт, мамлекет жана адамдык рух окшош түзүлүшкө ээ, Сократ идеалдуу мамлекет чыгармасын тартуулайт: мамлекетти түзүүнүн себеби – адамдардын материалдык керектөөлөрүнүн көп түрдүүлүгү жана аларды жалгыздап чечүүнүн мүмкүн эместиги; мамлекетти коргоо зарыл, ал эми коргоо үчүн – корукчулардын өзгөчө катмарын тарбиялоо зарыл. Аларды тарбиялоонун каражаты – гимнастика жана музыка (поэзия), граждандардын үч катмары башкаруучулар, аскер кызматчылары (корукчулар), жер иштетүүчүлөр жана кол өнөрчүлөр – жандын (рух) үч бөлүгүнө дал келет – акылмандуу, аффективдүү жана (вожделеющий ?) аларга үч жакшылык дал келет – олуялык, баатырдык жана токтоолук; 4 – жакшылык мамлекеттик милдетти аткарууда ар бир адамга таандык болгон – акыйкаттуулук.

4 – бөлүк (5-7-китеп) – идеалдуу мамлекетти турмушта иш жүзүнө ашырууга мүмкүнчүлүк түзүүчү каражаттарды көрсөтүүгө аракет; аскер кызматчыларынын аялдары жана балдары үчүн коомчулукту түзүү, аларды аскер кызматы үчүн даярдоо; мамлекеттин башында жаратылышынан бытиени жана чындыкты таанууга жөндөмдүү философтор туруусу зарыл; Сократ сырткы дүйнө менен үңкүрдү салыштыруу жолу менен сонун кооз жаратуу кыйын экендигине токтолот; бул мамлекетти башкаруучуларга зарыл экендигин айтат; аларды жогорудагы жолго искусство эсеп, геометрия, астраномия, музыка жана диалектика багыттарын айтат.

5 – бөлүк (8-9, 576 б китеп) акыйкатсыз коомдук түзүлүшкө (тимократия, олигархия, демократия, тирания) багытталат.

6 – бөлүк (9,576) акыйкаттуулар акыйкатсыздарга караганда бактылуу, себеби алар бул жана тигил дүйнөдө чоң, татыктуу жашашат, канаттанышат (өлгөндөн кийинки жыргал - эранын аяны Миф).

«Мамлекетте» Платондун коом жана мамлекет, бытие жана таануу жөнүндөгү окуулары өздөштүрүүнүн этикалык, психологиялык, педагогикалык көз – караштары жайгашкан. Трактаттын башынан аягына чейин рух менен мамлекеттин бирдейлиги (биримдиги) коштолот; идеалдуу мамлекеттин үлгүсүнө карап туруп, акыйкат адам өзүн кантип куруусун ойлоношу керек (592 б). Ар бир адам өзүндө абсалюттук акыйкаттуулуктун жана акыйкатсыздыктын үлгүсүн түзүүсүн сунуштайт. Платон, бирок ойлоноу экспериментинин талаптарын бузуп, диалогдо айтылган идеалдуу мамлекет теориясын чындыкка айландыргысы келген (ал максатта Сицилияга баруу) Платондун “Мамлекетинин” үлгүсүндө Цицерондун¹ “Мамлекети” жазылат. (Эранын аяндарына Цицерондун түшү дал келет, аны 5 – кылымда жаңы платончу Макробий айтат). IX кылымда “Мамлекет” араб тилине Хунайн ибн Исах тарабынан которулуп, “Мамлекеттин” таасири менен фарабинин жакшылыктын шаарынын жашоочуларынын көз– караштары жөнүндө трактаты жазылат.

“Мамлекет” орусчага 1783-жылы М. Пахамов, 1863-жылы В.Н.Карпов, 1971-жылы А.Н. Егунов тарабынан которулган.

¹ Цицерон Марк Тулий (б.з.ч. 106 ж. азыркы Таэта) – римдик оратор, мамлекеттик ишмер, философ. Онтология (түшүнүк окуу) - бытие жөнүндө окууну, натурфилософияны, таануу теорияларынын маселелерин козгогон «Кудайлардын жаратылышы жөнүндө» «Тагдыр жөнүндө», «Карылык жөнүндө» аттуу эмгектери белгилүү.

Платондо этика жана саясат (малекет жөнүндө окуу) үзүлгүс байланышта. Адамдык жеке жакшылык жана коомдук акыйкаттуулук – Платондун оюнун эки чеги. Алардын ортосунда жакындашуу болбосо да, макулдашууну издейт.

Жеке адамдын чыныгы жакшылыгын шаар турмушуна катышууда айкалыштыруу же нравалык нормаларга таянууга, же өлүмгө алып келет дейт. Аны Сократтын “Апологиясы” менен далилдейт. Жеке жакшылык менен мамлекеттик түзүлүштүн ортосундагы келишүүчүлүк “Мамлекеттин” өзөгүн түзөт. “Мамлекет” жана “Саясат” мамлекеттик түзүлүштүн 7 тибин көрсөтөт.

Жалпылыкта жашоонун 1 – идеалдуу тибин өкүм сүрүп турган мамлекеттик типтен экөөнү (монархия, аристократия) Платон туура деп эсептейт, ал эми калган төртөөнү (тимократия, олигархия, демократия жана тирания) – жаратпайт.

“Мамлекетте” Платон акыйкат мамлекетти ишке ашыруунун мүмкүндүгүнө ишенсе, акыркы диалогдордо бул мүмкүнчүлүк алыскы өткөн мезгил менен байланыштырылат: бул “Кроностун тушундагы жашоо” (“Саясат”), же таптакыр гүлдөп өскөн “Тимей”, “Критийдин” тушундагы дүйнөлүк катаклизмдерден улам өлгөн идеалдуу мамлекет¹.

§ 2. Аристотель (384 – 322 б.з.ч.) - саясат жөнүндө

¹ Саясат (гр. «политика» - мамлекеттик же коомдук иш, «полис» – сөзүнөн, мамлекет). Багындыруу, кармап туруу, баш ийдирүү, мамлекеттик бийликти пайдалануу маселелерин камтыган, таптар ортосундагы улуттар ж.б социалдык топтордун мамилелери менен байланыштуу ишмердүүлүктүн чөйрөсү.

Саясаттагы негизги нерсе бул – «...мамлекеттик бийликтин түзүлүшү» (Ленин В.И., ПСС, т. 23, с. 239); Саясат «... мамлекеттик ишке катышуу, мамлекеттин багыты, мамлекеттик ишмердүүлүктүн түзүлүшү, милдети, мазмуну...» (ошол эле жерде т. 33, с. 340).

¹ Ар кандай коомдук маселе эгерде анын чечими түздөн – түз бийлик маселеси менен байланыштуу болсо, саясий мүнөзгө ээ болот. Аристотельдин 8. китептен турган теориялык трактаты

¹ Философский энциклопедический словарь М., 1983. С. 125.

«Ликейде Аристотелдин жетекчилигинде «Политий» деп аталган бир катар монографиялардын жарылышына негиз болгон. Анда 158 грек жана варвардык мамлекеттердин түзүлүшү далил катары көрсөтүлгөн. («Афиналык полития» англиялык филолог Кенион тарабынан Британ музейинде Египеттик папирустардын арасынан табылып, 1891 жылы 1 – жолу басылган, орусча котормосу 1936 – жылы С.И. Радцигага таандык). Алардын ар бири өзүнчө киришүүгө каралып жаткан маселени изилдөө ыкмасына ээ.

1) I китепте – Полистин эң жөнөкөй бөлүгү катары үй – бүлөнүн түзүлүшү жана үй – чарба турмушу каралат.

2) II китепте – эң үлгүлүү мамлекеттик түзүлүш теориясы ошондой эле Платондун «Мамлекет» жана «Мыйзамдары» талдоого алынган.

3) III китепте – саясат негизги түшүнүк катарында каралат; мамлекеттин жана граждандын маңызы ачылат; «туура» негизги үч (монархия, аристократия, полития) жана «туура эмес» (тирания, олигархия, демократия) конституциясы жана падышалык бийлик жөнүндө жазылган.

4) IV - VI китептерде – өкүм сүрүп жаткан демократиялык жана олигархиялык мамлекеттик түзүлүштүн морфологиясы социалдык топтор (байлар жана кембагалдар) мамлекеттин стабилдүүлүгүн (туруктуулугун) сактоо үчүн ортоңку катмардын мааниси, революциялардын себептери жана алардын алдын алуунун ыкмалары каралат.

5) VII – VIII китептерде – идеалдуу мамлекеттик түзүлүш проекти. (Платондун «Мамлекетине» альтернатива) «Саясатын» өзүнчө бөлүктөрүнүн хронологиясы тууралуу маселеде изилдөөчүлөр айырмаланышат. В. Йегердин концепциясына ылайык VII – VIII китептер, идеалдуу мамлекет тууралуу Платондун маселелери, Асса жана Митилендин мезгилине туура келет. И. Дюринг боюнча, «Саясаттын» баардык китептери экинчи Афиналык мезгилге таандык. «Саясат» жалпысынан кечки кол жазмаларга таандык.

«Саясат» жана «Политиянын» бөлүктөрү бири – бири менен саясат көз – караштардын биримдиги менен гана эмес, багытынын бирдейлиги менен да жакын. Аристотель «Саясатта» полистин турмуштун негизин адамдын жаратылышынын талабынан көрүп, тарыхый калыптанган түрдүү мамлекеттик түзүлүштүн формаларын карай, баалайт. «Туура» форма деп саясатта «ортоңку» түзүлүштү

эсептейт. Себеби аны ишке ашыруу оңой деген. Ушул эле учурда ал Грецияда мамлекеттер жогорудагы форманы пайдаланууга аракеттенбегендигин баса белгилейт. «Жалгыз эркек» деп (Салон) эсепке алат жана аны «туура» түзүлүштү орноторун күтөт.¹

§ 3. Азыркы Кыргызстандагы мамлекет жана бийлик

а) Декларация о государственной независимости Республики Кыргызстан.

Верховный Совет Республики Кыргызстан, исходя из принятой 15 декабря 1990 года «Декларации о государственном суверенитете Республики Кыргызстан» и руководствуясь Конституцией (Основным Законом) Республики Кыргызстан:

-Объявляет Республику Кыргызстан независимым, суверенным, демократическим государством.

-Территория Республики Кыргызстан является целостной и неделимой, на ней действует только Конституция Республики Кыргызстан.

-Республика Кыргызстан подчеркивает свою приверженность к общепризнанным принципам международного права, руководствуется принципами дружбы и сотрудничества между народами, будет неуклонно соблюдать принятые на себя обязательства, не допускает конфронтации в международных, межнациональных отношениях, и выступает за заключение нового Союзного договора суверенных государств, на равных основаниях.

-Призывает парламенты союзных республик, страны мирового сообщества признать независимость Республики Кыргызстан.

-Поручает Президенту Республики Кыргызстан и Президиуму Верховного Совета Республики Кыргызстан образовать комиссию из числа народных депутатов, ученых, специалистов для квалифицированной и оперативной подготовки мер (включая проекты договоров), обеспечивающих экономическую и политическую независимость Республики Кыргызстан, и вынести на рассмотрение очередной сессии Верховного Совета Республики Кыргызстан.

¹ Философский Энциклопедический словарь. М., 1983. С. 507-509.

-Верховный Совет Республики Кыргызстан призывает народ Республики Кыргызстан объединиться на основе данной Декларации во имя превращения нашего государства в подлинно суверенное и правовое государство.

*Верховный Совет Республики Кыргызстан
Бишкек, 31 августа 1991 года*

б) Кыргыз Республикасынын Конституциясында:

Кыргыз Республикасы (Кыргызстан) – эгемендүү, унитардык, укуктук, динден тышкары, демократиялык республика.

Кыргыз Республикасынын эгемендиги чектелбейт жана анын бүтүндөй аймагын камтыйт.

Кыргыз Республикасынын эли – эгемендиктин ээси жана Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик бийликтин бирден бир туткасы.

Кыргыз Республикасында мамлекеттик бийлик:

Бүткүл эл тарабынан шайланган мамлекет башчысы – Кыргыз республикасынын Президенти өкүл болгон жана камсыз кылган элдик бийликтин үстөмдүгүнүн;

-мамлекеттик бийликти мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бутактарына бөлүштүрүүнүн, алардын макулдашып иш аткарышынын жана биргелешип аракетенишинин;

-мамлекеттик органдардын эл алдындагы жоопкерчилигинин жана алардын өз ыйгарымы укутарын элдин таламында жүзөгө ашырышынын;

-мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өзалдынча башкаруунун милдеттерин так бөлүштүрүүнүн принциптерине негизденет.

Ушул Конституцияда белгиленген ыйгарым укуктардын чектеринде Кыргыз Республикасында мамлекеттик бийликке:

Кыргыз Республикасында Президенти;

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши;

Кыргыз Республикасынын Өкмөтү жана ага баш ийген аткаруу бийлик органдары;

Кыргыз Республикасынын Конституциялык Сот, Кыргыз Республикасынын Жогорку Соту, Кыргыз Республикасынын жергиликтүү соттору жана судьялары өкүлчүлүк кылат жана жүзөгө ашырышат.

Кыргыз Республикасынын президентинин ыйгарым укуктары:

Кыргыз Республикасынын Президенти:

-Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн түзүмүн аныктайт жана аны Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин бекитүүсүнө киргизет;

-Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин макулдугу менен Кыргыз Республикасынын Премьер – министри дайындайт;

-Кыргыз Республикасынын Премьер – министринин сунушу боюнча жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин макулдугу менен Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн мүчөлөрүн дайындайт; Кыргыз Республикасынын Премьер – министринин сунушу боюнча администрациялык ведомстволордун жетекчилерин кызматка дайындайт; аларды кызматтан бошотот;

Кыргыз Республикасынын Премьер – министринин, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн же анын айрым мүчөсүнүн кызматтан кетүү жөнүндөгү өтүнүчүн кабыл алат; өз демилгеси боюнча Кыргыз республикасынын Премьер – министрин же Кыргыз Өкмөтүн кызматтан кетирүү жөнүндө чечим кабыл алат;

-өз демилгеси боюнча же Кыргыз Республикасынын Премьер – министринин сунушу менен администрациялык ведомстволордун жетекчилерин кызматтан бошотууга укуктуу;

-Кыргыз Республикасынын Премьер – министринин сунушу боюнча жана тиешелүү жергиликтүү кеңештердин макулдугу менен жергиликтүү мамлекеттик администрациялардын башчыларын кызматка дайындайт;

Аларды кызматтан бошотот;

-Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик катчысын кызматка дайындайт, анын статусун жана ыйгарым укуктарын аныктайт;

-өзүнүн ишаракетин камсыз кылуучу Кыргыз Республикасынын Президентинин Администрациясын түзөт;

-Улуттук коопсуздук кызматын түзөт жана жоет... ж.б.¹

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин ыйгарым укуктары:

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши – Кыргыз Республикасынын парламенти – мыйзам чыгаруу бийлигин жана

¹Караңыз: Кыргыз Республикасынын Конституциясы, 2003. 25 – 31 беттер.

өз ыйгарым укуктарынын чегинде **контролдук** кылуу функцияларын жүзөгө ашыруучу өкүлчүлүктүү **орган**.

• Кыргыз Республикасынын **Жогорку Кеңеши** 75 депутаттан турат, алар бир мандаттуу аймактын **шайлоо** округдары боюнча беш жылга шайланат.

Кыргыз Республикасынын **Жогорку Кеңешинин** депутаттыгына талапкерлерди көрсөтүү жолу менен **жарандарга** таандык.

Кыргыз Республикасынын **Жогорку Кеңеши** жалпы, тең жана тике шайлоо укугунун негизинде **жашыруун** добуш берүү менен шайланат. Кыргыз Республикасынын **Жогорку Кеңешинин** депутаттарын шайлоо тартиби **мыйзам менен** аныкталат.

-Конституцияда **белгиленген** тартипте Кыргыз Республикасынын **Конституциясына** өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү;

-Кыргыз Республикасынын **мыйзамдарын** кабыл алуу;

-Конституцияны жана өзү **кабыл алган** мыйзамдарды расмий чечмелөө;

-Кыргыз Республикасынын **чегараларын** өзгөртүү;

-Кыргыз Республикасынын **Өкмөтү** тарабынан киргизилген республикалык бюджетти жана **анын аткарылышы** жөнүндө отчетту, социалдык-экономикалык **өнүгүүнүн** жалпы мамлекеттик программаларын бекитүү;

-Кыргыз Республикасынын **администрациялык-аймактык** түзүлүшүнүн маселелерин чечүү;

-Кыргыз Республикасынын **Президентин** шайлоону дайындоо;

-Кыргыз Республикасынын **Президентинин** сунушу боюнча Кыргыз Республикасынын **Өкмөтүнүн түзүмүн** бекитүү;

- Кыргыз Республикасынын **Премьер** – министрин, Кыргыз Республикасынын **Өкмөтүнүн мүчөлөрүн** дайындоого макулдук берүү;

-Депутаттардын жалпы **санынын** кеминде үчтөн экисинен ашыгынын добушу менен Кыргыз Республикасынын **Өкмөтүнө** ишенбестик билдирүү;

-Кыргыз Республикасынын **Президентинин** сунушу боюнча Кыргыз Республикасынын **Конституциялык Соттунун** Төрагасын, анын орунбасарын жана **Конституциялык Соттун** судьяларын шайлоо жана кызматынан бошотуу;

-Жергиликтүү соттордун **судьяларын** дайындоого макулдук берүү;

-Кыргыз Республикасынын Башкы прокурорун дайындоого макулдук берүү;

-Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын Башкармасынын Төрагасын дайындоого макулдук берүү;

-Кыргыз Республикасынын Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча Борбордук комиссиясынын Төрагасын дайындоого макулдук берүү;

-Кыргыз Республикасынын Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча Борбордук комиссиянын курамынын жарымын шайлоо;

-Кыргыз Республикасынын Эсептөө палатасынын Төрагасын дайындоого макулдук берүү;

-Кыргыз Республикасынын Эсептөө палатасынын аудиторлорунун курамынын жарымын дайындоо;

-Кыргыз Республикасынын Акыйкатчысын (Омбудсменин) жана анын орун басарларын шайлоо жана кызматынан бошотуу;

-Кыргыз Республикасынын ушул Конституциясынын 48 – статьясында каралгандан башка учурларда эларалык келишимдерди ратификациялоо жана денонсациялоо;

-Өзгөчө абалды киргизүү, бул маселе боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыктарын бекитүү же жокко чыгаруу;

-Согуш жана тынчтык маселелерин чечүү; аскердик абалды киргизүү, согуш абалын жарыялоо, бул маселе боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыктарын бекитүү же жокко чыгаруу...

Кыргыз Республикасында аткаруу бийлигин Кыргыз Республикасынын Өкмөтү, ага баш ийген министрликтер, мамлекеттик комитеттер, администрациялык ведомстволор, аткаруу бийлигинин башка органдары жана жергиликтүү мамлекеттик администрация жүргүзөт.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтү – Кыргыз Республикасынын мамлекеттик аткаруу бийлигинин жогорку органы.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн ишине Кыргыз Республикасынын Премьер – министри жетекчилик кылат. Өкмөт Кыргыз Республикасынын Премьер – министринен, Кыргыз Республикасынын вице – премьер – министринен, министрлерден жана мамлекеттик комитеттердин төрагаларынан турат.

Жаңыдан шайланган Кыргыз Республикасынын Президентинин кызматка киришүүсү Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн өз ыйгарым укуктарын токтотушуна алып келет.

Кыргыз Республикасынын Премьер – министри, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн же анын айрым мүчөсү кызматтан кетүү жөнүндө өтүнүчүн берүүгө укуктуу, аны Кыргыз Республикасынын Президенти кабыл алат же четке кагат.

Кыргыз Республикасынын Премьер – министринин кызматтан кетишин алуу Өкмөттүн жана администрациялык ведомстволордун жетекчилеринин кызматтан кетишине алып келет. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн кызматтан кетиши кабыл алынган учурда Кыргыз Республикасынын Өкмөтү жана администрациялык ведомстволордун жетекчилери Кыргыз Республикасынын Президентинин тапшыруусу боюнча Кыргыз Республикасынын жаңы Өкмөтү түзүлгөнгө жана администрациялык ведомстволордун жетекчилери дайындалганга чейин ишин уланта алат...¹

Кыргыз Республикасында сот адилеттигин сот гана ишке ашырат. Мыйзамда белгиленген учурларда жана тартипте Кыргыз Республикасынын жарандары сот адилеттигин ишке ашырууга катышууга укуктуу.

Сот бийлиги конституциялык, жарандык, жазык, администрациялык жана сот ишин жүргүзүүнүн башка түрлөрүндө жүзөгө ашырат.

Кыргыз Республикасынын сот тутуму Кыргыз Республикасынын Конституциясы жана мыйзамдары менен белгиленет жана Кыргыз Республикасынын Конституциялык Сотунан, Кыргыз Республикасынын Жогорку Сотунан жана жергиликтүү соттордон турат. Конституциялык мыйзам менен адистештирилген соттор түзүлүшү мүмкүн.

Соттордун ишин уюштуруу жана анын тартиби мыйзам менен аныкталат.²

¹Караңыз: Кыргыз Республикасынын Конституциясы, 43 – 48 беттер.

²Караңыз: Кыргыз Республикасынын Конституциясы, 49-55 беттер.

ДЕМОКРАТИЯЛЫК КОДЕКСТИН СӨЗДҮГҮ

Анархия - бардыгына жол берилгендик жүрүмтурумунун, топтошкон адамдардын ээнбаштык психологиясынын, өзгөчө кылмыштуулуктун көрүнүшү. Анархия коомдо тартипсиздикти пайда кылуу үчүн адамдарды ачык эле көкүтүү менен коштолот. Анархия кээде кан төгүлөр жана топтошкон адамдардын бийлиги менен аяктаган. Анархия жана ач айкырык, куу сүрөөн мазмуну жагынан бирдей: натыйжалары боюнча экөө тең кыйроолорго алып келет.

Анахронизм - эскилиги жетип, керектен чыгып калган кубулуш, азыркы мезгилге шайкеш келбеген түшүнүк.

Ач айкырык, куу сүрөөн (Охлократия) - кыйкырык сүрөөн, кээде кыйратып талкалоо жана Өкмөткө каршы ураандар менен көңүлдү өзүнө буруу максатын көздөгөн топтошкон адамдардын үстөмдүгү, ызычуулуу компания.

Бийликти узурпациалоо өзүнүн коомдук жана кызмат абалынан аша чабуу менен пайдалангандыктан кеңири кездешкен түрлөрүнүн бири, бийликте болуунун сыпайыгерчилик принциптерин бузгандык, колунда бийлиги болгон жана коомдук пикир жана мыйзам (Конституция) менен эсептешпестен жеке бийлигинен чексиз пайдаланган бир кишинин өтө көп ыйгарым укуктарын камсыз кылуу

Гендердик саясат - эркектер менен аялдардын теңчилдигинин саясаты, аялдардын укуктарын эркек калкынын коргоо, иште, кесипке ээ болууда, эмгекке акы төлөөдө гендердик саясат жыныстык жагынан ар кандай басмырлоону жокко чыгарат.

Демократия - элдин бийлиги, калктык мамлекетти башкаруудагы өз ролун таанып билиши, укуктар жана эркиндик менен катар тартипти жана жоопкерчиликти да аңдап билүү. Демократия калктын коомдук жана саясаттын маанилүү маселелери боюнча чечим кабыл алууга добуштардын көпчүлүгү менен катышуусун билдирет. Демократия ар бир кишинин жалпы ишке кошкон салымын эске алуу менен азчылыктардын да укуктарын тааныйт.

Жарандык коом – ар кандай өкмөттүк эмес уюмдарга, жеке жана ыктыярдуу коомдорго бириккен калктын эң аракетчил бөлүгү. Жарандык коом чечимдерди кабыл алууга жигердүү катышат, мыйзам чыгаруу ишине сунуш киргизип турат. Жарандык коом жалпыга маалымдоо каражаттары, коомдук угуулар, жарандык экспертиза жана дагы ушундай сыяктуу өзү колдоно алган бардык ыкмалар аркылуу бийликтин аракеттерин көзөмөлдөп турат.

Индивид - үйбүлөөдө, коомдо жана мамлекетте өз ордуна ээ болгон инсан, айрым бир киши.

Ишеним бербөө (Импичмент) – кызматтык этиканы кандайдыр бир далилдеген бузуулар боюнча мамлекет башчысына ишенбөө. Мамлекеттик жетекчиликтин жаңжалдуу жана өлкөнүн беделине зыян келтирген аракеттери айрым учурларда ишенбөөчүлүк билдирүү жол жоболоруна жана бийликтен чектенүүгө алып келет.

Кландуулук – финансылык, жердештик, туугандык жана досчулук мамилелер боюнча белгилүү бир топторго биригүүчүлүк жана мындай байланыштардын негизинде кызматтык этиканы бузуу, «өз кишилерин» мамлекеттик кызматтарга, сүрөөнгө алуу. Кландуулук саясатта саясий оюндарды жүргүзүүгө, «кош стандарттарга» (эки жүздүүлүк) алып келет

Кодекс – өлкөнү куруунун жана инсанды калыптандыруунун жүрүмтурумдук жана аткаруучулук факторлоруна багытталган жолжоболордун, эрежелердин жана принциптердин тутуму. Кодекс – бул адамдардын зарыл болгон жүрүмтурум жана иш аракет эрежелерин тутуу үчүн канондор. Байыртадан эле абийирдүүлүктүн жазылган жана жазылбаган кодекстери болуп келген.

Корпорациялык этика - салттуу түрдө Чыгыштын жамааттык, биримдикке умтулуучулук жолжоболорунун тутуму. Көптөгөн салттуу коомдордо индивидуализм бара-бара салттуу корпорациялдуулукту сүрүп чыгарды. Бирок, корпорациялуулук жашоо турмуштан кеткен жок жана адамдардын кыйынчылык шарттарда биргелешип тирүү жашап калуу негиздеринин бири болуп кала берүүдө. Үйбүлөлүүлүк, кландуулук, жамаатчылык, кеңешчүүлүк корпорациялык этиканын качан гана кандайдыр бир жалпы иштер боюнча тагдыр чечээр чечимдер көпчүлүк тарабынан, жамаатчылыктын бардык салттарын сактоо менен (мисалы, аксакалдар соту) кабыл алынган учурдагы корпорациялык этиканын негизи болуп эсептелет.

Коррупция – абийирсиздик, өзүнө паракорлукту, кызматтык туура эмес өз ара мамилелерди, мыйзамсыз же өзүнүн кызматтык милдеттерин аткарууда кандайдыр бир кызмат көрсөткөндүгү үчүн сыйлоо. Адамдын сатыла берүүчүлүгү, убактылуу пайдаларга умтулуу жана алысты көрө билбегендик – коррупциялангандыктын белгиси.

Менталитет - ой жүгүртүү масштабы, жамааташ жашоонун коомдо кабыл алынган негизги эрежелери, адамдардын өзүн-өзү аңдап билүүсүнүн бирдиктүү эрежелериндеги психологиясы, көнүмүш адаттары жана өзүнө өзү баа берүүсү.

Оппозиция – бийликке карамакаршы турган жана жалпыга маалымдоо каражаттары, митингтер, каршылык билдирүү же бийликтин аракеттерин колдоо, бийликтин жана мамлекеттик жетекчиликтин ишин сыңдоо сыяктуу коомдук аракеттер. Оппозиция адатта токтотуу жана тең салмактоо тутуму катары мамлекеттик бийликти толуктап турат. Оппозиция өкмөттүк эмес уюмдардан жана алардын лидерлеринен турат.

Плюрализм – көп түрдүүлүк, көптөгөн пикирлерге, саясий программаларга жол берүүчүлүк, кала берсе коомдун эркин турмушка ашырууда бирин - бири толуктоо.

Толеранттуулук (Сабырдуулук) – чыдамкайлык, жашоо стандарты менен айырмаланган башка кишилердин жүрүмтурумуна карата кеңири көз караш. Бул – кабыл албоочулук, чоочуркоо сезимдерин жана кандайдыр бир душмандык ниеттерди пайда кылбоого тийиш болгон диний улуттук, партиялык саясий айырмачылыктар. Толеранттуулук кеңири билимдүү, адаттагыдан тышкары ой жүгүртө алган адамдарга мүнөздүү келет. Сабырдуу кишилер адатта башкаларга көз артпайт жана башкалардын чабал жактарына кечиримдүү болот.

Транспаренттүүлүк (Тунуктук) – адамдын кирешелери, чарбалык финансы ишаракеттери, коомдук жана жеке турмушу сыяктуу кубулуштардын коом үчүн жабык эместиги, тунуктугу, ачыктыгы. Чиновниктердин коомдон жашырынган, ууру сымал жашоосу демократиялык мамлекеттерде ачык сынга алынат. Тунук эместик өз кызмат абалынан аша чаап пайдалануу, коррупция, кайдыгерлик жана адамдардын ар кандай башка жаман жактарынын байкалышына карата түздөнтүз жол болуп эсептелет.

Укук субъекти – укуктун субъекти, коомго, саясатка таасир тийгизүү укугу бар, коомдо бардык эркиндиктен пайдаланган, кандайдыр бир коомдук мааниге ээ болгон маселелер боюнча сунуш киргизүүчү адамдар.

Чинге баш уруу, бийликке сыйынуу – бийликке, рангы боюнча башчысына, өзгөчө маани берүү, «байманаптык» кылык жоруктарын жана бийлик ыйгарым укуктарын камтуу менен этиканы бузууну кечирүү менен кызмат орундарынын, жогорку чиндердин алдында ийилүүнүн саркындысы.

Шайлоолордун демократиялык принциптери – шайлоолордун адилеттиги, абийрдүүлүгү, тунуктугу жана бардык байкоочулар үчүн ачыктыгы.¹

¹ Демократиялык кодекстин сөздүгү. Кыргыз калкынын демократиялык кодексинен (коомдук келишим) алынды. Эркин – Тоо, 16 декабрь 2003ж.

МАЗМУНУ

БАШ СӨЗ	3 - 4
КИРИШҮҮ	5 - 8

I БӨЛҮК

СОЦИОЛОГИЯ ТҮШҮНҮГҮНҮН ПАЙДА БОЛУШУ ЖАНА ӨНҮГҮШҮНҮН НЕГИЗГИ БАГЫТТАРЫ	9 - 43
§1. Социология илиминин калыптанышы	10 - 27
§2. Социологиянын калыптанышындагы негизги агымдар жана өбөлгөлөр . ✓	27 - 33
§3. Адам жана коом жөнүндөгү илимдин калыптанышы ...	33 - 42

II БӨЛҮК

СОЦИОЛОГИЯНЫН ОБЪЕКТИСИ, ПРЕДМЕТИ, СТРУКТУРАСЫ ЖАНА ФУНКЦИЯСЫ	43 - 68
§1. Социологиянын предмети	45 - 52
§2. Социологиянын предмети жөнүндөгү советтик окумуштуулардын ар түрдүү көз караштары . ✓	52 - 55
§3. Социологиянын структурасы жөнүндөгү көз караштар .	55 - 65
§4. Социологиянын функциясы . ✓	66 - 68

III БӨЛҮК

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ СОЦИАЛДЫК ОЙЛОР ЖАНА СОЦИОЛОГИЯ	69 - 103
§1. «Манас» эпосундагы аалам түшүнүктөрү	71 - 74
§2. Эпостогу кыргыз коомунун өнүгүшүнүн ✓ баскычтары жөнүндө	74 - 77
§3. «Манас» эпосундагы жаратылыш, адам, элдердин жаралышы жөнүндөгү мифология	78 - 81
§4. Кыргызстандагы социологиялык изилдөөлөрдүн өнүгүшүнүн этаптары жана социология илиминин калыптанышы	81 - 84
§5. Коомдук ой жөнүндө	84 - 86
§6. Кыргызстандагы коомдук ойдун изилдениши . ✓	86 - 97
§7. Замана агымынын негиз салуучулары Калыгул Бай уулунун, Арстанбек Буйлаш уулунун, Молдо Кылычтын социалдык-саясий ой-пикирлери жөнүндө	97 - 103

IV БӨЛҮК

ОРТО КЫЛЫМДАГЫ БОРБОРДУК АЗИЯ ОКУМУШТУУЛАРЫ – АЛ-ФАРАБИНИН ЖАНА ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН СОЦИАЛДЫК- САЯСЫЙ ОЙ-ПИКИРЛЕРИ ЖӨНҮНДӨ	104 - 121
§1. Борбордук Азиянын энциклопедист окумуштуусу Ал-Фараби	104 - 110
§2. «Куттуу билимдеги» социалдык-саясий ойлор жөнүндө	110 - 121

V БӨЛҮК

СОЦИАЛДЫК САЯСИЙ ИНСТИТУТТАР ТҮШҮНҮГҮ	122 - 135
§1. Платон мамлекет жөнүндө	125 - 128
§2. Аристотель саясат жөнүндө	128 - 130
§3. Азыркы Кыргызстандагы мамлекет жана бийлик	130 - 135
ДЕМОКРАТИЯЛЫК КОДЕКСТИН СӨЗДҮГҮ	136 - 138

Токтосун АТТОКУРОВ

КООМДУН СОЦИАЛДЫК-САЯСЫЙ ПРОБЛЕМАЛАРЫ
(Студенттер жана мугалимдер
үчүн окуу куралы)

Редактор:	А.Топчуев
Адис редактор:	Ф.Маматжанова
Тех. редактор:	М.Маматалиев
Компьютерге салган:	К.Боронбаев
Корректор:	Ж.Абдиева

Терүүгө 05.06.2006-ж. берилди. Басууга 28.09.2006-ж. кол коюлду.
Форматы 60 x 84 1/16. Көлөмү 8,75 басма табак.
Нускасы 1000. Буюртма №1590.

Ош ш., Курманжан Датка-209. «Ошоблбасмакана» АК.

21
0
1
5
8
0
5

БИБЛИОТЕКА
ОМСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ИНВ. № 70 ссс

898445